

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
KAMU HUKUKU YÜKSEK LİSANS PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

YAPIM SÜRECİ VE İÇERİĞİ İLE ANAYASACILIK AÇISINDAN FARKLI
BİR DENEYİM ÜZERİNE İNCELEME: 2009 BOLİVYA ANAYASASI

Gülçin ÇAKMAK

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Şafak Evran TOPUZKANAMIŞ

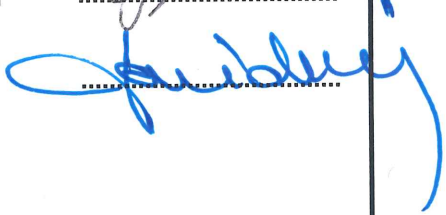
İZMİR-2018

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Gülçin ÇAKMAK
Öğrenci No : 2016800617
Tez Başlığı : Yapım Süreci ve İçeriği İle Anayasacılık Açısından Farklı Bir Deneyim
Üzerine İnceleme: 2009 Bolivya Anayasası

Savunma Tarihi : 10.07.2018
Danışmanı : Dr.Öğr.Üyesi Şafak Evran TOPUZKANAMIŞ

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Dr.Öğr.Üyesi Şafak Evran TOPUZKANAMIŞ	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Dr.Öğr.Üyesi Tijen DÜNDAR SEZER	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Fevzi DEMİR	YAŞAR ÜNİVERSİTESİ	

Gülçin ÇAKMAK tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği (x) / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Yapım Süreci ve İçeriği İle Anayasacılık Açısından Farklı Bir Deneyim Üzerine İnceleme: 2009 Bolivya Anayasası” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
11.06.2018
Gülçin ÇAKMAK

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Yapım Süreci ve İçeriği İle Anayasacılık Açısından
Farklı Bir Deneyim Üzerine İnceleme:2009 Bolivya Anayasası
Gülçin ÇAKMAK

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kamu Hukuku Anabilim Dalı
Kamu Hukuku Programı

Ülkelerin sık sık yeni anayasalar yaptığı ya da mevcut anayasalarında reformlara gittiği günümüzde karşılaştırmalı anayasa hukuku çalışmaları, başka ülkelerin anayasal problemleri ve çözümleri değerlendirilerek anayasacılık anlamında ortak kimi ileri değerlere ulaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Bugünkü resmi adıyla Bolivya Çok Uluslu Devleti’ni 2009 Anayasası’nı yapmaya götüren süreç, bu süreçte yaşanan toplumsal hareketler ve ortaya çıkan metnin çoğulculuk, yerlilik, çevre vurgusu ve geniş hak ve özgürlük düzenlemeleri farklı bir deneyimi işaret etmesi itibariyle karşılaştırmalı anayasa hukuku bakımından incelenmeye değer pek çok veriyi bünyesinde taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı da bu verileri ortaya koyarak bu farklı deneyime ışık tutmaktır.

Tez dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 2009 Bolivya Anayasası’nın anayasacılık hareketleri bakımından yeri tespit edilmektedir. İkinci bölümde anayasanın yapılmasına neden olan tarihsel arka plan ve anayasanın yapım süreci ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde anayasanın ideolojisi, kamusal erkler ve ülkenin kendisine özgü başkanlık sistemi irdelenirken dördüncü ve son bölümde hak ve özgürlükler, hak ve özgürlüklerin korunma mekanizmaları ve metin ile pratik arasındaki farklılıklar ve bundan kaynaklı eleştiriler incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: 2009 Bolivya Anayasası, Latin Amerika Anayasacılığı, Dördüncü Dalga Anayasacılık, Çoğulculuk, Çok kültürlülük.

ABSTRACT
Master's Thesis
Bolivia's Constitution of 2009: A Distinct Constitutional Process With Its
Making Process and Contents
Gülçin ÇAKMAK

Dokuz Eylül University
Graduate School of Social Sciences
Department of Public Law
Public Law Program

Today, when countries often make new constitutions or go to reforms in their existing constitutions, comparative constitutional law studies make it possible to reach some common values in the sense of constitutionalism by evaluating the constitutional problems and solutions of other countries.

The process leading up to the 2009 Constitution of the Bolivian Multiethnic State with its current official name is worth examining in terms of comparative constitutional law as the social movements and the emerging text of this process point to a different experience of pluralism, locality, environmental emphasis and broader rights and freedoms. It carries many data in its place. The purpose of this study is to shed light on this different experiment by presenting this data.

The thesis consists of four parts. In the first part, the position of the 2009 Constitution of Bolivia in terms of constitutional movements is determined. The second part deals with the historical background and the process of making the constitution which lead to the making of the constitution. In the third chapter, the ideology of the constitution, the political powers and the country's own presidential system are examined, while the fourth and the last chapter examines the differences between the rights and freedoms, the mechanisms of protection of rights and freedoms and between text and practice and the criticisms arising therefrom.

Keywords: 2009 Bolivian Constitution, Latin American Constitutionalism, Fourth Wave Constitutionalism, Pluralism, Multiculturalism.

**YAPIM SÜRECİ VE İÇERİĞİ İLE ANAYASACILIK AÇISINDAN FARKLI
BİR DENEYİM ÜZERİNE İNCELEME: 2009 BOLİVYA ANAYASASI**

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN ANAYASACILIK HAREKETLERİ
BAKIMINDAN YERİNİN TESPİTİ**

I.GENEL OLARAK ANAYASACILIK HAREKETLERİ VE ÜÇÜNCÜ DALGA ANAYASACILIK	4
A.Genel Olarak	4
B.3. Dalga Anayasalara Hâkim Olan İdeoloji: Neoliberalizm	8
C.Üçüncü Dalga Anayasaların Yapımı: “Demokratik” Anayasa Yapım Süreçleri	11
II.DÖRDÜNCÜ DALGA (AND) ANAYASACILIĞININ BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK 2009 BOLİVYA ANAYASASI	17
A.Yeni Latin Amerika Anayasacılığı (Anayasacılıkta Dördüncü Dalga)	17

İKİNCİ BÖLÜM

BOLİVYA'YI 2009 ANAYASASI'NI YAPMAYA GÖTÜREN SÜREÇ VE ANAYASANIN YAPIM SÜRECİ

I.BOLİVYA'YI 2009 ANAYASASINI YAPMAYA GÖTÜREN TARİHSEL SÜREÇ	26
A.Bolivya Hakkında Genel Bilgi	26
B.1952 Devrimi	30
C.1952 Sonrasında 2000'li Yıllara Kadar Bolivya	32
Ç.Hakları İçin Mücadele Eden Bir Halk: Su ve Gaz Savaşları	35
II.2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN YAPIM SÜRECİ	39
A.Anayasa Yapım Sürecine Halkın Katılımı	39
B.Kurucu Meclis ve Anayasanın Oluşturulma Süreci	41
C.Referandum ve Anayasanın Yürürlüğe Girmesi	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA İDEOLOJİ, KAMUSAL ERKLER VE HÜKÜMET SİSTEMİ

I.GENEL ÇERÇEVE	50
II.2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN İDEOLOJİSİ	52
A.2009 Bolivya Anayasası'nın Genel Ruhu İtibariyle İdeolojisi	52

B.Anayasalarda İdeolojiyi Gösterme Biçimi Olarak Başlangıç Bölümleri ve 2009 Bolivya Anayasası	59
1.Genel Olarak Başlangıç Bölümlerinin Anayasalar İçin Anlamı	59
2.2009 Bolivya Anayasası'nın Başlangıç Bölümü: Çevre Vurgusu, Çoğulculuk Taahhüdü ve Neoliberalizmden Kopuş	63
III.2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA KAMUSAL ERKLER	67
A.Genel Olarak	67
B.Yasama	68
C.Yürütme	70
Ç. Yargı	71
1.Temel Esaslar	71
2.Yargı Teşkilatı	72
3.Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi	74
D.Çoğul Uluslu Seçim Kurulu	75
IV.2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HÜKÜMET SİSTEMİ: BAŞKANLIK REJİMİ	77
A.Genel Olarak Başkanlık Sistemi	77
B. Latin Amerika Anayasacılığında Başkanlık Sistemi	80
C.2009 Bolivya Anayasası'nda Başkanlık Sistemi	83

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HAK VE ÖZGÜRLÜKLER, HAK VE
ÖZGÜRLÜKLERİ KORUMA MEKANİZMALARI VE UYGULAMA İLE
HÜKÜMETE YÖNELİK BİR KISIM ELEŞTİRİLER

I. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	89
A.Genel Olarak	89
B.2009 Bolivya Anayasası'nda Çevre Hakkı ve Doğanın Hakları	94
C.Yerli Halkların Tanınması ve Hakları Bakımından Bir İnceleme ve 2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik	100
1.Genel Olarak Yerli Halklar ile Ulusların ve Çok Kültürlülüğün 2009 Bolivya Anayasası'ndaki Düzenleniş Biçimi	100
2.Yerli Halkların Hakları	103
3.2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik	105
II.HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN KORUNMA MEKANİZMALARI BAKIMINDAN 2009 BOLİVYA ANAYASASI	107
A.Genel Olarak Savunma Davaları	107
B.Anayasal Koruma Davası (Amparo Başvurusu)	110
III. UYGULAMA İLE HÜKÜMETE YÖNELİK BİR KISIM ELEŞTİRİLER	113
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	125

KISALTMALAR

ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
D.E.Ü.	Dokuz Eylül Üniversitesi
dpn.	Dipnot
Ed.	Editör
IMF	Uluslararası Para Fonu
İÜHF	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
İÜHFM	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası
MAS	Sosyalizme Doğru Hareket Partisi
MNR	Devrimci Milliyetçi Hareket
s.	Sayfa
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.P.	Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi

GİRİŞ

Anayasalar temel hak ve özgürlükleri güvence altına alan, devletin yetki ve görevlerinin çerçevesini belirleyen hukuki ve diğer mevzuattan farklı olarak siyasi metinlerdir ve ilgili oldukları devlet için kuruluş belgesi işlevi görürler. Anayasalar sayesinde iktidarın, halkın temel hak ve özgürlükleri lehine sınırlandırıldığı sonucuna varılabilir. Ancak anayasalar bir yönüyle de iktidarın kendisini ve ideolojisini güvence altına aldığı ve meşrulaştırdığı belgelerdir. Zira anayasal değişim taleplerinin birçoğu incelendiğinde iktidarların bu amacı ortaya çıkmaktadır.

Bir devleti anayasal değişime götüren yol, uluslararası politikadan, toplumdaki dinamiklerden ve bu dinamiklerin toplumun kendisi, iktidar ve diğer siyasi aktörler tarafından yönlendirilmesinden soyutlanamaz. Bu durumda akla şu soru gelmektedir; salt halkın taleplerinin yansıtıldığı ve iktidarın ekonomik ve siyasal menfaatlerinden yalıtılmış bir anayasa yapım süreci ve anayasa mümkün müdür?

Bu soruya doğrudan olumlu bir cevap vermenin güçlüğü ortadır. Ancak 1980’li yıllardan itibaren Latin Amerika’da meydana gelen neoliberalizm karşıtı ideolojik dönüşümlerin yeni anayasalar meydana getirmesi ile birlikte Anayasa Hukuku doktrininde oluşan heyecanın bu perspektiften ele alınması ve irdelenmesi gerekmektedir. Nitekim yıllardır kendi topraklarında sömürülen ve Latin Amerika nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan yerli halkların özgürlük ve eşitlik mücadeleleri, 20. yüzyılın sonlarında meyvesini vermeye başlamıştır. “Dördüncü Anayasacılık Dalgası” ya da Latin Amerika coğrafyasının en önemli unsuru olan And Dağlarına yapılan atıfla “Andçı Anayasacılık Dalgası” olarak ifade edilen özgün bir anayasacılık hareketi de bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Doğaya ait kavramlara ayrıntılı bir şekilde yer veren ve hatta çoğu örneğinde doğa anayı hakkın öznesi olarak gören, çoğulculuğu destekleyen, yerli halkları tanıyan ve onları asimile etmeye çalışmayan, geniş hak ve özgürlükler kataloguna ve güçlü bir yürütmeye sahip olan bu anayasacılık, neoliberalizm ideolojisinin kıtada açtığı derin yaralara çözüm üretmeye çalışan bir devlet modeli önermektedir.

Latin Amerika ülkesi Bolivya’da, yerli halkın ve başta maden işçileri ve koka üreticileri olmak üzere proletaryanın yıllar süren sömürü karşıtı mücadeleleri, 2000’li yıllarda neoliberalizmin neden olduğu özelleştirmelere karşı başlayan “Su ve Gaz

Savaşları” toplumsal hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Bu hareketler sonucu öncelikle iktidara ülkenin ilk yerli başkanı olan Evo Morales ve partisi MAS (Sosyalizme Doğru Hareket) gelmiştir. Bu toplumsal hareketler süresince halkta oluşan beklentiler sonucu yapılan 2009 Bolivya Anayasası dördüncü dalga anayasacılığın en radikal örneklerinden biridir. Bu nedenle neoliberalizmin yansıdığı üçüncü dalga anayasacılığa nazaran farklı bir deneyimi ifade etmektedir.

Günümüzde bir devlet yeni bir anayasa yaparken bir başka devletin anayasasından ya da ulusal üstü hukuk normlarından etkilenmektedir. Zira bugün artık bir ülkedeki en ufak bir gelişmenin kelebek etkisiyle diğer ülkeleri de hızlı bir şekilde etkilediği düşünüldüğünde, anayasacılığa hâkim olan modeldeki ileri özelliklerden ya da zayıflıklardan ders alınabilmesinin, anayasa yapımında halk iradesinin gerçek anlamda önemsenmesi adına ortak bir mantık geliştirebilmesi bakımından önemi aşikârdır. Çalışmanın amacı da bu alanda ortaya konulan doktrinsel çalışmalardan yararlanarak 2009 Bolivya Anayasası’nın yapım serüvenini irdelemek ve bu serüvende halkın ne denli gerçek bir katılımı olduğunu anlayabilmektir. Bir diğer amaç da, içeriğini inceleyerek çoğulculuğu, doğayı, geniş hak ve özgürlükleri, eşitliği ön planda tutan bir anayasanın ekonomik menfaatlerden arınmış bir şekilde ortaya konulup konulamayacağını tespit etmektir. Ancak bu tespitle birlikte ileri bir anayasacılık anlayışı için gerekli olan ortak mantığa, 2009 Bolivya Anayasası’nın ne ölçüde bir katkı sağlayabileceği anlaşılabilecektir.

Bu tespiti yaparken ülkeyi yeni bir anayasa yapma noktasına getiren tüm hareketlerin incelenemeyeceği ve 2009 Bolivya Anayasası’nın 411 maddesinin tamamının ele alınamayacağını belirtmek gereklidir. Bu anlamda çalışmanın sınırları içerisinde ülkeyi 2009 Bolivya Anayasası’na götüren yoldaki önemli köşe taşları ele alınacak ve içeriği itibarıyla de yalnızca bu anayasayı dördüncü dalga anayasacılığa ait ve farklı bir deneyim haline getiren yönler incelenecektir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 2009 Bolivya Anayasası’nın anayasacılık hareketleri bakımından yeri tespit edilmektedir. Bu tespit yapılırken genel itibarıyla anayasacılık hareketleri ele alınacak, günümüz anayasacılık hareketini ifade eden üçüncü anayasacılık dalgası, ideolojisi ve yapım süreçleri bakımından incelenecektir. Ayrıca bu bölümde son dönem Latin Amerika anayasacılığını ifade eden dördüncü dalga anayasacılığın (Andçı anayasacılık)

özellikleri ortaya konulacak ve 2009 Bolivya Anayasası'nın anayasacılık hareketleri bakımından yeri bu belirlenmeler sonrasında tespit edilecektir.

İkinci bölümde anayasanın yapılmasına neden olan tarihsel arka plan ve anayasanın yapım süreci ele alınmaktadır. Tarihsel arka plana giriş yapmadan önce konunun daha iyi anlaşılabilmesi bakımından genel özellikleri belirtilerek ülkenin fotoğrafı çekilecektir. Akabinde II. Dünya Savaşı sonrası dünyaya yayılan devrimci dalganın bir görünümü olan 1952 Devrimi, ülkeye neoliberal politikaların giriş yaptığı 1952 ve 2000'li yıllar arasındaki dönem incelenecek ve yeni bir anayasa yapılması talebinin yüksek sesle dile getirildiği 2000 yıllardaki halk hareketleri açıklanacaktır.

Üçüncü bölümde, dördüncü dalga anayasacılığın neoliberalizm karşıtlığının 2009 Bolivya Anayasası'na ne şekilde yansıdığı ve bu anlamda anayasanın ideolojisi hem geneli itibariyle hem de bu anlamda önemli ipuçları taşıyan başlangıç bölümü irdelenerek tespit edilecektir. Aynı bölümde ayrıca kamusal erkler ve ülkenin kendisine özgü başkanlık sistemi irdelenecektir.

Dördüncü ve son bölümde anayasa ile tanınan geniş hak ve özgürlükler katalogu genel olarak ele alınıp bu anlamda önem taşıyan çevre hakkı ve doğanın hakları, yerli hakların hakları ve özerklik ayrıntılı olarak incelenecektir. Başka bir başlık altında anayasa ile güvence altına alınmış hak ve özgürlüklerin korunma mekanizmaları ele alınacaktır. Bu kapsamda öncelikle savunma davaları genel olarak açıklanacak sonrasında bireysel başvuru yöntemi olan amparo başvurusu (anayasal koruma davası) özel olarak irdelenecektir. Dördüncü bölümün son başlığında yapım süreci ve içeriği ile farklı bir deneyimi işaret eden 2009 Bolivya Anayasası'nın ortaya çıkmasında önemli rol oynayan Morales ve partisi MAS'a yöneltilmiş eleştirilere yer verilerek anayasa metninde yer alan temel ilke ve değerlere ne ölçüde riayet edildiği sorgulanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN ANAYASACILIK HAREKETLERİ BAKIMINDAN YERİNİN TESPİTİ

I. GENEL OLARAK ANAYASACILIK HAREKETLERİ VE ÜÇÜNCÜ DALGA ANAYASACILIK

A. Genel Olarak

Birey ile egemen arasındaki ilişkinin düzenlenmesi noktasında ortaya çıkan anayasacılığın, bu ilişkinin bir düzenleyicisi olarak bireyin yanında yer aldığı ve birey merkezli bir düşünce olduğu ileri sürülmektedir¹. Anayasacılık, egemen karşısında bireyi koruma amacını gerçekleştirirken iktidarın sınırlanması² adına birtakım mekanizmalar öngörür. Gülener'in ifade ettiği üzere, bu mekanizmalar içerisinde anayasa, iktidarın sınırlarını belirleyen yazılı bir belge olması ve diğer anayasacılık araçlarını da düzenlemesi nedeniyle öne çıkmaktadır³. Bir başka ifade ile anayasacılık, hukuk aracılığı ile insanı birey konumuna getirirken iktidarı sınırlamış, devleti insan hak ve özgürlüklerini tanıma ve güvenceye bağlama yükümlülüğü altına sokmuştur⁴, Gözler'e göre anayasacılık düşüncesinin özü budur⁵.

Bireyi merkeze aldığı ileri sürülen anayasacılığın en önemli aracı olan anayasaların ideolojisinin liberalizm olarak ortaya çıkması şaşırtıcı değildir⁶. Nitekim ilk yazılı anayasalar olan 1789 Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Anayasası ve 1791 Fransız Anayasası doğrudan bu politik düşünce ekseninde var olan anayasalardır. Anayasacılık hareketlerinin bu dönemde ortaya çıkması, burjuva

¹ Serdar Gülener, "Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Anayasalar ve Temsil Ettikleri Değerler", **Liberal Düşünce**, Yıl:16, Sayı:61-62, Kış-Bahar 2011, (Anayasalar ve Temsil Ettikleri), s.61.

² Turhan'a göre anayasacılık iktidara güvenmeme düşüncesine dayanır ancak bunu tümünden bir iktidar karşıtlığı olarak algılamamak gerekmektedir. Mehmet Turhan, "Anayasa ve Anayasacılık", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:27, Sayı:3, 1994, s.12.

³ Gülener, Anayasalar ve Temsil Ettikleri, s.61.

⁴ Hasan Tahsin Fendoğlu, **Anayasal Derinlik**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s.859; Semih Batur Kaya, "Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:19, Sayı:3, 2015, s.360; Atilla Yayla, "Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler", **Liberal Düşünce**, Sayı:66, Bahar 2012, s.15.

⁵ Kemal Gözler, **Anayasa Hukukunun Genel Esasları**, Ekin Yayınları, 7. Baskı, Bursa, 2015, (Genel Esaslar), s.70.

⁶ Şafak Evran Topuzkanamış, **Türk Hukukunda Anayasal Gelişmeler Işığında Vatandaşlık**, On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, (Vatandaşlık), s.93; Yayla, ss.17-18.

sınıfının aynı dönemde oldukça artan güçlerini, anayasalar ve anayasal kurumlar aracılığıyla sürdürme istekleri ile açıklanabilecektir⁷.

Anayasacılığın anlamı tarihsel süreçte farklı ideolojilerle birlikte değişse de, temel olarak günümüzde de temel hak ve özgürlükleri üstün hukuk normlarıyla garanti etmek ve iktidarın keyfi eylem ve işlemlerini sınırlamak olarak anlaşıldığını belirtmek gerekir⁸.

Tarihin belirli dönemlerinde meydana gelen siyasi, toplumsal ve/veya ekonomik olaylar anayasaları değiştirmekte ve o günün koşullarına uyarlamaktadır⁹. Nitekim bu tür gelişmeler genellikle beraberinde yeni anayasaları getirerek, yeni dönemi bu yeni anayasalarla taçlandırırlar¹⁰. Belirli dönemlerde yapılan anayasaların ortak özellikleri ve yönelimleri, onların tarihsel ve niteliksel olarak modelleşmesini beraberinde getirmektedir.

Şirin, dünyadaki anayasal gelişmelerin yaygın siyasi dalgalanmalara göre kategorileştirildiğini belirtir¹¹. Yani aslında anayasacılık hareketleri, bir anlamda o dönemdeki mevcut siyasi düşünce dalgasını gösterir. Ancak her ne kadar dönemlere yansıyan baskın bir anlayış mevcut olsa da, ülkelerin kendilerine özgü özellikleri, bu hareketlerin bir bütün olarak aynı özellikleri gösteren anayasaları içerdiği anlamı çıkartılmasını engellemektedir.

1789 ABD Anayasası ve onu takip eden 1791 Fransız Anayasası ile doğal olarak birinci dalga olarak belirtilen ve yazılı anayasa geleneğinin benimsendiği süreç başlamıştır¹². Kaboğlu, yürürlüğe konulmaları ile beraber modern anayasacılığın doğuşunu damgaladıklarını belirttiği 1789 ABD Anayasası ve 1791

⁷ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, İstanbul, 1990, s.20; Coşkun Uygur, “Dünden Bugüne Anayasacılık”, **Hukuk Gündemi Dergisi**, 2008-9, s.98.

⁸ Tevfik Gülsoy, “Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasa Arayışları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:16, Sayı:3, 2012, s.7.

⁹ Levent Gönenç, “Anayasal Değişim”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFD)**, Cilt:62, Sayı:4, 2013, s.1065.

¹⁰ “...yeni bir devlet kurulurken, kural olarak “eski kuruluş belgesi” hızla “tarihin çöplüğüne” atılır ve en baştan bir ana kuruluş belgesi hazırlanır.” Tolga Şirin, “Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar”, **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, (Notlar), ss.7-8; Şafak Evran Topuzkanamış, “Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası: Anayasaların Gerçek Sahipleri ve Anayasacılık Süreçlerinde Birey”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:16, Özel Sayı, 2014, (Toplum Tasarımı), s.4993.

¹¹ Şirin, Notlar, s.10.

¹² Serdar Gülenler, “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma: Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapım Süreçleri ve Çeşitli Örnekler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:3, 2011, (Yeni Bir Paradigma), s.200; Gönenç, Anayasal Değişim, s.1075.

Fransız Anayasası'nın, liberal anayasacılık hareketini ifade ettiği tespitini yapmaktadır¹³. Bu anayasacılık dalgası, başka ülkelerde yapılan anayasalar için uzun yıllar esinlenme kaynağı olmuş, klasik bir anayasacılık dalgasını ifade etmektedir. Nitekim Öngel çalışmasında ilk dalga anayasacılığın bu yönünü vurgulamak amacıyla bu anayasacılık hareketini, “eski anayasacılık” ve “anayasa yapımında klasik yöntem” olarak ele almaktadır¹⁴. Bu anayasacılığın eski olarak adlandırılması normaldir zira 1789 ABD Anayasası etkili olduğu federal devlette, uzun yıllardır çok az değişme ile uygulanmaya devam etse de, bu ilk anayasacılık hareketinin etkisi tarihsel koşullardan nasibini alarak başka ülkeler bakımından azalmış ve yerini zamanla yeni anayasacılık hareketlerine bırakmıştır.

Bir sonraki anayasacılık hareketine dâhil olan anayasalar, yani ikinci anayasacılık hareketleri ise, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Anayasası başta olmak üzere sosyalist anayasaları ve II. Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonrası yapılan ve liberal anayasaların sosyalleşme yönünde girdiği dönüşümü gösteren anayasaları¹⁵ anlatmaktadır. Bu anayasacılık dalgasının ilk dönemlerine hâkim olan ideolojide SSCB etkili olsa da, ideolojinin anayasaya yansması salt bu ülke ile sınırlı kalmamıştır. II. Dünya Savaşı sonrası Orta ve Doğu Avrupa Devletleri gibi SSCB'nin doğrudan etkisinin görüldüğü ülkeler dışında Afrika, Amerika ve Asya kıtalarının o dönemde yapılan anayasalarında da, bu ideolojinin etkili olduğu belirtilmelidir. Ancak elbette bir yüzyıla yansımış bu anayasacılık hareketine dâhil olan anayasaların, siyasi erklerin biçimi ve birbirleriyle ilişkileri ya da hak ve özgürlüklerin görünümü ve korunması bakımından tümünden aynı özellikleri göstermesi beklenemez. Bu noktadan hareketle, haklı olarak sosyalist anayasalar da kendi içlerinde dönemlere ayrıldığı gibi, II. Dünya Savaşı sonrası hazırlanan bazı anayasalar, liberal anayasacılık özellikleri göstermesine rağmen bir yandan da devleti hak ve özgürlükler bakımından yükümlülük altına sokmasıyla, liberalizmin anayasalardaki dönüşümünü göstermektedir¹⁶.

¹³ İbrahim Özden Kaboğlu, **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**, Legal Yayıncılık, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 11. Baskı, İstanbul, 2016, s.3; Şirin, Notlar, s.11.

¹⁴ Mehmet Murat Öngel, **Demokratik Anayasa Yapım Süreçleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s.7.

¹⁵ Kaboğlu, ss.6-7.

¹⁶ “Bir yandan devletin, kendi varlık nedeniyle bağlantılı klasik görevlerini aşarak sosyo-ekonomik yükümlülükler altına girmesi, öte yandan hak ve özgürlükler listesine sosyal ve kültürel hakların eklenmesi, dönüşümün iki ana eksenini oluşturdu.” Kaboğlu, ss.6-7.

Yakın geçmişe ve günümüze hâkim olan anayasacılık hareketi ise üçüncü anayasacılık dalgasıdır. Özbudun üçüncü demokratlaşma dalgasının (burada tarihsel olarak 1974-1990 yılları arası ifade edilmektedir.) anayasaları da etkilediğini ve bu doğrultuda demokratik anayasaların yapıldığını belirtir¹⁷. 1974 Portekiz Devrimi¹⁸ ile başlayıp ilgili demokrasi deneyimini dünyanın pek çok ülkesine aktaran ve yayan demokrasinin üçüncü dalgası anayasa yapımına da yansımış ve anayasacılık için farklı bir model oluşturmuştur¹⁹. Zamansal olarak özellikle SSCB'nin yıkılmasından sonraki anayasa yapım modellerini tasvir eden üçüncü anayasacılık hareketi, otoriter bir rejimden demokrasiye geçişin anayasalardaki yansıması olarak da görülmektedir²⁰. Nitekim bu yeni dönemle birlikte doğan iktidarlar, dönüşüme uygun kurum ve siyasi atmosferi yaratma amacını anayasalarla gerçekleştirmeye çalışmıştır²¹.

Şirin, üçüncü dalga olarak Soğuk Savaş'ın çözülüşünü başlangıç almış ve bu tarihten sonra yapılan anayasaların üçüncü anayasacılık hareketini oluşturduğunu belirtmiştir. Şirin'e göre, anayasacılık hareketlerinden bu üçüncüsüne hâkim olan ideoloji, neoliberalizmdir²².

Tekrar vurgulamak gerekir ki, üç dalga içinde de oluşan anayasaların ait oldukları anayasacılık hareketleri içerisindeki diğer anayasalarla tamamen aynı özelliklere haiz olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Örneğin, Candaş kanaatimizce bu çeşitliliği göz önünde tutarak, günümüzdeki süreci yine SSCB'nin yıkılması sonrası oluşan anayasalar üzerinden açıklarken, bu dalgayı, yedinci dalga anayasacılık olarak ifade etmektedir²³. Cott ise siyasi kriz dönemlerini esas alarak

¹⁷ Ergun Özbudun, **Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, (Anayasa Yapımı), s.7.

¹⁸ Karanfil Devrimi olarak da bilinmektedir. 40 yıllık faşist Salazar diktatörlüğünün yıkılması ile sonuçlanan bu devrim ile parlamenter demokratik bir rejim kurulmuştur. Bkz. Enes A. Elieyioğlu, "İlerici Darbe: Karanfil Devrimi", **Gazete Bilkent**, 21.04.2017, <http://www.gazetebilkent.com/2017/04/21/ilerici-darbe-karanfil-devrimi/>, (23.03.2018).

¹⁹ Ergun Özbudun, "Demokrasiye Geçiş ve Demokrasinin Pekişmesi Sürecinde Anayasa Mahkemelerinin Rolü", **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:24, 2007, s.359; Yazarın görüşlerinin kaynağı için bkz. Samuel P. Huntington, **Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, çev. Ergun Özbudun, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.

²⁰ Güler, Yeni Bir Paradigma, s.200.

²¹ "Demokrasiye geçiş sürecinde anayasallaşma veya anayasa yapım süreci, kısaca, yeni doğan "siyasal sınıf"ın "kamu kurumları"nı yaratması süreci olarak tanımlanabilir." Özbudun, Anayasa Yapımı, s.51.

²² Şirin, Notlar, ss.10-11.

²³ Candaş tarihselliklerden çıkan sorunları çözmeye yönelik sıklıkla yeni anayasalar yapıldığını belirtirken önceki dalgaların hangileri olduğuna dair herhangi bir belirleme yapmamıştır. Ayşen

yapmış olduğu sınıflandırmada, ilk dalgayı 1789-1799, ikinci dalgayı 1914-1926, üçüncü dalgayı ise 1945-1965 arasındaki dönemlerde yapılan anayasalar üzerinden değerlendirmiş ve 1990'lardan sonra Afrika, komünizm sonrası Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerindeki anayasaları da dördüncü anayasacılık dalgası olarak ele almıştır²⁴. Gözler de Cott'a benzer bir şekilde 1974-1978 arası yani Portekiz Devrimi sonrası dört yıllık dönemi, üçüncü anayasacılık hareketlerinin olduğu dönem olarak kabul etmiş, 1990'lar sonrası özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde yapılan anayasaları dördüncü anayasacılık dalgası olarak isimlendirmiştir²⁵.

Anayasacılık hareketlerine yansıyan ideolojik görüşleri göz önünde tutarak ve daha çok hareketlerin kendi içindeki ortak özelliklerinden hareket ederek, anayasacılık hareketleri²⁶ bu çalışmada dört dalga üzerinden ele alınacaktır. Nitekim günümüz anayasacılık hareketine damga vuran neoliberalizm ideolojisi, liberalizmin hâkim olduğu ilk anayasacılık hareketini ve sosyalizm ideolojisinin damga vurduğu ikinci anayasacılık hareketini teke indirgeyerek²⁷ üçüncü anayasacılık hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Konumuz açısından önem taşıyan ve 2009 Bolivya Anayasası da dâhil birçok Latin Amerika ülkesi anayasası ise neoliberalizm karşıtlığını özünde taşıdığından²⁸ üçüncü anayasacılık hareketinden farklılaşmakta ve farklı bir anayasacılık hareketini işaret etmektedir.

B. 3. Dalga Anayasalara Hâkim Olan İdeoloji: Neoliberalizm

Anayasalar devletin temel kuruluş belgeleri ve ana metinleri olarak kanun, yönetmelik gibi diğer mevzuattan farklı biçimde, hukuki ifadelerin yanında siyasi

Candaş, “Anayasaların Nasıl Yapıldığı İçeriğini Etkiler mi? Anayasa Yazma Süreçlerinin Dünyadaki Örnekleriyle Son 25 Yılda Edindirdiği Bulgular”, http://www.anayasaplatformu.net/indir/Anayasanin_nasil_yazildigi_icerigini_etkiler_mi_Aysen_Candas_Bogazici_Universitesi.pdf, (13.11.2016), s.1.

²⁴ Donna Lee van Cott, **Friendly Liquidation of the Past: The Politics of Diversity in Latin America**, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 2000, s.11.

²⁵ Gözler, Genel Esaslar, s.72.

²⁶ Eren, anayasayı devletin ana teşkilatına ilişkin kurallar bütünü olarak anladığımızda, devlet ideolojilerine göre, farklı ana teşkilatlar kurulduğunu ve farklı anayasacılık akımlarının ortaya çıktığını belirterek günümüzde üç temel anayasacılık akımının mevcut olduğunu ve bunların liberal, sosyalist ve İslami anayasacılık olduğunu belirtir. Bkz. Abdurrahman Eren, **Anayasa Hukuku Ders Notları**, İstanbul, 2016, ss.65-126.

²⁷ Kaboğlu, s.8.

²⁸ Şirin, Notlar, s.12; Alpaslan Işıklı, “Neoliberalizmin Latin Amerika Serüveninde Kırımlar”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:30, Sayı:251, 2006, s.22.

söylemlere de yer verirler²⁹. Ancak bir anayasanın bünyesinde belirli bir ideolojik tercihi barındırırken bir yandan da toplumun tümünü tasarlama amacı gütmesi, gerçekleşmesi güç bir iddiayı yansıtmaktadır. Bu durumda toplumun bir kısmı kapsam dışında kalabilecek ve talepleri göz ardı edilebilecektir. Yayla da bu görüşe paralel olarak, anayasanın bir ideolojiye dayanmasının, o ideolojinin niteliği ne olursa olsun kaçınılmaz olarak bir ölçüde dayatma teşkil edeceğini ileri sürmektedir³⁰. Bu aynı zamanda anayasaların “yeni toplum sözleşmeleri” olma işlevi ile çelişen bir sonucu ortaya çıkarabilecektir³¹.

Anayasacılık hareketlerinden üçüncüsüne, neoliberalizm ideolojisinin etkisi hâkimdir. Schneiderman, anayasacılığa hâkim yaklaşımın neoliberalizm politik projesinde ifadesini bulduğunu ve bu projenin de, devletin piyasadan çekilmesi gerektiği düşüncesini gerçekleştirmeyi amaçladığını belirtmektedir³².

Neoliberalizm, 1980’li yıllarda en net ve meydan okuyan haliyle tarih sahnesine çıkan³³ ve Freeman’ın tanımlamış olduğu gibi, kapitalist ekonomileri durgunluktan ve rekabet eksikliğinden kurtarmaya çalışan bir ideoloji olarak adı üstünde liberalizmin yeniden uyarlanışını ifade eder³⁴. Temel amaçları; piyasayı yüceltmek, kamusal yarara karşı bireysel çıkarı öncелеmek, sermaye gücü karşısında emek piyasasını esnekleştirmek ve işgücü maliyetlerini düşürmek şeklinde sıralanabilir³⁵.

Bu düşüncenin yapılan anayasalara yansımaları ise, hükümetlerin özel alana müdahale etme kapasiteleri üzerine sınırlamalar koyacak kurumların anayasa ile düzenlenmesi şeklinde kendini göstermektedir³⁶. Bireysel özgürlükleri korumak ve

²⁹ Şirin, Notlar, s.8.

³⁰ Yayla, s.19.

³¹ Mevlüt Göl, **Karşılaştırmalı Hukukta Anayasa Başlangıçlarının Sembolik ve Hukuki Değeri**, On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.75.

³² Şirin, Notlar, s.11; David Schneiderman, “Özelleştirmeye Anayasal Yaklaşımlar: Neo-Liberal Anayasacılığın Ağırlığı Üzerine Bir İnceleme”, çev. Umut Koloş, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası (İÜHFMD)**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, s.507.

³³ Alev Özkazanç, “Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi (SBF) Dergisi**, Cilt:64, Sayı:1, s.267.

³⁴ Michael Freeman, “Neoliberal Politikalar ve İnsan Hakları”, çev. Şafak Evran Topuzkanamış, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:17, Sayı:2, 2015, s.165, 174; David Harvey, “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”, çev. Eylem Çamuroğlu Çığ ve Ünsal Çığ, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2012, s.68.

³⁵ Eray Acar, “Neoliberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı”, **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:18, Sayı:1, 2017, s.253.

³⁶ Schneiderman, s.506.

devlet müdahalesini en aza çekmek amacıyla refah, sosyal adalet, pozitif haklar gibi kavramlara karşı çıkmaktadır³⁷.

Neoliberalizm ideolojisinin hâkim olduğu üçüncü dalga anayasacılık hareketinin temel hedeflerinden bir diğeri, mülkiyet haklarının korunmasını garanti altına almak ve kamu politikalarını, uluslararası sermayenin çıkarları ile uyumlu hale getirmektir. Bu anayasacılık anlayışının her ne kadar demokratik ilkeleri benimsediği ileri sürülse de, aslında halkın neoliberal kazanımları kaldıracak demokratik yolları kullanmasını engellemeyi temin etmeye çalışmaktadır³⁸. Nitekim Harvey, neoliberal teorisyenlerin demokrasiyi bir lüks olarak gördüklerini belirtmektedir. Bu teorisyenler sadece politik istikrarı sağlayacak güçlü ve zengin bir sınıfın var edilmesi amacıyla, göreceli koşullar altında demokratik bir ortam oluşturulması gerektiğini savunurlar³⁹.

Neoliberalizmin tıpkı liberalizm gibi, bireysel hak ve özgürlüklere değer verdiği ve bu anlamda klasik anlamda anayasacılık anlayışına uygun bir ideolojiyi yansıttığı düşünülebilir. Ancak neoliberal ekonomilerin, kişi hak ve özgürlükleri ile şirket özgürlükleri arasında tercih yapmaları gibi bir durumda ibrenin şirketlerin özgürlüğüne kaydığı görülmektedir⁴⁰. Bu nedenle neoliberalizmin teorisi ile pratiği arasındaki farklılıklara dikkat edilmelidir⁴¹. Nitekim neoliberalizmin insan hakları üzerindeki pratik etkilerine Freeman şu şekilde dikkat çekmiştir:

*“Neoliberalizmin insan hakları üzerindeki etkisi karmaşık ve tartışmalıdır. Ancak serbest pazarı desteklemesi ve devlet giderlerinde sosyal harcamaların azaltılmasını öngörmesiyle kuşkusuz yoksulların ve birçok ülkede korunmasız olanların özellikle kadınların, çocukların, azınlıkların, yerlilerin ve engellilerin refahına zarar verici etkileri olmuştur”*⁴²

Gerçekten de her ne kadar neoliberaler, hukuk devleti sayesinde adaletin herkese eşit düzeyde dağıtılacağını iddia etseler de⁴³, neoliberal politikaların zararlı etkileri gelir dağılımındaki adaletsizlikleri arttırmış ve bu anlamda yoksulları daha da

³⁷ Özkazanç, s.266.

³⁸ İlknur Türe, **Yeni Anayasacılık Neoliberalizmin Hukuku**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2016, s.65.

³⁹ David Harvey, **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press, Oxford, 2007, (Neoliberalizm), s.66; Ayrıca bkz. Işıklı, s.22; Hüsamettin İnaç ve Muhittin Demiray, “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:11, ss.165-166.

⁴⁰ Freeman, s.175.

⁴¹ Harvey, Neoliberalizm, s.21.

⁴² Freeman, s.174.

⁴³ Türe, s.117.

yoksullaştırmıştır. Neoliberalizm, ekonomik ve sosyal hakların anayasa ile düzenlenmesine de karşı çıkmaktadır. Eğer devletin pozitif anlamda bir edimini gerektiren bu haklar anayasal güvence altına alınırsa, bireysel hak ve özgürlükleri ihlal edebilecek ölçüde güçlü devletler söz konusu olabilecektir.

Neoliberal politikaların yoksulların durumunu önemli ölçüde güçleştirmesi ile birlikte, yoksul kesime neoliberalizmin özellikle üzerinde durduğu bireysel hak ve özgürlüklerin tanınmasının anlamı da tartışmalı bir hal almaktadır.

“Zenginler ve yoksullar sözleşme yapma noktasında özgürdür ancak zenginler, yoksulların olmadığı şekilde önemli anlamda “özgür”dür. Yoksulların “özgürlüğü” iyi hayatlara sahip olmalarını kolaylaştırmaz ve bu gerçeklik, neoliberalizmin temeli olan özgürlüğün değeri hakkında kuşku yaratır.”⁴⁴

Anayasacılık hareketlerinden üçüncüsü, neoliberalizmin siyasi ve hukuki bileşeni olarak, sermayenin güç kazanımını garantilemek ve kazandığı gücü korumak için bunu engelleyebilecek nitelikteki faktörleri ortadan kaldırma gayesi taşır. Bu gayenin başarıya ulaşması sonucu genel olarak devletler, büyük şirketler ve uluslararası mali kurumlar karşısında söz söyleme kabiliyetini kaybeder⁴⁵.

Türe tüm bu nedenlerle, yeni anayasacılığın tarihi bir süreç değil, politik bir stratejiyi ifade ettiğini düşünmektedir. Neoliberalizm pratiğinde, sermaye alt tabakadan gelebilecek dirençleri kırmak amacıyla yeni stratejiler geliştirmektedir ve bu stratejilerden en önemli ve güçlüsü yeni anayasalardır⁴⁶.

C. Üçüncü Dalga Anayasaların Yapımı: “Demokratik” Anayasa Yapım Süreçleri

Demokratik anayasa yapım süreçleri, anayasa yapımına halkın katılım mekanizmalarının belirlendiği ve halkın iradesinin bu mekanizmalar aracılığı ile somutlaşmasının sağlandığı yapım sürecini ifade etmektedir⁴⁷. Anayasanın demokratik oluşunu içeriğinin olduğu kadar yapılış sürecinin de belirlediğinden hareket edilir ve demokratik bir anayasaya karakterini verenin yapım sürecinin

⁴⁴ Freeman, s.176; Aynı yönde bkz. İnaç ve Demiray, s.172.

⁴⁵ Türe, ss.113-114, 123.

⁴⁶ Türe, s.126.

⁴⁷ Burak Çağ, ‘Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği’, **Yasama Dergisi**, Parlamento Hukuku Özel Sayısı, Cilt:2, Sayı:25, 2013, s.2; Öngel, s.17.

demokratikliği olduğu belirtilir⁴⁸. Buna göre anayasalar, hâkim olacağı toplum tarafından belirlenecek, toplum bizzat kendilerince belirlenen haklara sahip olacak ve devlet de toplum tarafından konulan sınırlar çerçevesinde hareket edecektir. Ülkenin anayasal düzeni, masa başındaki karar verici elitlerin iradesine terk edilmeyecektir⁴⁹.

Gülener'e göre, demokratik bir anayasanın ortaya çıkabilmesi için anayasa yapım sürecinin anayasa ile muhatap olacak tüm unsurları kapsaması, sürece dâhil etmesi ve sürecin sonunda bu unsurların üzerinde uzlaştığı bir metin meydana getirmesi gerekmektedir⁵⁰. Bu sürece katılım, doğrudan bir katılım olacak ve referandum, halk oylaması gibi klasik yöntemlerin yanı sıra, halkın bizzat görüş ve isteklerini bildirdiği komisyonlarla, internetin kullanılması gibi alternatif yöntemlerle de desteklenecektir. Aynı zamanda demokratik hayatın olması gerekenleri yani sivil toplum kuruluşları, siyasi partiler ile de süreç halkın katılımının üst düzeyde olduğu bir şekilde işleyecektir. Öngel, demokratik bir anayasa yapım sürecinin bu özellikleri nedeniyle, bölünmüş bir topluluğun⁵¹ halk olabilmesi adına bir fırsat belirtir⁵².

Demokratik anayasa yapım süreçleri, demokratlaşma eğiliminin görüldüğü ve neoliberal politikaların yansıdığı üçüncü dalga anayasacılık hareketlerinin bir parçası olarak görülmekte, bu anayasaların yapım süreçleri demokratik olduğu belirtilerek övülmektedir. Anayasa yapım sürecini demokratik bir hale getirecek bütün bu unsurlar olması gereken olarak yorumlandığında yerinde olabilirse de, bu yeni dönem anayasaların yapım süreçlerini salt bu bakış açısıyla ele almak ve bu şekilde doğrulamak fazla iyimser olacaktır. Zira her yeni anayasa bir toplum tasarımı içerir ve bu tasarımı ideolojiden ayrı tutamayız⁵³. Siyasi ideoloji, anayasanın içeriğini olduğu kadar sürecini de tasarlamayı amaçlar. Daha doğrusu bu ikisi bir bütündür ve anayasaların yenilenmesi, bu tasarımın başarılı olmasına bağlıdır. Bu tasarı başarılı oldukça iktidar meşruluğunu sağlamış olacaktır.

⁴⁸ Çağ, s.71.

⁴⁹ “Anayasa yapımını elitlerin (temsilcilerin) elinden alıp halka veren de bu değişimin karakteridir.” Gülener, Yeni Bir Paradigma, s.200.

⁵⁰ Gülener, Yeni Bir Paradigma, s.199

⁵¹ Bölünmüş toplumlar, toplumun dinsel, dilsel, ırksal veya ideolojik çizgilerle derinden bölünmüş olduğu toplumlardır. Ergun Özbudun, “Anayasa Yapımında Perakendeci Yöntem”, **Yeni Türkiye**, Sayı:50, Ocak-Şubat 2013, s.196.

⁵² Öngel, s.18; Bölünmüş toplumlarda anayasa yazımı ile ilgili ayrıntı için bkz. Hanna Lerner, “Derinden Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yazımı: Aşamalı Yaklaşım”, çev. Burak Çağ ve Elif Eren Koç, **İÜHF**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, ss. 485-504.

⁵³ Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4991.

Gönenç'e göre anayasa; uygulandığı toplumdaki hâkim ideolojiyi yansıtan, siyasi iktidara meşruiyet kazandıran ve siyasi iktidarı organize eden üstün kurallar bütünüdür⁵⁴. Burada da vurgulandığı gibi, anayasa ile iktidarın kendi meşruluğunu garantileme amacı vardır ve bu amaç, çoğu zaman riske atılamayacak türdendir. Bu nedenle halkın katılımını sağlayan çoğu araç da güçlü, yerinde ve olması gerektiği gibi değil, elverişsiz ve göstermelik olacaktır.

Anayasaların genellikle anayasa yolu ile iktidarını meşrulaştıran elitlerce yapıldığı bir gerçektir. Halkın elitlerin kararlarını etkileyebilmesi, salt seçilen temsilcilerden oluşacak bir kurucu meclis ile mümkün olamayacaktır. Bu anlamda halkın sürece doğrudan katılımını sağlayacak klasik bir mekanizma olarak referandum düşünülebilir. Ancak anayasa değişikliklerinde ya da tümünden yeni bir anayasa yapımında referandum; halkın sürece katılımı, anayasa metnine iradesinin, taleplerinin dönüşüm arzularının yansıması anlamına değil, iktidarın son tahlilde daha da meşru olmasını sağlayacak bir anayasa yapım sürecini elde etmesi anlamına gelmektedir⁵⁵. Halkın anayasa taslağının hazırlanması sürecinde de aktif olması gerekir, böylelikle taslağın kendi fikirlerini yansıtmadığını düşünen kesimin taleplerine kulak verilip uzlaşma sağlanabilecektir⁵⁶.

Anayasa yapım sürecine halkın katılımı noktasında örnek olarak incelenen İzlanda Anayasası'nın yapım sürecine, her meslekten ve yaştan yaklaşık 1000 kadar kişi bir araya getirip anayasadan beklentileri sorularak, çeşitli bilim dallarından yedi üyeli bir Anayasa Komitesi ve halkın seçtiği bir Anayasa Konseyi oluşturularak başlanmıştır⁵⁷. İzlanda Anayasası'nın 79. maddesine göre, anayasa değişikliği teklifi parlamentoda görüşülmek üzere kabul edildiğinde, seçimler yenilenmekte ve yeni parlamento, teklifi görüşüp oylamaktadır. İzlanda da bu şekilde seçime gidilmesi neticesinde, anayasa yapımına başından beri karşı çıkan partiler, oyların yarısından fazlasını alarak seçimden galibiyetle çıkmışlar ve oluşturulan anayasa taslağını reddetmişlerdir⁵⁸. Bu durumdan çıkarılacak bazı sonuçlar vardır. İlk olarak, halkın

⁵⁴ Levent Gönenç, "Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları İçin Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi", **AÜHFD**, Cilt:56, Sayı:1, 2007, (Çerçeve Önerisi), s.155.

⁵⁵ Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4994.

⁵⁶ Öngel, s.59.

⁵⁷ İzlanda Anayasası yapım süreci ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tom Ginsburg, "Iceland: End of the Constitutional Saga?", https://www.huffingtonpost.com/tom-ginsburg/iceland-end-of-the-consti_b_3018127.html, (26.02.2018).

⁵⁸ Çağ, s.85.

görüşlerinin alınması amacıyla toplanan 1000 kişi, yalnızca bir günlüğüne bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla bir günde anayasa gibi önemli bir temel metin üzerine müzakere edilip bir uzlaşmaya varılması oldukça güçtür ve sürece halk katılımının sağlanmasının göstermelik olduğunun bir göstergesidir. Ayrıca her ne kadar Anayasa Konseyi halk tarafından seçilse ve tüm bu süreç internet ortamında herkesin görüşlerini ifade edebileceği şekilde işlese de, halkın bu süreci içselleştirmede yapılmış seçimde anayasa taslağına muhalif partiler lehine oy kullanmalarından bellidir.

Anayasaların yenilendiği veya tümünden yeni bir anayasa yapımına gidildiği süreçler, toplumda farklı görüşlerin, belli rahatsızlıkların ve taleplerin yüksek sesle dile getirildiği dönemler olarak genellikle görülmektedir⁵⁹. İktidar bu süreçte yeni bir anayasa ile herkesin uzlaştığı bir metin yaratmaktan ziyade konuyla ilgili kendi meşruluğunu güçlendirecek hamleyi anayasada bir madde olarak düzenleyip bu konudaki çok sesliliği giderme amacı güder.

Demokratik anayasa yapım sürecinin en önemli unsurlarından olan halk oylamasının, halkı tam olarak ve objektif bir şekilde bilgilendirmeden, konuyla ilgili temel kavramların eğitimi verilmeden⁶⁰, siyasi ve ekonomik istikrar adına halkı manipüle ederek yapılması durumunda, bu oylama sürecinin ve oylamadan çıkan sonucun, demokratik olması mümkün olmayacaktır. Sonuç yalnızca artık halkın da görünüşte güvenini alan iktidarın zaferine işaret edecektir. Evran Topuzkanamış'a göre, halkoylamaları, asli kurucu iktidarın kendini aklamaları ve meşruiyetini sağlamaları bakımından önemli bir işleve sahip olmuştur⁶¹.

Demokratik hayatın haliyle demokratik bir anayasanın oluşum sürecinin vazgeçilmez unsuru olan siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşlarının da, halkı bilgilendirme ya da muhalefet etme açısından serbest olması gerekir. Bunun yanı sıra sözlü ve görsel medyanın da maddeleri tek tek deşifre etmesi, halkın talepleri ile şekillenecek bir anayasa yapımında etkili olacaktır. Aksi takdirde, bu süreçte oluşan kamuoyu, salt baskın iktidar güçleri tarafından yönlendirilmiş olacaktır. Bu unsurlar

⁵⁹ Coşkun San, "Sosyo-Politik Bir Süreç Olarak Anayasa Değişiklikleri", **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:11, 1994, s.24.

⁶⁰ "Bu noktada genel olarak savunulan görüşe göre, halkın bu şekilde çeşitli yöntemlerle karar alma sürecine katılması çok mümkün olmamakla birlikte, mümkün olduğu ölçüde de tehlikeli sonuçlar verebilir. Çünkü halk kitleleri siyasi konularda yeteri kadar bilgi sahibi olmamakla birlikte etkili siyasi figürler tarafından yönlendirilmeye açıktır." Çağ, s.77.

⁶¹ Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4994.

olmaksızın oluşacak anayasa için halkın tüm aşamalarına katıldığı ve tüm maddeleriyle uzlaştığı bir anayasa demek mümkün değildir.

Halkın taleplerinden ziyade genel kabul görmüş, evrensel insan hakları belgelerinden ilham almış temel hak ve özgürlüklerin, sil baştan yazılmamış şekliyle ya da en azından yerel unsurlarla harmanlanmadan anayasalarda yer aldığı belirtilir⁶². Bu da halkın gerçek taleplerinden ve maddi sorunlarından uzaklaşmış anayasalar meydana getirmektedir.

Sürecin halkın iradesini gerçek anlamda yansıtması için gerekli hususlar sağlanmaksızın, üçüncü dalga anayasacılık hareketine yani büyük ölçüde günümüz anayasacılığına dâhil olan anayasaların yapım süreçlerinin demokratik olduğunu ve daha da önemlisi gerçekten halkın iradesini yansıttığını savunmak doğru olmayacaktır. Gönenç'e göre, demokratik anayasa yapımı açısından ideal olan tam katılım veya oy birliği olmakla birlikte, bu ideale ulaşmanın güçlüğü göz önüne alındığında, bu ideale mümkün olduğunca yaklaşan anayasa yapım süreçleri de demokratik sayılmalıdır⁶³. Ancak aslında ya neoliberalizm üzerinden ve demokrasinin bu yüzyılda egemen devletler ve uluslararası aktörler bakımından ele alınışından hareket ederek, "demokratik" anayasa yapım süreçlerini tüm yönleriyle açığa çıkarmak ya da bu dalga anayasacılığın yapım süreçlerini aslında halkın iradesini önde tutmaması nedeniyle, başka bir isimle yeniden ele almak gerekmektedir.

Demokratik olduğu belirtilen bu anayasa yapım süreçlerine eleştirel yaklaşmadıkça, örneğin, Hindistan'da gerçekten demokratik bir anayasanın inşa edildiğini söylemek gerekir. Oysa kurucu meclis üyeleri, Hindistan'da kendilerini seçebilen küçük bir azınlıkça oluşturulmuştur. Üstelik anayasanın sonuç metni de hiçbir zaman halkoyuna sunulmamıştır⁶⁴. Durum böyleyken ortaya çıkan anayasayı ve sürecini, salt halkoyuyla seçilen bir kurucu meclis var diye demokratik olarak kodlamak doğru olacak mıdır?

⁶² Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4995.

⁶³ Levent Gönenç, "Anayasa Yapımı", TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1317886508-3.Anayasa_Yapimi.pdf, (01.12.2016), s.3.

⁶⁴ Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4996.

Tersten bakıldığında, yani asli kurucu iktidarın⁶⁵ başarısızlıklarına bakarak da bu anayasacılığın demokrasi unsurunun görünüşte olduğunu, halkı ve halkın taleplerini yansıtmada yetersiz kalabildiğini görmekteyiz. Örneğin, 1991 tarihli Makedonya Anayasası'nın başlangıç bölümünde, Makedonya'nın, Makedon halkından oluşan bir ulus devlet olduğu belirtilmiş ve diğer etnik gruplar ise kendileri ile eşit haklara sahip azınlıklar olarak gösterilmiştir. Bu durum ülkedeki Arnavutların, Makedonya'yı iki uluslu bir devlet haline getirecek ve Arnavutların bulunduğu yerlerde tam bir siyasi özerklik için anayasa değişikliği yapılması istemelerine neden olmuş ve ülkede şiddet eylemleri başlamıştır⁶⁶. Demokratik olan bir süreçte, tüm yerel halkların taleplerinin dikkate alınması ve başlangıç bölümü gibi anayasanın ideolojisini açıklayan bir bölümde, böyle bir belirlemenin yer almaması gerekirdi. Tabi zaten amaç sözde bir demokratik sürecin işlemesi değilse ki bu şiddet eylemleri sonrası hükümetin ülkeye barışın ABD tarafından getirileceği umudunu taşıması, aslında oluşturulan anayasanın dayatılan nitelikte olduğunu göstermektedir.

Elbette halkın anayasa yapım süreçlerine geniş katılımı, ortaya çıkacak anayasanın toplum iradesini yansıtması ve sonuç olarak toplumun refah ve huzurunu sağlaması bakımından önem taşımaktadır⁶⁷. İdeal olanın bu olduğu açıktır ancak bir süreç olarak 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan anayasa hareketinin bunu sağladığını belirtmek mümkün olmayacaktır. Zira halk oylaması, sürece sivil toplum kuruluşlarını dâhil etmek, halktan bir grubu anayasaya dair düşüncelerini ifade etmek üzere yuvarlak masa toplantılarına katmak yani yapım yönteminin demokratik unsurlarla süslü olması, oluşan anayasanın doğrudan demokratik olduğunu göstermeyecektir⁶⁸. Daha da net ifade etmek gerekirse, bu hususlar çoğunlukla o anayasaya meşruiyet sosu katmaktan öteye gidememektedir.

⁶⁵ Asli kurucu iktidar çeşitli anayasal kesintiler nedeniyle ortada bir anayasa mevcut değilken tamamen baştan anayasayı yapan iktidarı ifade eder. Bkz. Kemal Gözler, **Kurucu İktidar**, Ekin Yayınevi, 2. Baskı, Bursa, 2016, ss.10-11.

⁶⁶ Peri Uran, "Anayasaların Başlangıç Kısımları", **İÜHFİM**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, s.227.

⁶⁷ Candaş, s.1.

⁶⁸ Evran Topuzkanamış, Toplum Tasarımı, ss.4989-4990; Faruk Bilir, "Anayasa Yapımına Yönelik Değerlendirmeler", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1-2, 2008, s.561.

II. DÖRDÜNCÜ DALGA (AND)⁶⁹ ANAYASACILIĞININ BİR GÖRÜNÜMÜ OLARAK 2009 BOLİVYA ANAYASASI

A. Yeni Latin Amerika Anayasacılığı (Anayasacılıkta Dördüncü Dalga)

Tarihsel olarak Latin Amerika Kıtası'nda 19. yüzyılda başlayan anayasacılık hareketlerini, 1789 Amerikan Anayasası ile başlayan birinci anayasacılık dalgası biçimlendirmiştir. Örneğin yazılı anayasacılık geleneği bu topraklarda başladığında, pek çok Latin Amerika anayasasının, Amerikan tipi başkanlık rejimini benimsediği görülmektedir⁷⁰. Bu anayasaların büyük bir kısmının iç savaş sonrası hazırlanmasından dolayı, bir yandan da genel olarak güçlendirilmiş yürütme organı ve iki meclisli parlamento sistemi düzenlenmiş ve klasik haklara yer verilmiştir. Yine çoğu anayasada, yürütmenin despotik bir organa dönüşmemesi amacıyla, yürütmenin yasama organı önündeki sorumluluğu düzenlenmiş ve bu şekilde parlamenter sistem benzeri bir sistem oluşturulmaya çalışılmıştır⁷¹. Yani anayasacılığa kıtaya özgü motiflerin eklenmesi ve bu anlamda daha özgün anayasalar ortaya çıkması geleneği, kıtada yazılı anayasacılık dalgasının başladığı günlere dayanmaktadır.

Kıtada mevcut bu geleneğin ve 1980'lerden itibaren mevcut siyasi dönüşümlerin de etkisi ile başlayan anayasal değişim sürecinde, bazı ülkeler tamamen yeni anayasalar kabul etmiş, bazı ülkeler ise anayasalarında dikkate değer reformlar yapmıştır. Her ne kadar 80'li yıllarda başlayan bu anayasacılık hareketleri, yeknesak bir değer sistemine sahip değil ve aralarında ülkelerin kendilerine has yapısından kaynaklanan farklılıklar bulunsada, bu anayasal reformların ortak özellikleri, onların yeni Latin Amerika anayasacılığı olarak ifade edilmesine

⁶⁹ Burada kıtada yer alan And dağlarına atıf yapılır ve kıtadaki yeni anayasal reformlarda da sık sık yerel ögelere yer verilmesi nedeniyle mevcut anayasal reformlara verilmiş olan isimdir. Şirin ekolojik ögelere ayrıntılı bir biçimde yer veren bu anayasacılığın ulus, devlet ya da başka sıfatlarla değil coğrafi bir sıfatla anılmasını daha olumlu bulmaktadır. Şirin, Notlar, ss.12-13; Rana Göksu, "Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri'ni bulmak", Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

⁷⁰ Rett R. Ludwikowski, "Latin American Hybrid Constitutionalism: The United States Presidentialism in the Civil Law Melting Pot", **Boston University International Law Journal**, Cilt:21, Sayı:1, 2003, s.33

⁷¹ Mehmet Semih Gemalmaz, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.139.

sebebiyet vermektedir⁷². Ancak küçük bir ayrım yaparak Huntington'ın demokratlaşmanın üçüncü dalgası olarak ele aldığı sürecin bir kısmına (1974-1990) Latin Amerika Kıtası'nda meydana gelen değişimleri de dâhil ettiğini belirtmek gerekir⁷³. Nitekim Özbudun da buradan hareketle, kıtada bu dönem yapılan anayasa yapım süreçlerini, demokrasiye geçiş süreçlerinde anayasa yapımı perspektifinden değerlendirmiştir⁷⁴.

Latin Amerika Kıtası'ndaki anayasal reformlar salt bu tarihler arası ele alınırsa bu tespit bir ölçüde doğru olabilir ve reformların üçüncü dalga anayasacılığın içerisine dâhil edilebileceği düşünülebilir. Ancak Latin Amerika Kıtası'nda pek çok ülkenin yaşadığı borç krizlerinden sonra, kıtaya 1980'li yıllarda neoliberalizm ideolojisi enjekte edilmiştir ve çoğu ülkenin devlet işlevlerinde neoliberalizme doğru bir kayma olmuştur⁷⁵. Bu nedenle Latin Amerika Kıtası uzun yıllar boyunca neoliberal dayatmalarla baş etmek zorunda bırakılmıştır⁷⁶. Neoliberalizmin kıtadaki serüveni o denli yoğun olmuştur ki, bu ideoloji piyasaya ilk sürüldüğünde dünyada “Latin Amerika Modeli” olarak bilinmektedir⁷⁷. Bu dönemde ekonomik, politik ve sosyal dengesizliklerle neoliberalizmin bedelini ağır ödeyen Latin Amerika ülkelerinin büyük bir çoğunluğu, Dünya Bankası ve IMF'ye (Uluslararası Para Fonu) borçlandırılmış ve ABD'ye bağımlı hale getirilmiştir⁷⁸. Yeni Latin Amerika anayasaları asıl olarak neoliberalizmin açtığı yaraların iyileştirilmesi kapsamında yapılan anayasalardır ve bu nedenle farklı bir anayasacılık deneyimini ifade etmektedir.

Neoliberalizm, anayasacılık hareketlerinden üçüncüsünün ideolojisini yansıtırken, Latin Amerika'daki halk mücadeleleri, yıllar süren sömürülmelere karşı

⁷² 1988'de Brezilya, 1191'de Kolombiya, 1992'de Paraguay, 1998 ve 2008'de Ekvador, 1993'de Peru, 1999'da Venezüella ve 2009'da Bolivya yeni anayasalarını kabul etmiştir. 1994'te Arjantin, 1992'de Meksika ve 1989'da Kosta Rika anayasalarında önemli reformlar yapmıştır. Uprimny Rodrigo. “Latin Amerika'da Yeni Anayasa Hukuku Dönüşümleri: Eğilimler ve Sorunlar”, çev. Emine Karacaoğlu, **Küresel Bakış**, Yıl:2, Sayı:5, Nisan 2012, s.1; Şirin, Notlar, s.12.

⁷³ Huntington, s.18.

⁷⁴ Özbudun, Anayasa Yapımı, s.9.

⁷⁵ Bu sistem o dönemde kıtada “neoliberalismo” olarak adlandırılmaktadır. Türe, s.115; Aylin Topal, “Türkiye'den Latin Amerika'ya Bakmak:Tarihsel Arka Plan”, **Latin Amerika'yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, (Ed. Aylin Topal), Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.34.

⁷⁶ Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

⁷⁷ Işıklı, s.22.

⁷⁸ Topal, s.38.

tepkiler ve bu nedenle gerçekleşen iktidar değişimleri⁷⁹, dünya genelindeki hâkim ideolojiden farklılaşma meydana getirmiştir⁸⁰. Nitekim neoliberal politikalar ile hukuk ve demokrasi arasında bulunan mecburi ilişkinin halklar üzerinde çoğunlukla baskı aracı olması amacıyla kullanıldığının farkındalığı oluşmaya başlamış⁸¹ bunun anayasalara yansması da kaçınılmaz olmuştur.

Bu durum özellikle Latin Amerika'da 2000'li yılların başından itibaren kendilerini sosyalist olarak belirten partilerin liderlerinin hükümetin başına geçmesi ile bariz bir şekilde görülmektedir. Bütüncül bir açıdan bakıldığında kıtanın İspanyol sömürgeciliği geçmişi ve güncel sorunları da benzer olduğundan, örneğin özellikle Venezüella ve Ekvador'un, Bolivya hükümeti ile aynı yöndeki politikalara sahip oldukları belirtilir⁸². Buna bağlı olarak anayasaların da benzer eğilimlere sahip olması şaşırtıcı değildir.

Her ne kadar Gönenç, Latin Amerika ülkelerinin çevre veya yarı çevre ülkeleri olarak merkez ülkelerin anayasalarını kopyalayarak kapitalist dünya sistemine uyum sağlama amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik anayasallaşma hareketleri gerçekleştirdiğini belirtse de⁸³, pek çok Latin Amerika ülkesinin anayasa yapım sürecine hâkim olan antikapitalist dilin anayasalara yansıyor yansımadığı önemlidir. Zira esasen yıllar süren Batı tekellerine karşı girişilen mücadelelerin bir ürünü olan anayasaların, peşinen kapitalist dünyada yer bulma amaçlı olduğunu belirtmek, o ülkeleri anayasal değişime götüren halk mücadelelerine bir haksızlık olacaktır.

Yeni Latin Amerika anayasacılığı, neoliberalizm karşıtlığını çoğu kez açıkça kabul eder ve devletin görevleri arasına koyar. Schneiderman, devletin piyasaya müdahale kapasitesini anayasal lafzında özellikle olarak ve açıkça ifade eden model olarak Latin Amerika anayasacılığının, anayasacılığın devletin inşası amacıyla kullanılmasını en iyi biçimde örneklediğini ama bunun 90'lı yıllara kadar söz konusu

⁷⁹ Venezüella'da Chavez, Arjantin'de Kirchner Brezilya'da Lula'nın iktidara gelişi bu anlamda örnek gösterilebilir. Bkz. Işıklı, ss.22-55.

⁸⁰ Şirin, Notlar, s.12.

⁸¹ Zizek'e göre kapitalizm ile demokrasi arasında hep doğalmış gibi görünen fakat daima eğreti olan ilişki, geline aşamada geri dönülemez biçimde kopmaktadır. Nitekim 90'lı yıllardan itibaren dünya çapında kapitalizmin daha otoriter biçimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Slovoj Zizek, **First as Tragedy, than as Farce**, Lew Left Books, London, 2009'dan aktaran Şirin, Notlar, s.11, dpn.10.

⁸² Sonay Bayramoğlu Özügür, "Latin Amerika'da Solun Yükselişinin Siyasal Sisteme Etkileri", **Mülkiye Dergisi**, Cilt:36, Sayı:1-274, Bahar 2012, s.15.

⁸³ Gönenç, Anayasal Değişim, s.1081.

olduğunu belirtmektedir⁸⁴. Ancak 2009 Bolivya Anayasası da dâhil olmak üzere yeni Latin Amerika anayasal reformlarının büyük kısmı da devletin ekonomideki rolünü yeniden değerlendirir. Doğal olarak bu noktada ulusal farklılıklar gözlemlenebilecektir. Anayasal reformların büyük bir kısmı devletin ekonomideki rolünü yeniden inşa etme sürecinde neoliberalizm karşıtlığından beslenirken, örneğin Washington Konsensüsü⁸⁵ altında yapılan 1993 Peru Anayasası'nda antikapitalist eğilimlerin olması beklenemez⁸⁶.

Uprimny, bir kısım ulusal farklılıklara karşın yeni Latin Amerika anayasalarının, devletin ideolojik ilkeleri ve vatandaşların hak ve yükümlülükleri gibi konularda benzer düzenlemeler içerdiğini belirtmektedir. Latin Amerika ülkeleri arasındaki dilsel, ekonomik, kültürel ve hatta anayasal bu yakınlık kıtanın ortak tarihsel deneyimlerinin bir sonucudur. Bu nedenle Latin Amerika ülkelerinden birinde olan gelişme diğer Latin Amerika ülkelerini kolaylıkla etkileyebilmektedir⁸⁷.

Yeni Latin Amerika anayasalarında, üçüncü anayasacılık dalgasına nazaran en önemli farklılık, çok kültürlülüğün tanınması ve bu şekilde çeşitlilik anayasacılığının bir biçiminin oluşturulmasıdır⁸⁸. Zira neoliberal politikaların ulus oluşturma projelerine karşın birçok ülkede etnik gruplar, ülkelerinin çok ırklı ve çok uluslu bileşimlerini tanıyan anayasal reformlar talep etmekteydi⁸⁹. Bu taleplere paralel olarak, klasik ayrımcılık gruplarının farklılıklarının korunmasına yönelik düzenlemeler ve haklar yeni Latin Amerika anayasacılığında tanınmıştır. Bu anlamda özellikle Kolombiya, Peru, Ekvator, Paraguay ve Venezüella ülkelerinin anayasaları öne çıkmaktadır⁹⁰.

Yeni Latin Amerika anayasacılığında çerçeve anayasa yapımı tercih edilmemiş, özellikle halka temel hak ve özgürlüklerin tanınması noktasında oldukça

⁸⁴ Schneiderman, ss.509-510.

⁸⁵ 80'lerin sonu 90'ların başında Batı Ulusları ve Uluslar arası mali kurumların dünya genelinde gerçekleştirdiği bir dizi reformu ifade etmektedir. Dünya Bankası ve IMF bu kapsamda ekonomik ve siyasi reformların yapılması karşılığında borç ve ödenek vermiştir. Reformlar esasen mülkiyetin korunması ve uluslararası ticaretin kolaylaşması ve bu kapsamda sermaye akışının serbestleşmesi gibi gayeler güdüyordu. Türe, ss.54-55; Topal, s.38.

⁸⁶ Uprimny, s.9; Topal, ss.21-22.

⁸⁷ Topal, s.21.

⁸⁸ "Neoliberalizmin bireyciliği ortaya çıkarmasının bir sonucu da mono-kültürlülüğün hâkimiyetinin başlamasıydı." Türe, s.116.

⁸⁹ Deborah J. Yashar, "Democracy, Indigenous Movements, and the Postliberal Challenge in Latin America", <https://www.umass.edu/legal/Benavides/Fall2005/397U/Readings%20Legal%20397U/13%20Deborah%20J.%20Yashar..doc>, (16.02.2018), s.7.

⁹⁰ Uprimny, ss.3-4.

geniş düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda demokratik-liberal haklara yer verildiği gibi, devletin pozitif yükümlülüğünün doğduğu sosyal haklar da geniş bir şekilde düzenleme alanı bulmuştur. Daha da önemlisi kolektif haklardan olan çevre hakkı da, bu anayasacılıkta ayrıntısıyla düzenlenmiştir⁹¹. Neredeyse akla gelebilecek her türlü hususun anayasada hak ve özgürlük olarak düzenlenmesi, kıtanın yıllardır sömürülen halklarının anayasa yapımında söz aldığını gösterir. Halk bir daha sömürülmemek adına kendini koruma altına almayı ve haklarını anayasal güvenceye kavuşturmayı arzu etmiştir⁹².

Latin Amerika anayasal reformlarının büyük bir kısmı kadın ve erkek eşitliği yönünde düzenlemeler içerir ki, bu düzenlemelerin en çok kamu siyasetine katılma hususlarında yoğunlaştığı görülmektedir⁹³.

Özbudun'un belirttiği üzere anayasacılığın ruhu eğer çoğunluğun yönetiminden daha fazlasını içeriyor ise⁹⁴ bunun gerçekliğini batı demokrasilerinin sözde anayasal varlığında değil, başka topraklarda aramamız gerekir. Nitekim Latin Amerika'daki anayasal deneyimler geçmişte yaşanan haksızlıklara karşı bir tepki sonucu oluşan ve bu bakımdan farklı özellikleri barındıran anayasalardır. Darbeler ve neoliberal politikaların derinleştirdiği yoksulluk, kıtada dünya genelindeki hâkim anayasacılık anlayışından farklı, "Dördüncü Dalga Anayasacılık"⁹⁵ ya da "Andçı Anayasacılık"⁹⁶ olarak ifade edilen bir anayasacılık hareketini ortaya çıkarmıştır. Doğayı, sosyal ve ekonomik hakları, çok kültürlülüğü, özelleştirme karşıtlığını ön planda tutan ve gerçek bir halk katılımı ile oluşan bu anayasacılık için dördüncü dalga anayasacılık nitelendirmesini yapmak bu nedenle yanlış olmayacaktır⁹⁷.

⁹¹ Tolga Şirin, "Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları", Türkiye Barolar Birliği: II. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı, 2014, (Doğanın Hakları), ss.60-64.

⁹² Şirin, Notlar, s.21.

⁹³ Uprimny, s.6.

⁹⁴ Özbudun, Anayasa Yapımı, s.361.

⁹⁵ Roberto Gargarella, "Constitutional Changes and Judicial Power in Latin America", <https://www.sas.upenn.edu/andrea-mitchell-center/sites/www.sas.upenn.edu/andrea-mitchell-center/files/uploads/Gargarella%20-%20Constitutional%20Change.pdf>, (09.06.2018), s.8.Van Cott, s.11; Candaş, s.1.

⁹⁶ Illan rua Wall, "Constituent Power and the Question of Andean Constitutionalism", https://www.academia.edu/5472698/Constituent_Power_and_the_Question_of_Andean_Constitutionalism, (09.06.2018).

⁹⁷ Şirin, Notlar, ss.12-13.

Özbudun’a göre tamamen yeni bir anayasa yapımı, toplum yaşamında adeta kuyruklu bir yıldızın geçişi gibidir⁹⁸. Bu düşünceden hareketle, yeni Latin Amerika anayasalarının çoğunun ait olduğu ülkeler açısından çok parlak bir geçiş olduğunu belirtebiliriz. Gerçekten de bu anayasaların büyük bir kısmı, halkın iradesini esas alan anayasalar oluşturmaya yönelik uzun yıllardır süren mücadeleler sonucu yapılmıştır.

Anayasaları bir toplum sözleşmesi olarak ele alırsak Latin Amerika ülkelerinin büyük bir çoğunluğu (Ekvador, Bolivya öncelikli olmak üzere) bu sözleşmenin bir uzlaşısı, bir zafer belgesi olması için mücadele vermiştir. Yani çoğu Latin Amerika anayasası, halk için başarılarının bir sembolü haline geldiğinden ayrıca değer taşır. Eğer anayasalar toplumsal bir sözleşme olarak uzlaşma ile düzenlenmeli ise⁹⁹ belirtmemiz gerekir ki, Latin Amerika ülkelerinin anayasalarının birçoğu iktidar rollerini paylaşan figürlerin değil, halkın uzlaşısı belgesidir. Halk bu uzlaşma için mücadele etmiş ve temel sorunlarını bu uzlaşısı belgesi ile çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.

Yeni Latin Amerika anayasalarının farklı bir gruplandırma içinde yer alması gerektiğini düşündüren en önemli etken, halkın önemli bir kesiminin temel görüş ve eğilimlerini yansıtmasıdır. Yıllardır sömürülen, sorunları ikinci plana atılan Latin Amerika yerlileri, anayasal reformlar sayesinde yerli kimlikleri ile birlikte hukuken bir değer ifade edebilmişlerdir¹⁰⁰. Halkın bu çok önemli kesiminin de görüş ve önerilerinin dikkate alınması ile birlikte, Latin Amerika anayasaları gerçek anlamda meşruiyete haiz belgeler olabilmişlerdir, üstelik bu meşruiyet sadece iktidarın mevcut konumunu güçlendiren türden değil, halkın desteğini ve inancını kazanabilen bir anayasayı oluşturabilme başarısı anlamındadır.

B. Dördüncü Dalga Anayasacılık ve Bolivya’nın Yeni Anayasası

2009 Bolivya Anayasası, Bolivya’nın yeni anayasası olarak ifade edilirken buradaki yeni kelimesi, yalnızca bu anayasanın ülkede yapılmış olan en son anayasa

⁹⁸ Levent Gönenç, “Anayasa Yapım Sürecinde Temel Tercihler”, AÜHFD, Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan, Cilt:II, Ankara, 2013, s.1071.

⁹⁹ Bilir, s.552.

¹⁰⁰ Uprimny, ss.4-5.

olduğunu ifade etmek için değil, daha ziyade anayasanın içeriği ve dayandığı temel dayanaklarla yeni bir anayasacılık anlayışını simgelemesi nedeniyle kullanılmaktadır¹⁰¹. Bolivya'yı 2009 Anayasası'nı yapmaya götüren süreç ve bu süreçteki etkenler aslında içinde bulunduğu kıta olan Latin Amerika'nın genel siyasi yaşantısındaki bazı temel tarihsel şikâyetlere, sosyal mücadelelere ve ideolojik dönüşüm arzusuna dayanmaktadır¹⁰². Bu ise esasen kıtanın sahip olduğu doğal kaynaklar yani değerli madenlerin ve doğa ananın sunduğu imkânlarla üretilen ürünlerin sömürgeciler için cezbedici olmasından kaynaklanmaktadır¹⁰³.

Gemalmaz'a göre, ilk dönem Latin Amerika anayasacılığı içerisinde ülkesine ismini veren Simon Bolivar tarafından hazırlanan 1826 Bolivya Anayasası daha da özellikli bir konumda bulunmaktadır. Bolivya'nın ilk anayasası olan 1826 Anayasası, sömürgeciliğe direnen ve yerlilerin haklarının tanınması yönündeki mücadelelerin bir ürünüdür. Aradan yıllar geçmesine rağmen 2009 Bolivya Anayasası da, yine bir sonraki bölümde detaylı bir şekilde açıklanacak benzer mücadelelerin sonucu hazırlanmıştır. Bu iki önemli noktayı açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Birincisi Bolivya ve genel olarak Latin Amerika Kıtası için sömürgeciliğe –özelde yerli halkların sömürüsüne- karşı girişilen mücadelenin yıllar geçse de güncelliğini ve ikinci olarak da bu nedenle anayasaların yerli halkların sömürüsüne çare olması gerekliliğini.

Bolivya'nın bu ilk anayasasını kıtadaki diğer anayasalar içerisinde belirginleştiren denetim-denge mekanizması usullerine yer vermesidir. Örneğin o dönemki Latin Amerika anayasacılığına paralel olarak 1826 Bolivya Anayasası da güçlü bir yürütmeye yer vermiştir. Ancak yürütmenin keyfi uygulamalarını engellemek amacıyla vatandaşların özgürlüklerinden zorunluluk hali hariç olmak üzere yoksun bırakılamayacağını ve seçimlerin engellenemeyeceğini düzenlemekle, iktidar mekanizmaları ile hak ve özgürlükler arasında denge mekanizması oluşturulmaya çalışılmıştır. Egemenliğin açıkça halka ait olduğunun belirtildiği ve

¹⁰¹ Jorge Farinacci-Fernós, “When Social History Becomes A Constitution: The Bolivian Postliberal Experiment and The Central Role Of History and Intent In Constitutional Adjudication”, **South Western Law Review**, Cilt:47, Sayı:1, 2017, s.139.

¹⁰² Farinacci- Fernós, s.139.

¹⁰³ Topal, s.22.

devlet erkinin yasama, yürütme, yargı yanı sıra dördüncü bir erk olan seçim erki¹⁰⁴ arasında paylaştırıldığı anayasada, yargılamaya ilişkin temel bazı güvencelerin yanı sıra konut dokunulmazlığı, vergide eşitlik, mülkiyet hakkı gibi klasik haklara ve sansür yasağı, keşif ve buluş hakkının korunması, ifade özgürlüğü gibi haklara yer verilmiştir. 1826 Anayasası'nın tüm bu özellikleri nedeniyle 2009 Bolivya Anayasası'na yansıyan geleneği oluşturduğunu belirtebiliriz¹⁰⁵. Ancak tüm bu ayırıcı özelliklerine rağmen Bolivya'da yazılı anayasacılık geleneğini başlatan bu ilk anayasa, kıtadaki eğilime uygun bir şekilde klasik birinci dalga anayasacılıktan etkilenmiştir. 1826 Bolivya Anayasası ile 2009 Bolivya Anayasası arasındaki dönemde ülkede, 16 yeni anayasa yapılmış, bu anayasalardan bazılarında da anayasa değişikliğine gidilmiştir¹⁰⁶.

20. yüzyıla gelindiğinde ülkede öncelikle 1952 Devrimi¹⁰⁷ ve daha sonrasında 1980'lerde Amerika destekli neoliberal politikaların girişi sonrası artan gelir adaletsizliği sonrası başlayan toplumsal hareketler, Bolivya'da da yeni bir anayasa yapılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Hatta denilebilir ki, Latin Amerika neoliberalizme karşı en radikal muhalefetin sergilendiği yerse, Bolivya bu muhalefetin en ön cephesinde yer almaktadır¹⁰⁸.

2009 Bolivya Anayasası, hem yapım süreci hem de içeriği itibarıyla gelecek bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Ancak bu başlık altında da yeni Latin Amerika anayasacılığını ifade eden dördüncü dalga anayasacılığa dâhil edilip edilmediğine kısaca değinmek ve bu bakımdan 2009 Bolivya Anayasası'nın anayasacılık hareketleri bakımından yerini tespit etmek gerekmektedir. Uprimny yeni Latin Amerika anayasal reformlarını ele alırken pek çok yerde 2009 Bolivya

¹⁰⁴ 2009 Bolivya Anayasası da klasik siyasi erkler olan yasama, yürütme ve yargının yanı sıra Seçim Kurulu'nu da ayrı bir erk olarak düzenlemiştir. Bkz. 2009 Bolivya Anayasası madde 205-208. (2009 Bolivya Anayasası'nın tam metnine, **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Iğın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012 künyeli kitap içerisinde erişilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında da ilgili maddelere atıf yapıldığında, bu kitap içerisindeki çeviriye atıf yapılmış olunacaktır.

¹⁰⁵ Gemalmaz, ss.140-141.

¹⁰⁶ 1831, 1834, 1839, 1843, 1851, 1861, 1868, 1871, 1878, 1880, 1938, 1945, 1947, 1961, 1964, 1967 yıllarında ülkede yeni anayasa yapımı/anayasa değişikliği söz konusu olmuştur. Bkz. <https://www.constituteproject.org/ontology/Bolivia?lang=en>, (08.04.2018).

¹⁰⁷ 1952 Ulusal Devrimi, maden işçilerinin başı çektiği işçi sınıfının, mülkiyetin tamamen toplumsallaştırılması talebiyle ortaya ve Bolivya'da devrimci bilincin oluşmasını sağlayan bir devrimdir. Bolivya'da önemli bir tarihsel olayı ifade eden bu Devrim, 2009 Bolivya Anayasası'nın oluşmasına neden olan halk hareketlerinin kökenini ifade etmesi sebebiyle, İkinci Bölüm sayfa 30'da 1952 Devrimi başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

¹⁰⁸ Oya Özgüven, "Bolivya Raporu", <http://www.antimai.org/bn/bnbolivia.htm>, (26.03.2018).

Anayasası'nı da örnek göstermekle kalmamış, 2009 Bolivya Anayasası'nı Ekvador Anayasası ile birlikte dördüncü dalga anayasacılığın en radikal örnekleri olarak ayrıca vurgulamıştır¹⁰⁹.

Gerçekten de 2009 Bolivya Anayasası; neoliberalizm karşıtlığını anayasanın özünde taşıması, çok kültürlülüğü tanınması, yerli halklara tanıdığı geniş haklar, güçlü bir başkanlık rejimi öngörmesi ve geniş bir hak ve özgürlükler kataloğu içermesi gibi yönleriyle dördüncü dalga anayasacılığın en önemli örneklerindedir. İçeriği ile ilgili bu tespitlerin yanı sıra, 2009 Bolivya Anayasası'nı yapmaya iten nedenler ve yapım süreci de bu anayasayı farklı bir deneyim haline getirmektedir.

Anayasanın yapım nedenleri, bu nedenlerin toplumsal hareketlerle olan ilişkisi ve bu ilişkinin görünüm biçimleri, 2009 Bolivya Anayasası'nın yazımının Evran Topuzkanamış'ın ifadesi ile farklı meslek ve gelir gruplarından kişilerin yuvarlak masalar etrafında, kısa sürelerle bir araya gelip konuşması müsameresi şeklinde değil¹¹⁰, gerçek ve yakıcı sokak mücadelelerinin bir sonucu olduğunu göstermektedir¹¹¹. Bu nedenle 2009 Bolivya Anayasası'nın oluşmasını sağlayan tarihsel sürecin ele alınması, anayasa yapılması fikrinin gündeme alınması ve anayasanın yürürlüğe girmesi arasındaki dönemin incelenmesi, anayasadaki düzenlemelerin değerlerinin daha doğru bir şekilde tespit edilebilmesine imkân verecektir.

¹⁰⁹ Bkz. Uprimny, s.5, 9

¹¹⁰ Evran Topuzkanamış, Toplum Tasarımı, ss.4989-4990.

¹¹¹ Şirin, Notlar, ss.17-18.

İKİNCİ BÖLÜM

BOLİVYA'YI 2009 ANAYASASI'NI YAPMAYA GÖTÜREN SÜREÇ VE ANAYASANIN YAPIM SÜRECİ

I. BOLİVYA'YI 2009 ANAYASASINI YAPMAYA GÖTÜREN TARİHSEL SÜREÇ

A. Bolivya Hakkında Genel Bilgi

2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecini ve içeriğini daha iyi anlayabilmek adına kısaca ülkenin genel özelliklerinden ve 2009 Bolivya Anayasası'nın düşünsel altyapısını etkileyen ülke tarihindeki önemli bazı olaylardan söz etmek gerekmektedir. 2009 Bolivya Anayasası'nı anayasacılık açısından farklı bir deneyim haline getiren hususlar; bölgedeki doğal zenginliklerin sömürgeci ülkelerce işgali, yerli hareketlerinin tarihsel gelişimi, 2000'li yıllardaki toplumsal hareketlenmeler ve tüm bunların etkisiyle Bolivya halkının mücadeleleri sonucu ortaya çıkmasında görülmektedir. Anayasa ile tanınmış olan hak ve özgürlükler; bu tarihsel, ekonomik, çevresel ve toplumsal faktörlerden ayırık değerlendirilirse önemleri yeterli ve doğru bir şekilde ifade edilmemiş olacaktır.

Resmi adıyla Bolivya Çok Uluslu Devleti, Güney Amerika Kıtası'nın ortasında bulunan nüfusunun çoğunluğunun yerlilerden (İndigenler), melez ve İspanyol kökenli beyazlardan¹¹² oluştuğu bir devlettir¹¹³. Nüfus, şehir ve kırsal alan olmak üzere iki yerleşim bölgesine dağılmaktadır. Şehirlerde yaşayan İspanyol kökenliler, Bolivya tarihinde genellikle politik gücü elinde bulunduran zengin kesimi ifade etmektedir. Kırsal alanlarda ise etnik ve yoksul yerliler yaşamaktadır¹¹⁴. Bolivya'da yerli nüfus o denli fazladır ki, Latin Amerika Kıtası'nda oransal olarak en fazla yerli nüfusa sahip olan ülke olduğu belirtilmektedir¹¹⁵. Buna paralel olarak

¹¹² “Beyaz terimi, deri renginden çok elverişli bir toplumsal ekonomik statü anlamına gelir.” Masis Kürkçügil, **Devrimden Devrime Bolivya**, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.22.

¹¹³ Bolivya'nın siyasi görünümü ve ülke künyesi için bkz. <http://www.mfa.gov.tr/bolivya>, (10.12.2016).

¹¹⁴ Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

¹¹⁵ Osman Çatı, “Bolivya”, **Dünya Siyasetinde Latin Amerika**, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Yayın, Ankara, 2017, s.233; Forrest Hylton ve Sinclair Thomson, “Damalı Gökkuşuğu: Bolivya'da Çözüm”,

2009 Bolivya Anayasası'nı ortaya çıkaran dönüşümlerin yaşanmasına neden olan etkenler; yerli nüfusun yoğun olması ve farklı kültürlerin aynı topraklarda yaşaması gibi sosyolojik nedenler ve Bolivya'nın sahip olduğu doğal kaynaklardan kaynaklı çevresel faktörlerdir. Doğal kaynakların başında madenler, petrol ve doğalgaz rezervleri ve ülke tarımında önemli yer tutan koka bitkisi gelir¹¹⁶. Bolivya kendisi için 600 yıl boyunca yetebilecek doğalgaz ve petrol rezervlerine sahip olmasına rağmen nüfusun neredeyse yüzde yetmişini oluşturan yerliler ve işçi sınıfı oldukça yoksuldur¹¹⁷.

19. yüzyılın başlarına kadar İspanyol sömürgeciliği altında yaşayan yerli halk, bu yıllar süresince kültürlerinin asimilasyona uğratılması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. İspanyollar yerli halkı denetim altına almış, onları köleleştirmiş, sömürmüş, neredeyse her türlü insan haklarından mahrum bırakmış ve onlara kendi dillerini, yasalarını, dinlerini dayatmışlardır. Ancak tüm bu dayatmalara rağmen, Bolivya'da yerli halk kültürlerinden vazgeçmeyerek asimilasyona karşı direnmiştir¹¹⁸. 19. yüzyılın başlarında kıtadaki çoğu ülke bağımsızlığına kavuşmuştur, Bolivya'da da 6 Ağustos 1825'te bağımsızlık ilan edilmiştir. Bağımsızlığın ilan edilmesinde yerli halkın katkıları göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Bağımsızlığını ilan eden bu ülkenin ilk anayasası, Simon Bolivar¹¹⁹ tarafından yazılmıştır ve anlaşılabacağı üzere Bolivya adı da buradan gelmektedir¹²⁰.

Her ne kadar bağımsızlık ilan edilmiş olsa da, yerel halk için yıllar içinde yaşam koşulları anlamında değişen çok fazla bir şeyin olduğu söylenemez. Sömürgecilik döneminin sona ermesi ülke ekonomilerinin ve doğal kaynakların

çev. Osman Akınhay, https://newleftreview.org/article/download_pdf?id=2579&language=tr, (26.03.2018), s.70.

¹¹⁶ Oya Özgüven, "Bolivya Raporu", <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018); Koka üreticileri Bolivya'da toplumsal hareketlerin önemli aktörleridir. Kokainin hammaddesi olması nedeniyle, ABD'nin koka üretimine yasaklama getirme girişimleri, bu toplumsal hareketler tarafından kabul edilemez bir durum olarak görülmüştür. Ayrıca yine koka bitkisi ve buna paralel olarak koka üreticilerinin toplumsal mücadeleleri Bolivya'ya bir Aymara yerlisi olan Evo Morales'i (mevcut Devlet Başkanı) kazandırmıştır. Ceren Uysal Oğuz ve Senem Atvur, "Direnişten İktidara: Bolivya'da Toplumsal Hareketlerin Siyasal Dönüşümdeki Rolü", **Mülkiye Dergisi**, Cilt:39, Sayı:2, s.217.

¹¹⁷ Oya Özgüven, "Bolivya Raporu", <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018); Uysal Oğuz ve Atvur, s.226.

¹¹⁸ "...Ancak yerli halkların hakları için mücadelesi, gerek açık sömürgecilik döneminde, gerek ulusal bağımsızlık sonrası süreçlerinde devam etmiştir." Şirin, Notlar, s.14; "Yerli dilleri İspanyol devletinin her alanında yasaklanır, ancak her şeye rağmen yerliler asimilasyona (Kastilya dilini kullanma) karşı direnirler." Kürkçügil, ss.25-26.

¹¹⁹ Simon Bolivar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. John Lynch, **Simon Bolivar**, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

¹²⁰ Çatı, s.233.

yabancı sermayeden arındığı bir dönemi ifade etmemiştir. Topal'ın ifadesiyle yalnızca ekonomik ve politik iktidarın sahipleri değişmiştir ancak emeğin sömürüsü aynı kalmıştır¹²¹. Örneğin, bağımsızlık mücadelesine en çok katkı koyan yerlilere, bağımsızlığın ilan edildiği tarihten 1951'e kadar seçme ve seçilme hakkı tanınmamıştır¹²². Bu dönem özellikle seçme ve seçilme hakkı ile ilgili verilen mücadelelerin, Bolivya'nın günümüzdeki anayasasının oluşturulmasını sağlayan ortama zemin hazırladığını ve bu ortamda aktif rol alan toplumsal hareketlenmelerin de o dönem oluşan gelenekten etkilendiğini söylemek yanlış olmayacaktır¹²³.

Ülke tarihinde çok sayıda halk ayaklanması ve darbe yaşanmıştır, bu durum ülkede siyasi istikrarın bir türlü sağlanamadığını göstermektedir. 180 yılda 191 darbe yaşayan ülke¹²⁴ için bir zamanlar Bolivya İşçi Federasyonu sözcüsü olan Solares, *“devirmekte becerikli ama yerine koymayı bilemeyen”* ifadesini¹²⁵ kullanmıştır. Bolivya aynı zamanda Amerika tarihinde eşi olmayan bir işçi devrimine 1952 yılında sahne olmuştur¹²⁶. Devam eden yıllar içinde art arda iç savaşlar, hükümet değişiklikleri, askeri yönetimler ve devrimler olmuş ancak hiçbirinin sonunda amaçlanan siyasi ve ekonomik istikrara ulaşılamamıştır.

İstikrarsızlık hususunda dış müdahalelerin yoğunluğunun etkisi göz ardı edilemez. Nitekim ABD'nin çıkarları doğrultusunda dış politikasını şekillendirirken müdahaleci bir strateji izlediği bölgelerden biri de, Latin Amerika Kıtası'dır. ABD, Latin Amerika'da SSCB'nin etkili olması riskine karşı sol ideolojiye karşı bir savaş yürütmüştür. Bolivya iç işlerine de sık sık müdahale eden ABD, bu durumu kokainin hammaddesi olan koka yetiştiriciliğine karşıt olunduğu tavrı ile meşrulaştırmaya çalışmıştır¹²⁷. Gerçekten de ülkede özellikle yerli halklar bakımından kutsal anlamlar taşıyan, tıbbi ve dini amaçlarla yasal olarak yetiştirilen koka bitkisi, kokainin hammaddesi olması sebebiyle ekimine getirilmek istenen sınırlamalarla ABD

¹²¹ Topal, ss.26-28.

¹²² H.Yeşil, **Latin Amerika: “21. Yüzyılın Sosyalizmi” mi?**, Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2013; Şirin, Notlar, s.15; Kürkçügil, s.34.

¹²³ Şirin, Notlar, s.14.

¹²⁴ Çatı, s.233; Kürkçügil, s.7; Şirin, Notlar, s.12, dpn.11; Uysal Oğuz ve Atvur, s.24; Hande Atay, “Kapitalizmden Çıkış Denemesi Cochabamba Halk Mücadelesi”, **Viraverita E-Dergi**, Sayı:1, 2015, s.22.

¹²⁵ Kürkçügil, s.31.

¹²⁶ Bkz. 1952 Devrimi başlığı, sayfa 30.

¹²⁷ Mustafa Keskin, “ABD'nin Dış Müdahaleci Politikası: Latin Amerika Örneği”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1, 2016, ss.72-84; Hylton ve Thomson, s.73.

müdahalelerinin en önemli mazereti olmuştur¹²⁸. Ancak bu durum hem koka yetiştiricilerinin emperyalizme karşı duruşlarının oluşmasına yol açarak toplumsal hareketlerde önemli rol almalarını hem de neoliberalizm karşıtlığının ülke çapına yayılmasını sağlamıştır¹²⁹.

Ülkede 15. yüzyılda başlayan sömürgeleştirme politikaları, 19. yüzyılda ülkenin tüm zengin doğal kaynak rezervlerini kapitalizmin yönetimine ve kullanımına bırakmıştır. 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise ülkenin neredeyse tüm doğal kaynaklarında uluslararası şirketler söz sahibi olmuştur¹³⁰. Ülkeye 1980’li yıllarda giren neoliberal politikalar, ABD ve uluslararası finans kurumları tarafından dayatılmış ve ülkedeki yoksulluk oranı bu politikalarla daha da artmıştır¹³¹.

Ülkede sürekli değişen iktidarlarda neredeyse değişmeyen tek ortak şey, yerel halkın kendi dilini ve kültürünü yok etme arzusu olmuştur. Yerli kimliğinin kullanılması yasaklanmış ve aynı zamanda yerliler, kendi topraklarından da yoksun bırakılmıştır¹³². Yerli halk ve özellikle de Bolivya siyasi tarihinde önemli yeri olan maden işçilerinin yaşam koşulları, ülkenin zengin doğal kaynaklarına rağmen oldukça kötüdür. Ancak tüm bu zorlu yaşam koşullarına rağmen hem yerli halk hem de başta madenciler olmak üzere işçi sınıfı ve zaman içerisinde oluşan diğer toplumsal hareketler mücadele vermekten vazgeçmemişlerdir¹³³. 2009 Bolivya Anayasası’nın hazırlanmasına yol açan toplumsal hareketler de 21. yüzyıla özgürlük ve demokrasi mücadelesi vererek başlayan Bolivya halkının mücadeleleridir¹³⁴.

Bolivya’daki tüm darbeler ve halk ayaklanmaları hakkında bilgi vermek, sayılarının da çokluğu göz önüne alındığında, çalışmanın konusunun aşılmasına neden olacaktır. Ancak 2009 Bolivya Anayasası’nı oluşturan halk iradesinin ve bu iradenin taleplerinin uzun yıllardır süre gelen mücadelelerin birikimiyle

¹²⁸ Emrah Kaya, **Latin Amerika’da Sol Liderlerin Yükselişi ve Uluslararası Politikaya Etkisi: Venezuela-Bolivya Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014, (Bolivya Örneği), s.92.

¹²⁹ Uysal Oğuz ve Atvur, ss.232-233.

¹³⁰ Fevzi Özlüer, “Nisyana İsyan Gerek”, 25.06.2010, <http://www.ekolojistler.org/tr/2010/06/nisyana-isyan-gerek-fevzi-ozluer/>, (26.03.2018).

¹³¹ Uysal Oğuz ve Atvur, s.217.

¹³² Kürkçügil, s.29.

¹³³ “Bugünün Bolivya radikalizmini belirleyen diğer önemli gelenek Bolivya tarihinin daha uzak geçmişine, cumhuriyet öncesi döneme uzanan sömürgecilik karşıtı direniş geleneğidir...” Jeffery R. Webber, “Duraklayan Radikal Geçiş: Evo Morales, Yerli Popülizmi ve Bolivya’da Gericiliğin ve Umudun Güçleri”, çev. Burak Gürel, **Latin Amerika’yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, (Ed. Aylin Topal), Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.71.

¹³⁴ Bkz. Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

oluşturduğunu¹³⁵ gösteren en önemli örneklerden ve kırılma noktalarından biri olan 1952 Devrimi'nin ayrı bir başlık altında ele alınması gerekmektedir.

B. 1952 Devrimi

1952 Devrimi Bolivya tarihi açısından ilk ulusal halk devrimi olması bakımından¹³⁶ önemli bir dönüm noktası olduğu gibi, aynı zamanda Latin Amerika Kıtası'nın bütünü açısından da aynı derecede önem taşımaktadır. Bu devrimin gerçekleştiği tarih ve devrim içerisinde işçi sınıfının ağırlığı göz önüne alındığında, II. Dünya Savaşı sonrası büyüyen devrimci dalga ile ilişkili olduğu söylenebilir¹³⁷.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Bolivya'da maden işçilerinin çıkardığı değerli mineraller, çok düşük fiyatlarla (neredeyse onda bir fiyatına) dünya piyasasına satılıyordu¹³⁸. Zor koşullarda düşük ücretlerle çalışan maden işçileri için bu durum bir noktadan sonra kabul edilemez bir hal almıştı. Burada bir vurgu yaparak Bolivya'daki işçi sınıfı içerisinde maden işçilerinin yeri özellikle belirtilmelidir zira Bolivya siyasi tarihinde daha sonra gerçekleşen halk mücadelelerinde de maden işçilerinin en çok rolü oynayan kesim olduğu görülmektedir¹³⁹.

II. Dünya Savaşı sonrası Bolivya'da siyasi atmosfere, Devrimci Milliyetçi Hareket (MNR)¹⁴⁰, madenciler ve ordunun etkisi hâkimdi ve 1952 Devrimi'ne MNR'ye bağlı olan Bolivya Maden İşçileri Konfederasyonu'nun işçi programıyla hazırlanıldı. 1950 yılında ülkede gerçekleştirilen genel grev sonrası MNR, söylemlerini radikalleştirerek ve diğer sol partilerle ittifaklar yaparak o dönem için siyasi bir alternatif olma konumunu güçlendirdi ve hatta 1951 seçimlerinde adayları Victor Paz Estenzorro seçimleri kazandı. MNR'nin seçimleri kazanması ile sağladığı

¹³⁵ “Hukuk, sadece saf bir iradenin ürünü olmadığı gibi, söz konusu irade de her halükarda seçili koşullar altında değil, geçmişten gelen maddi koşullar altında şekillenir. Doğaldır ki Bolivya Anayasasını ortaya koyan irade de geçmişten gelen maddi koşullar altında şekillenmiştir.” Şirin, Notlar, s.13.

¹³⁶ Hylton ve Thomson, ss.67-68.

¹³⁷ Kürkçügil, s.33.

¹³⁸ Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

¹³⁹ Hylton ve Thomson, s.73; Topal, s.27; Webber, s.70.

¹⁴⁰ Hobsbawm Bolivya'da Milliyetçi Devrimci Hareket'in aynı anda hem milliyetçi hem sosyal devrimci, genellikle kötü örgütlenmiş ya da örgütlenememiş, lider figürünün etrafında kümelenmiş, yoksulların zenginler karşısında kitle hareketini temsil eden popülist hareketlerden birini örneklediğini ifade etmektedir. Eric J. Hobsbawm, *Yaşasın Devrim (Latin Amerika Üzerine Yazılar)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, ss.57-58.

siyasi üstünlük neticesinden Kürkcügil'e göre dönemin ekonomik güçleri ve ABD elçiliği rahatsızlık duymuştur ve hâlihazırda başkan olan Mamerto Urrilagotia'yı kendi kendine darbe yapmaya ikna ederek, bu garip yöntemle MNR'nin iktidara gelmesini engellemeye çalışmıştır. Tüm bu karışıklıklar neticesinde 6 Nisan 1952 tarihinde ordunun başkent La Paz'ı kuşatması ile beraber devrimin fitili ateşlenmiştir. Ordunun karşısına çıkan maden işçileri, orduyu dağıtmış ve neticede devrim gerçekleşmiştir¹⁴¹.

Ancak her ne kadar 1952 Devrimi, işçi sınıfı ağırlığının hissedildiği bir devrim olsa da sonrasında Bolivya'da sosyalist bir rejim inşa edilememiştir¹⁴². İktidarın değişmesiyle sonuçlanan ancak köklü bir siyasi değişiklikle sonuçlanamayan bu devrim, maden işçileri ve o dönemki işçi konfederasyonları tarafından "tamamlanamayan bir devrim" olarak görülmektedir. Devrimin amaçlanan şekilde sonlanamamasının nedenleri olarak, o dönemki işçi partileri ve diğer örgütlenmelerin yeterince güçlü olmamaları ve rejim değişikliği için gerekli ilkesel donanımına sahip olmadıkları gösterilir¹⁴³. Aynı zamanda maden işçileri çalışma koşullarının oldukça tehlikeli olması ve aynı zamanda madenciliğin ekonomideki öneminin bilinciyle Bolivya siyasi tarihinde aktif bir rol oynamalarına rağmen, hem öncesinde hem de 1952 devrimi sırasında siyasi sistemi değiştirme arzusunun, dolayısıyla siyasallaşma ve örgütlenme bilincinin, köylerde yaşayan halkta oluşmadığını belirtmek gerekmektedir. 1952 Devrimi, azınlığı oluşturan seçkinlerin çoğunluğu oluşturan yerliler üzerinde uzun yıllardır kurmuş oldukları kültürel, siyasal ve ekonomik baskıya bir çözüm getirememiştir¹⁴⁴.

Her ne kadar bu devrim, sayılan nedenlerle tamamlanamayan bir devrim olarak görülse de, hiçbir etkisinin olmadığı söylenemez zira önemli hak kazanımlarını sağlamıştır. Örneğin Devrim, madenlerin kamulaştırılmasını sağlamış, büyük toprak sahiplerinin ellerindeki arazilerin toprak reformları yoluyla dağıtılmasını başarmış¹⁴⁵ ve tarımla uğraşan köylüler üzerindeki pongueaje sistemini

¹⁴¹ Kürkcügil, ss.37-39. Bu durum ulusçu ideolojinin yükselişini bir zafer ile tamamlaması anlamına geliyordu. Oya Özgüven, "Bolivya Raporu", <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

¹⁴² Webber, s.70; Hobsbawm sunduğu belirsiz gelecek vaatleri nedeniyle umut kırıcı gördüğü bu deneyimi devrimin arka bahçesi olarak görmektedir. Hobsbawm, s.69.

¹⁴³ Kürkcügil başarıya tam olarak ulaşamadığını düşündüğü bu devrimi "Ekim"e ulaşamayan bir Bolivya "Şubat"ı olarak ifade etmektedir. Kürkcügil, s.40-42.

¹⁴⁴ Hylton ve Thomson, s.70.

¹⁴⁵ Hylton ve Thomson, s.68.

kaldırmıştır. Bu sistem yerli tarım işçilerinin büyük toprak sahiplerinin ellerindeki arazileri kendi adlarına işleyebilmelerine karşılık olarak toprak sahibine, ailesine ve çevresine kişisel hizmet sunmasını gerektiriyordu ve bir anlamda yarı toprak köleliğini ifade ediyordu¹⁴⁶. Devrim sonrasında bu sistem kaldırılmış ve sınırlı da olsa genel oy ilkesi kabul edilmeye başlanmıştır¹⁴⁷. Ayrıca yerliler eğitim olanaklarından 1952 Devrim'i sonrası faydalanabilmiştir¹⁴⁸.

C. 1952 Sonrasında 2000'li Yıllara Kadar Bolivya

1952 devriminin bir diğer kazanımı da, yerli halkın örgütlenmesine imkân sağlayacak demokratik bir ortamın nispeten oluşmasıdır. Ancak 1964 yılında gerçekleşen askeri darbe ve Che Guevera'nın bu ülkede öldürülmesi, Bolivya'daki siyasi baskı ortamını arttırmış ve muhalefetin sönümlenmesini hızlandırmıştır. Bu siyasi istikrarsızlık dönemlerinin anayasa hukuku bakımından en önemli sonucu istikrarsızlık bahane edilerek anayasanın uygulanmasının sürekli sekteye uğratılmasıdır¹⁴⁹.

Neoliberalizmin ülkeye 1980'li yıllarda girişi ile birlikte, 1952 Devrimi'nin ülkede uyandırdığı bilinç, neoliberal dayatmaların gölgesinde kalmıştır¹⁵⁰. Yerli topluluklar mali kemer sıkma, arazi için bir pazarın tanıtımı ve doğal kaynakların ticari olarak sömürülmesine karşı savunmasız kaldığı bu yıllarda¹⁵¹ uluslararası finans kurumlarının baskısıyla madenler özelleştirilmiş¹⁵² ve maden işçileri bu özelleştirmeler nedeniyle kırsal alanlara göç etmiştir. Bu durum ülkedeki en büyük muhalefet gruplarından biri olan maden işçilerinin seslerinin kısılmasına neden olmuştur¹⁵³. Ancak kırsal alanlara göç ederek koka yetiştiriciliğine başlayan maden işçilerinin neoliberal dayatmalara karşı en güçlü direnişi sergilediği ve 2005 yılında

¹⁴⁶ Webber, s.73.

¹⁴⁷ Kürkçügil, s.43; Hylton ve Thomson, s.68.

¹⁴⁸ Oya Özgüven, "Bolivya Raporu", <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

¹⁴⁹ Şirin, Notlar, s.15.

¹⁵⁰ Hylton ve Thomson, s.68, 71.

¹⁵¹ John L. Hammond, "Indigenous Community Justice in the Bolivian Constitution of 2009", **Human Rights Quarterly**, Cilt:33, Sayı:3, 2011, s.651.

¹⁵² Uysal Oğuz ve Atvur, s.226.

¹⁵³ 1952 devriminde alışık olunmayan bir ittifak ortaya çıkmıştı. Daha önceki ayaklanmalarda ayaklanmaları bastırmakta yetersiz görülen askerler iktidardan uzaklaştırılmıştı ve bu askerler işçi sınıfı hareketi ile ittifak kurmuştu. Bilgi için bkz. Kürkçügil, s.36,71; Atay, s.25.

Devlet Başkanı seçilen kendisi de koka yetiştiricisi olan Evo Morales'in iktidara gelme sürecinde en büyük destekçisi oldukları belirtilmektedir¹⁵⁴.

1980'li yıllar ülkede anayasal yönetimler dönemi olarak ifade edilse de, gelir düzeyindeki eşitsizlikler ve hükümetlerin sıkıyönetime sürekli olarak başvurmaları anayasal ancak demokratik olmayan bir yönetime işaret etmektedir. Kürkçügil bu dönemi şu şekilde ifade etmiştir;

*"....Aslında bu anayasal biçimler ve seçim işleyişlerine riayet toplumsal zemini gizlemenin bir yoluydu. Biçimsel planda sık sık sıkıyönetime başvurulması ve koka üretilen bölgeleri yönetmenin zorluğu sıkıntılı bir demokrasinin işaretiydi. Haksız zenginleşmenin kolaylığı ve genel çürümenin artışı en zenginler ve en yoksullar arasındaki gelir uçurumunun derinleşmesiyle toplumsal alanda kendini gösteriyordu..."*¹⁵⁵

Anayasada her ne kadar eşit yurttaşlık ilke olarak düzenlense de, uygulama olarak varlık bulamamaktaydı. Bolivya aynı zamanda dünyanın en yoksul ülkelerinden biriydi ve o dönemde kamu hizmetleri özelleştirmeler aracılığıyla görülmeye başlanmıştı¹⁵⁶. Bu koşullar sonucu yerli halk, 90'lı yılların sonundan artık yerel talepler haricinde toptan bir değişim isteği içine girmişti. Bunun ülkeye yansımaları da, anayasada devletin niteliğinin "çok kültürlü ve çok etnik yapılı" olarak değiştirilmesi olmuştur. Bunun dışında Seçim Yasası'nda yapılan kimi değişiklikler ve devlet idaresinin merkezileştirilmesi yerlilerin konumunu güçlendirmiş olsa da, yerliler tek başına bu hususların yaşam şartlarını değiştirmediklerini görmüştür. Halkın mevcut eğitim ve yaşam koşulları o dönemde de yetersizliğini korumuştur. Tüm bu koşullar, yerli halkın neoliberalizme karşı pozisyon almasını sağlamış ve toplumsal hareketlere hız kazandırmıştır¹⁵⁷.

O dönemler bir sendika yöneticisi olan Oscar Olivera¹⁵⁸ halkın temel haklarından ne denli yoksun bırakıldığını şu şekilde belirtmiştir:

*"Genelleşmiş bir mülksüzleştirilme gibi bir duygu vardı. Son on beş yılda, devlet iletişim, sanayi vs. ulusal kaynaklar gibi alanlardan çekiliyordu. İnsanlar doğum izni, eğitim, sağlık gibi haklarının da aynı şekilde erozyona uğradığını görüyorlardı. Bir suyun ve havanın özelleştirilmesi kaldı diyorduk kendi kendimize."*¹⁵⁹

¹⁵⁴ Atay, s.25; Hylton ve Thomson, s.73; Uysal Oğuz ve Atvur, s.226.

¹⁵⁵ Kürkçügil, s.76.

¹⁵⁶ Yeşil, s.101.

¹⁵⁷ Şirin, Notlar, s.16; Topal, s.43.

¹⁵⁸ Webber, s.67. Olivera'nın su savaşları ile ilgili yazmış olduğu kitap için bkz. Oscar Olivera ve Tom Lewis, **Cochabamba: Water War in Bolivia**, Cambridge: South and Press, 2004.

¹⁵⁹ Kürkçügil, s.84.

90'lı yılların bu atmosferinde koka yetiştiricilerinin çeşitli alanlarda mücadeleleri olmuştur. Bu mücadeleler ağırlıklı olarak özelleştirmelere karşı tavır alan halk hareketleriydi. Örneğin, 1997 yılında “Bolivya Sözü” olarak bilinen koalisyon hükümetinin başında olan Hugo Banzer, ABD hükümetinin isteği üzerine koka yetiştiriciliğinin tasfiyesi hususunda adımlar atmıştır. Bu durum ülkenin özelleştirecek başka bir kaynağı kalmaması ve dış yardıma bağımlı hale gelmesine neden olmuş ve doğal olarak daha da yoksullaşmasını beraberinde getirmiştir¹⁶⁰. Ancak bir diğer yandan da toplumsal hareketlerde kırsal kesim ve yerlilerin daha aktif olarak yer almasına neden olmuştur¹⁶¹. Kendisi de bir koka yetiştiricisi olan İndigen kökenli Bolivya'nın günümüzdeki lideri Evo Morales¹⁶²'in ve partisi MAS'ın tanınırlık kazandığı yıllar da bu yıllar olmuştur.

1999 yılında, Dünya Bankası'nın isteği üzerine, Cochabamba kentinin su şebekesini işletme hakkı, Bechtel başta olmak üzere Edison, İspanyol inşaat grubu Abengoa ve Bolivya merkezli birkaç şirketin oluşturduğu bir konsorsiyuma devredilmiştir. Üstelik bu konsorsiyum sözleşmeyi doğrudan devletle değil, suyun idaresinden sorumlu bir düzenleyici kurumla imzalanmıştır. Bu devir, ülkede 80'li yıllardan itibaren IMF ve Dünya Bankası tarafından dayatılan özelleştirme politikalarının örneklerinden bir tanesidir¹⁶³.

Tüm bu anayasada var olan haklara tam olarak ulaşamama ve özelleştirmelerle halkın gittikçe daha fazla fakirleşmesi gibi durumlar, Bolivya'da 2000'li yıllarda “Su ve Gaz Savaşları” olarak adlandırılan halk protestolarına zemin

¹⁶⁰ Topal, s.43.

¹⁶¹ Roberto Regalado, **Latin Amerika Yol Ayrımında**, çev.Bariş Ateşer ve Selim Sezer, Akademi Yayın, İstanbul, 2010, s.196.

¹⁶² “Morales öncelikle hemen tümü İndigen kökenli koka üreticisi köylülerin mücadelesi ile tanınmıştır. Koka üreticileri sendikası “Sosyalizme Doğru Hareket”’in lideri olarak Morales 1990’lı yılların ortalarına kadar kendisinin siyasetçi olmak istemediğini söylüyordu. Bu yüzden 1997 yılında başkanlık seçimine katılmamıştı. Nitekim Eylül 2006 tarihli söyleşisinde “95, 96, 97 yıllarında politikaya girmenin sorumluluk gerektirdiğini, politikaya başka bir görüşten bakmayı, politik çalışmanın halka hizmet olduğunu öğrendim. Tabandaki örgütlerin taleplerini işittikten sonra başkanlık yarışına girmeye karar verdim.” demiştir. Morales bu kararına uygun davranıp ilk olarak 2002 tarihinde seçimlere katılmış ve az bir farkla seçimleri kaybetmiştir. Koka üreticilerinin haklarını savunması ABD emperyalizminin hoşuna gitmemiştir.”, Yeşil, s.104; “46 yaşındaki yeni başkan Evo Morales Bolivya'nın en büyük etnik topluluğu Aymaralar'dan geliyor. Ülkenin orta kesiminde, Chapare bölgesindeki koka üreticilerinin lideri olarak tanınan Morales, politik mücadelesine başladığından bu yana sefalet içinde yaşayan ve horlanan yerli çoğunluğun mücadelesinin ve taleplerinin sözcüsü oldu.” Diego Cevallos, “Morales:Yerli, Çiftçi, Devrimci, Sosyalist”, <http://bianet.org/bianet/siyaset/71853-morales-yerli-citci-devrimci-sosyalist>, (05.01.2017).

¹⁶³ Atay, s.25; Hylton ve Thomson, s.74; Uysal Oğuz ve Atvur, s.228.

hazırlamıştır¹⁶⁴. Çünkü artık Olivera'nın belirttiği husus gerçekleşmiş, halk su gibi hayatı bir haktan bile yoksun bırakılmıştır. Bu iki protesto da, önce Bolivya tarihindeki ilk İndigen kökenli başkanın seçilmesine sonra da 2009 Bolivya Anayasası'nın yapılmasına giden yolun en önemli basamaklarını oluşturmuştur.

Ç. Hakları İçin Mücadele Eden Bir Halk: Su ve Gaz Savaşları

2000'li yılların başından itibaren çeşitli konularda özgürlük ve eşitlik mücadelesi veren Bolivya halkı, Özgüven'in ifadesiyle bu yıllarda çeşitli talepleri dile getirdikleri bir isyan halindedirler¹⁶⁵. Bu isyan halinde toplumu 1980'li yıllardan itibaren yoksullaştıran neoliberal politikalara karşı duruş¹⁶⁶ önemli bir rol oynamıştır. 2000 yılında Bolivya'nın Cochabamba kentinde gerçekleşen¹⁶⁷ ve “Su Savaşı” olarak bilinen halk ayaklanması, Bolivya için oldukça önemlidir. Temel çıkış nedeni, ülkedeki su kaynaklarının Dünya Bankası'nın öncülüğünde özelleştirilmesi¹⁶⁸ ve halkın vazgeçilemez hakkı olan su hakkından mahrum bırakılmasıdır.

Su şebekesi işletme hakkının devredildiği konsorsiyum, çıkarılan yeni yasalarla birlikte tarımsal sulama için kullanılan kaynaklar, yağmur suları, kuyular üzerinde dahi hak talep edebilecek bir konuma getirilmişti¹⁶⁹. Aylık 60 dolarlık asgari ücretle geçinen yoksul kesiminin artan özelleştirmeler neticesinde suya diğer ulaşım yollarının kesin bir şekilde yasaklanması sonucu¹⁷⁰ suyu satın almaktan başka çaresi bulunmamaktaydı. Bu nedenle su fiyatları neredeyse %400 oranında zamlandı, su harcaması ailelerin yaklaşık aylık gelirinin dörtte birini teşkil ediyordu¹⁷¹. Tüm bu nedenlerle halkın “kendini yağmur damlalarının sahibi olarak gören şirket” olarak adlandırdığı konsorsiyuma yönelik haklı tepkileri oluşmaya başladı¹⁷².

¹⁶⁴ Kaya, Bolivya Örneği, s.94.

¹⁶⁵ Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

¹⁶⁶ Hylton ve Thomson, s.69.

¹⁶⁷ Yeşil, s.102; Kürkçügil, s.79.

¹⁶⁸ Uysal Oğuz ve Atvur, s.228; Webber, s.67.

¹⁶⁹ Bu ayaklanma küresel kapitalizme karşı verilen mücadeleler arasında en önemli örneklerden birini teşkil eder. Atay, ss.24-26.

¹⁷⁰ Su hakkı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eral Topçu, **Bir İnsan Hakkı Olarak Su Hakkı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s.70; Kürkçügil, s.8; Şirin, Notlar, s.17.

¹⁷¹ Akgün İlhan ve Nuran Yüce, “Bolivya ve Güney Afrika’da Su Hakkı Mücadeleleri”, 10.12.2012, <https://www.suhakki.org/2012/12/bolivya-ve-guney-afrikada-su-hakki-mucadeleleri/>, (09.06.2018).

¹⁷² Atay, s.26; Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018); Hylton ve Thomson, s.74; Uysal Oğuz ve Atvur, s.229.

Bu tepkilerin yoğunlaşması sonucu kentteki yoksul halk ayaklandı¹⁷³, ülke çapında tüm yerel özneler grevler, mitingler ve yürüyüşlerle bu ayaklanmaya destek verdiler. Cochabamba kentinin mücadelesinin diğer kentlere de yayılması ile hükümet halkın en temel haklarından olan kamu hizmetlerine erişim hakkının sağlanması ile yabancı ülkelere güvence verilmesi arasında sıkıştırılmıştır. Mücadelelerin hız kesmeden devam etmesi sonucunda su hizmetini yürüten özel işletmenin sözleşmesi feshedilmiştir¹⁷⁴. Ayrıca uluslararası şirketler Cochabamba şehrini terk etmeye zorlanmıştır ve bu zafer, halkın siyasallaşmasını sağladığı gibi ayrıca halkta diğer neoliberal politikaları değiştirebilme umudunu uyandırmıştır¹⁷⁵. MAS'ın bu dönemde güç kazanması ülkenin yakın geleceğinin değişmesinde önemli rol oynamıştır.

Bu dönemin konumuz bakımından en önemli çıktısı ise, yeni bir anayasa fikrinin ilk kez yüksek bir sesle dile getirilmeye başlanmasıdır. Morales de halkta oluşan bu beklentiyi görerek “Ekim Gündemi” olarak bilinen programını açıkladığı konuşmasında, ülkedeki hidrokarbon kaynaklarının kamulaştırılması ve en baştan yeni bir anayasa yapılması gerekliliğine vurgu yapmıştır¹⁷⁶.

2005 yılının başlarında başlayan “Gaz Savaşları” olarak adlandırılan halk mücadeleleri, ülkeyi sil baştan bir anayasa yapımına götüren bir başka toplumsal dinamiktir. 2003 yılında, doğalgazın çok ucuz bir fiyata ABD'ye satılması üzerine halk grevler gerçekleştirmiş ve bu grevler büyük çaplı kitlesel eylemlere dönüşmüştür¹⁷⁷. Bu eylemlerdeki talepler; doğal kaynakların kamulaştırılması, Bolivya halklarının doğal kaynaklardan eşit bir şekilde yararlanması, mevcut başkan Lozada'nın istifası, meclisin dağıtılması ve yeni bir halk meclisinin oluşturulması şeklindeydi. Nihayetinde Lozada, 2003'te istifa etmek durumunda kalmış ve akabinde ABD'ye gitmiştir¹⁷⁸.

¹⁷³ Yerliler, sendikalar, madenciler, öğretmenler, öğrenciler, işçiler, sanatçılar, mahalle meclisleri konsorsiyuma karşı birlik oluşturmuştu. Atay, s.26; Hylton ve Thomson, s.69; Webber, s.72.

¹⁷⁴ Yeşil, s.102.

¹⁷⁵ Atay, s.23, 26; Kürkçügil, s.84.

¹⁷⁶ Şirin, Notlar, s.18

¹⁷⁷ Alicia Jrapko, **Workers World**, çev. Bahadır Çetinay, <http://bianet.org/bianet/siyaset/25335-bolivya-da-ayaklanma-ve-mucadele-tarihi>, (20.11.2016); Yerli halkın yakıt ihtiyacı fazla ama karşılanmazken neoliberal çizgide ısrar eden dönemin başkanı Lozada'nın düşük fiyatlı gaz ihracı kararı, halkı bu eylemlere itmiştir. Hylton ve Thomson, s.79.

¹⁷⁸ Her ne kadar Lozada doğalgaz satışını referanduma sunma önerisinde bulunup toplumsal hareketler ve grevlerin önünü kesme amacı gütsede, bu stratejisi işe yaramamıştır. Oya Özgüven, “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018). Söz konusu dönemde kitlelerin

2005 yılında ülke nüfusunun neredeyse yarısı günde 1,5 dolar ile geçinmek durumundaydı. Lozada'nın istifasından sonra iktidara gelen Carlos Mesa her ne kadar iktidara ilk geldiği dönemlerde Hidrokarbon Yasası'nın yenileneceğini ve yeni anayasal kurumların oluşturulacağını vaat etse de¹⁷⁹ sonradan daha ziyade diplomatik ilişkilerin nispeten iyi olduğu ülkeler olan Brezilya ve Arjantin'in desteği ile gazın ihracatına yönelik hamlelerde bulunmuştur¹⁸⁰. Halkın yoksulluğu ve buna rağmen özelleştirilmelerin devamı genel grev, yol kesme eylemleri gibi yöntemlerle engellenmeye çalışılmıştır.

Ülkenin içinde bulunduğu durum ve meclisteki tartışmalar sonucu, 2005 yılının Mayıs ayında hidrokarbon kaynaklarına ilişkin yeni bir yasa yürürlüğe girmiştir. Bu yasa ile gazı işleyen özel şirketlerin ödemekle yükümlü oldukları vergilerin %50'ye kadar arttırılması söz konusu olmuştur. Bu bakımdan yerinde bir düzenleme olarak görülebilirse de yasa aynı zamanda parlamento tarafından onaylanmadıkça yasadışı sayılan çokuluslularla önceki yönetimler döneminde yapılan sözleşmeleri yasal hale getiren bir maddeyi de içermektedir. Bu nedenle bu yasanın çıkarılması ne halkı ne de muhalefet partilerini tatmin etmiştir. Tüm ülkeye yayılan gösteriler büyümüş, meclis çalışamaz hale gelmiştir. Ayaklanmalara katılan göstericiler, meydanlarda halk hükümeti kurulması yönünde çağrılarda bulunmuştur. Gelişmeler sonucu iktidardaki Mesa istifa etse de, istifa da halk hareketini gevşetmemiştir. Aksine halk, bu istifa sonrası “anayasal düzeni korumak için” ordunun yönetimi ele alması gibi bir durumun yeniden temel hak ve özgürlüklerin baskı altına alınması riskini beraberinde getireceğini görmekte ve meydanlardan çekilmemektedir¹⁸¹.

Bu nedenle mücadeleye devam edilmesi neticesinde 18 Aralık 2005 yılında gerçekleşen seçimlerde, Bolivya'nın ilk indigen kökenli başkanı¹⁸² Evo Morales

devletin kolluk güçleriyle çatışması sonucu, o dönemin verilerine göre 80'den fazla kişi katledilmiştir. O dönem Bolivya İşçi Konfederasyonu 140 kişinin yitirildiğini açıklamıştı, şimdi Lozada, 67 insanın katledilmesinden yargılanmak istenmektedir. Yeşil, ss.102-103.

¹⁷⁹ Yeşil, s.103.

¹⁸⁰ Nuh Köklü, “Bolivya’da Gaz Ayaklanması Sürüyor”, **Bianet**, <http://bianet.org/bianet/toplum/62174-bolivyada-gaz-ayaklanmasi-suruyor>, (01.12.2016).

¹⁸¹ Kürkçügil, s.115.

¹⁸² John Charles Chasteen, **Latin Amerika Tarihi**, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s.370.

geçerli oyların %53,7'sini alarak devlet başkanı seçilmiştir¹⁸³. Çıkarlarını temsil ettiği halk hareketinin gücünü birleştirmeyi başaran Evo Morales'in iktidara gelişinde neoliberalizm karşıtlığı etkili olmuştur¹⁸⁴ ve bu seçim zaferi pek çok açıdan değerlidir. Öncelikle, Bolivya'nın ilk, Latin Amerika Kıtası'nın ise ikinci yerli kökenli devlet başkanıdır¹⁸⁵. İkincisi, Bolivya'da iktidara gelebilmiş ilk sol-halk hareketi lideridir. Üçüncüsü, ilk kez bir aday anayasada belirtilen %50 sınırını aşarak seçilmiştir¹⁸⁶.

Bolivya'da halk mücadeleleri sonucu iktidar değişimi "oy yoluyla devrim" olarak ifade edilmektedir¹⁸⁷. Bolivya'daki bu oy yoluyla devrim süreci de doğrudan ve sorunsuz bir şekilde yürümemiştir. Zira yeni hükümetin karşısında Bolivya'nın büyük toprak sahipleri¹⁸⁸, enerji patronları ve Morales'in antiemperyalist çıkışları nedeniyle¹⁸⁹ ABD¹⁹⁰ ve diğer ülkeler vardı.

Morales'in başkan olarak seçilmesi İspanyol sömürgeliği yıllarından beri kendi topraklarında dışlanan, kültürleri yok edilmek istenen yerli halk için büyük bir başarı olarak görülebilir. Bu başarı, yaşamsal hakları için direnen ve neoliberalizme karşı birlikte mücadele eden halkın başarısıdır¹⁹¹. Her ne kadar ülkeye 80'li yıllarda giriş yapan neoliberalizmin köklü etnik dayanışmalar ile proleter gelenekleri kırması beklense de, 2000'li yıllardaki halk ayaklanmaları halkın arasındaki bağı daha da güçlendirmiştir¹⁹².

¹⁸³ Günümüzde Latin Amerika liderleri arasında en uzun süredir görev yapan devlet başkanı Evo Morales'tir. Çatı, s.233; "Morales ilk kez 2002 yılında başkan adayı olmuştu. Ancak bu seçimi kaybeden Morales'in, seçimler sonucunda en yüksek oyu alan ikinci lider olması Bolivya siyasetinde artık bazı şeylerin değiştiğinin kanıtıdır." Kaya, Bolivya Örneği, s.103.

¹⁸⁴ Uysal Oğuz ve Atvur, s.227.

¹⁸⁵ Büşra Ögütçü, "Dünden Bugüne ABD– Bolivya İlişkileri", <http://politikakademi.org/2013/02/dunden-bugune-abd-bolivya-iliskileri/>, (17.04.2016).

¹⁸⁶ Regolado, s.212, 230.

¹⁸⁷ Şirin, Notlar, s.18.

¹⁸⁸ Morales, ülkenin doğusunda bulunan ve ekonominin merkezini oluşturan Media Luna (Yarım Ay) bölgesinde desteklenmemektedir. Bu hem bölgesel ekonominin neoliberalizm karşıtı bir plandan etkilenme riskini göz almak istememesi hem de Morales'i destekleyen Aymara ve Quechua yerlilerine duyulan düşmanlıktan kaynaklanmaktadır.

¹⁸⁹ "Ulus aşırı şirketler sermaye biriktirmek için her zaman çatışmaları kışkırtıyor ve sermayenin az sayıda elde toplanması insanlık için çözüm değil...Ve böylelikle kapitalizmin insanlığın en büyük düşmanı olduğu sonucuna vardım." Webber, s.66; Ozan Örmeci, **Bolivya'da Başkanlık Seçimleri**, <http://ydemokrat.blogspot.com.tr/2014/10/2014-bolivya-baskanlik-secimleri.htm>, (20.11.2016).

¹⁹⁰ Nitekim 2005'te seçimleri kazanan Morales, dış politikada ABD karşıtı bir tavır alınca, ABD muhalefeti destekleyerek tepki vermiştir. Bunun üzerine 2008 yılında ABD Büyükelçisi ülke dışına çıkarılmıştır. Keskin, s.81.

¹⁹¹ Uysal Oğuz ve Atvur, s.227.

¹⁹² Hylton ve Thomson, s.69.

Lozada'nın istifası ve ABD'ye gitmesi ile sonuçlanan 2003 Ekimi ve Mesa'nın istifasına neden olan 2005 Haziran Ayaklanması geçmişteki yerli mücadeleler ile ulusal halkçı geleneği birleştirerek mücadeleye geniş bir halk katılımını sağlamıştır¹⁹³. Bağımsızlığın kazanıldığı tarihten 1950'li yıllara kadar seçme ve seçilme hakkı dahi olmayan bir halk için bu, azımsanamayacak bir ilerleme ve kazanımdır¹⁹⁴. Seçimden önce MAS'ın sık sık dile getirdiği yeni bir devlet düzenini kurmak artık yapılacak yeni bir anayasa ile mümkün olacaktı¹⁹⁵.

II. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN YAPIM SÜRECİ

A. Anayasa Yapım Sürecine Halkın Katılımı

Anayasanın hazırlanma aşamasına gelmeden önce yeni bir anayasa yapımı ya da mevcut anayasanın değişikliğe uğraması fikrinin bile ne şekilde oluştuğu önemlidir. Bu noktada yeni bir anayasa yapılması talebinin halktan gelmesi ve iktidar güçlerinin çıkarlarının ikinci planda kalması, halkın süreci başlatan aktör olduğunu gösterecektir. Aksi takdirde anayasa yapım sürecinde göstermelik birtakım katılım yöntemlerinin öngörülmesi, zaten yeni bir anayasa talebi olmayan halk açısından içselleştirilecek bir sürecin oluşmamasına ve ortaya çıkan anayasanın halkın taleplerini yansıtmamasına neden olacaktır.

İspanyol sömürgeliği günlerinden itibaren ezilen ve kültürleri yıllar içinde hep yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya olan, ülkede neoliberal politikaların uygulanması ile yoksulluğu daha da artan yerli halkın, “Su ve Gaz Savaşları” halk hareketlerinde pek çok haklı talebi oluşmaya başlamıştır. Bolivya Devleti’ni, ekonomisini ve ırkçılığa ve sömürüye meydan okuyacak yeni bir toplumu yaratma amacıyla bir kurucu meclis oluşturulması talebinin bizzat kitlesel yerli halk

¹⁹³ Hylton ve Thomson, s.68.

¹⁹⁴ Yeşil, s.100. “On yıl önce neredeyse adı bile anılmayan toplumsal hareketler sayesinde, insanların gündelik yaşamlarını ve kendi geleceklerini belirleme konusunda, yılgınlık ve bezginliğe kapılmadan kimilerine imkânsız görülen aşağıdan bir dönüşümün sağlanmasının mümkün olduğunun gösterilmesi Bolivya’da yaşananların anlamını evrenselleştirmektedir.” Kürkçügil, s.230.

¹⁹⁵ “MAS için önemli bir siyasi hedef, bu tarihi fırsatı kullanarak derin reformları gerçekleştirmektir. Bu senaryoda, bu nedenle, Bolivya anayasasının yeniden yazılması hayati bir başlangıç basamağı oldu.” Martín Mendoza-Botelho, “Revisiting Bolivia’s Constituent Assembly: Lessons on the Quality of Democracy”, *Asian Journal of Latin American Studies*, Cilt:29, Sayı:1, 2016, s.29.

hareketlerinden geldiği belirtilmektedir¹⁹⁶. Hem kırlarda hem de kentlerde yaşayan yerliler, demokratikleşmiş, eşitlikçi siyasal temsil biçimlerini getirecek ve toplulukların özerkliği ile yerli egemenliğinin alanını genişletecek bir kurucu meclis beklentisi içindeydiler. Ancak böyle bir meclis ile seçkin kesimin yerliler üzerindeki tahakkümünün sona erebileceği umuluyordu¹⁹⁷.

Nitekim o dönemlerde Birleşmiş Milletler özel raportörü Roberto Stavenhagen vermiş olduğu röportajda, Bolivya'daki mevcut siyasi krizin ülkenin yerli halklarının kıyıya itilmişliğinin sonucu olduğunu, yerlilerin ülkenin doğal kaynaklarının ulusallaştırılması ve devletin ülkenin çok kültürlü doğasını tanıyacak şekilde değiştirilmesi taleplerinin güncel olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁸

Morales'in iktidara gelmesinden önceki dönemde son derece örgütlü olan yerli halk ve sendikalar, gaz kaynakların ulusallaştırılmasını, ülkedeki yoksulluğa ve eğitim sorununa çözüm bulunmasını ama en genel haliyle tüm bunların tümünden yeni bir anayasa oluşturularak yapılmasını istemekteydiler. Anayasa yoluyla "Vivir Bien (İyi Yaşam)" fikrinden yola çıkan alternatif bir felsefi görüşün benimsenmesi suretiyle Bolivya'yı yeniden kurmanın güçlü siyasi söylemi mevcuttu. Ayrıca mevcut ekonomik modeli değiştirmek için daha tutarlı, kalıcı ve neoliberalizm karşıtı reformlar isteyen yerliler ve entelektüel ve politik çevreler, yeni bir anayasa yapımını talep etmekteydi¹⁹⁹.

Bu talepler ülkede kentli orta sınıfı rahatsız etmiştir. Zira Bolivya'nın doğu kesiminde (Yarım Ay bölgesi) zengin toprak sahiplerinin en genel talebi doğudaki bu zengin topraklar için bölgesel özerkliğin verilmesiydi. Bu özerklik talebi, ülkedeki tüm zenginliğin ülkede yaşayan herkese eşit bir şekilde dağıtılmasını isteyen yerli halkın görüşleriyle çatışmaktaydı. Bu anlamda halkın taleplerine uygun bir şekilde yeni bir anayasanın yapılması için Kurucu Meclis oluşturulduğunda, bir yandan neoliberalizm ideolojisinden yana olan partiler ve bu partiler yoluyla seslerini duyuran dogulu oligarklar bir yandan yerli halk ve onların talepleri söz konusuydu.

¹⁹⁶ Webber, s.80. European Union Election Observation Mission, Bolivia Final Report Constitutional Referendum 25.01.2009, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/24978/eu-election-observation-mission-bolivia-2009_tm, (20.02.2018), s.6.

¹⁹⁷ Hylton ve Thomson, s.71; Webber, s.80.

¹⁹⁸ Diego Coddou, "BM Raportörü: Bolivya Yerlileri Haklı", çev.Tolga Korkut), **Bianet**, <https://bianet.org/biamag/insan-haklari/62212-bm-raportoru-bolivya-yerlileri-hakli>, (08.10.2017).

¹⁹⁹ Mendoza-Botelho, s.11; Hylton ve Thomson, s.69.

Dünyanın en yoksul ülkelerinden birinde²⁰⁰ refahı yükseltme sorumluluğunu omuzlarına alan MAS zorlu bir görevi üstlenmişti²⁰¹. 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım süreci de bu zorlu ortamda gerçekleşmiştir.

Anayasa yapım sürecine halkın katılımını göz önünde tutarak Öngel, 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecinin demokratik anayasa yapım süreçleri kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtirken Tockman, demokrasinin katılımcı yönünün 2006-2007 Kurucu Meclis'in görüşmelerinin devamı sürecinde ve ülkenin dört bir yanında ortaya çıkan grev, protesto ve yürüyüşlerde yaşandığını belirtmektedir²⁰². Farinacci-Fernós da, 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecinin oldukça demokratik, popüler ve katılımcı bir süreç olduğunu ifade etmiştir²⁰³.

Seçimlere halkın katılımı noktasında anayasa yapım sürecinin demokratik olabilmesi için aranan şartlardan olan halkın yapılacak yeni anayasa ile ilgili eğitilmesi ve aydınlatılması gerekliliği, 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecinde gerçekleşmiştir. Ancak bu eğitimlerin anayasanın içeriği ile ilgili bilgi vermekten ziyade seçim prosedürleri ile ilgili olduğu ve aslında bu eğitimlerde “Evet” propagandası yapıldığı iddia edilmektedir²⁰⁴.

B. Kurucu Meclis ve Anayasanın Oluşturulma Süreci

MAS, kendisini iktidara getiren yerli halkın siyasi, ekonomik, kültürel hakları için yeni bir anayasa talebini seçildikten sonra göz ardı etmemiş ve yeni bir anayasayı oluşturma düşüncesi meclise getirilmiştir²⁰⁵. Buna paralel olarak “Su ve

²⁰⁰ 2005 yılında Latin Amerika'nın en fakir ülkesi olarak kabul edilen Bolivya,% 60.6 ile orta derecede yoksulluk içinde ve % 38.1 oranında aşırı yoksulluk yaşıyordu. UNESCO, **Indigenous Knowledge and Practices in Education in Latin America**, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002477/247754E.pdf>, (21.02.2018), s.23.

²⁰¹ “Zor soru tüm bu değişik bakış açılarını uzlaştırmayı başaracak bir anayasanın mümkün olup olmadığıdır.” David Landau, “Constitution-Making Gone Wrong”, **Alabama Law Review**, Cilt:64, Sayı:5, 2013, s.951. Başkan için zorluk, MAS'ı daha uyumlu hale getirmek, diğer yandan da toplumun daha geniş kesimlerine, özellikle doğu alt bölgelerindeki kentsel orta sınıfa uzanmaktır.” International Crisis Group, “Bolivia's New Constitution: Avoiding Violent Confrontation”, 31.08.2007, <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/23-bolivia-s-new-constitution-avoiding-violent-confrontation.pdf>, (20.02.2018), s.1.

²⁰² Jason Tockman, “The Hegemony of Representation: Democracy and Indigenous Self-government in Bolivia”, **Journal of Politics in Latin America**, Cilt:9, Sayı:2, 2017, s.134.

²⁰³ Farinacci- Fernós, s.139.

²⁰⁴ European Union Election Observation Mission, s.19.

²⁰⁵ Nitekim Evo Morales 2005 yılındaki seçim kampanyasında sıklıkla 2005 yılında, kampanya Bolivya'nın kültürlerini ve geleneklerini yansıtan ve daha eşit, adil ve müreffeh bir ülkeye aynı

Gaz Savaşları” sırasında sıklıkla ve yüksek sesle dile getirilen bir kurucu meclis oluşturulması fikri uygulamaya konulmuştur²⁰⁶.

Aslında yapım sürecini ilginç kılan durum, o dönem MAS’a muhalif olan partiler ve kitlelerin de kurucu meclisin oluşturulması fikrini desteklemeleridir. Yarım Ay bölgesinde yaşayan zengin kesim, Bolıvy’da 2000’li yıllarda neoliberal politikalara olan karşıtlıktan kendi zenginliklerinin artmasını sağlayan neoliberal politikaları²⁰⁷ uygulayan liderlerin iktidarda olmaması sonucu olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Bu nedenle en azından bölgesel anlamda zenginliklerini sürdürmek adına özerklik talep etmekteydiler ve bu anlamda lehlerine hükümler içeren yeni bir anayasa oluşturulması fikri onlara da uygun gelmekteydi²⁰⁸.

Yeni bir anayasanın yapılması için kurucu meclisin oluşturulması, halkın anayasa yapım sürecine dolaylı da olsa katılımını sağlayan bir mekanizmadır. Nitekim halk, kurucu meclisi seçmekle anayasayı yapacak olan temsilcileri seçmiş olur²⁰⁹. Bolıvy’da 2 Temmuz 2006’da 16 farklı siyasal gruptan seçilen 255 kişinin oluşturduğu Kurucu Meclis²¹⁰ bu amaçla oluşturulmuştur. Kurucu Meclis seçiminin en önemli ve olumlu etkisi, % 84.5 kayıtlı seçmenin geniş katılımı ile ülkedeki katılım demokrasisinin kalitesinin artmasıdır²¹¹. Halk tarafından seçilen Kurucu Meclis, yerli halkların önderliğinde, 2000’li yılların başlarında gerçekleşen toplumsal hareketlerin bir sonucudur²¹². Bu mecliste en büyük ayrımcılık hedefi gruplarından birini oluşturan kadınlar bakımından MAS’ın tutumunu aydınlatmak için şimdiden belirtmemiz gerekir ki, MAS temsilcilerinin 64’ü kadındır (MAS ile ilişkili

derecede önemli katkıda bulunacak yeni bir anayasa oluşturulmasını vaad etmiştir. European Union Election Observation Mission, s.6; Miguel A. Buitrago, “Bolivia: How Absolute Morales Power Is?”, **German Institute of Global and Area Studies**, 2010/2, s.2; Rafael Loayza Bueno ve Ajoy Datta, “The Politics of Evo Morales’ rise to Power in Bolivia”, <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/7063.pdf>, (21.02.2018), s.15.

²⁰⁶ 2003 yılında çoğu Bolıvyalı ülkenin sorunlarının çözümü açısından bir kurucu meclis oluşturulması gerekliliğine inanıyordu. Landau, s.951

²⁰⁷ Benjamin Kohl, “Bolivia Under Morales: A Work in Progress”, **Latin American Perspectives**, Cilt:37, Sayı:3, 2010, s.109.

²⁰⁸ Landau, s.951; “Doğulu zenginler için anayasa yapımı doğunun tanınması için yerli taleplerden farklı olarak, daha yüksek siyasi ve mali özerklik için uzun süredir var olan talepleri dâhil etmek için bir mekanizma olarak anayasayı yeniden yazma imkânıydı.” Mendoza-Botelho, s.11; Webber, s.81.

²⁰⁹ Öngel, s.44-45.

²¹⁰ Şirin, Notlar, s.19; International Crisis Group, s.1; İlginç bir bilgi olarak 2000’li yıllardaki toplumsal hareketlerin yansıması olan Kurucu Meclis’te en çok temsil edilen meslek avukatlıktı. Kurucu meclisin beşte biri avukatlardan oluşuyordu. Mendoza-Botelho, s.37.

²¹¹ “...yüksek katılım oranlarının (bölgedeki diğer ülkelerle karşılaştırıldığında) kısmen oylamanın zorunlu olması nedeniyle açıklandığını belirtmek gerekir.” Mendoza-Botelho, s.34.

²¹² Tockman, s.125.

temsilcilerin toplam sandalye sayısı 137'dir²¹³). Kurucu Meclis'in başkanı ise yine yerli halktan ve kadın olan Silvia Lazartedir²¹⁴.

Mendoza Botelho'ya göre, tarihsel olarak yerli halkın çoğunu temel sivil, sosyal ve siyasi haklardan mahrum ve kadınları ayrımcılığa maruz bırakan bir toplumda bu olumlu bir değişim mesajıdır²¹⁵. Bu durum anayasadaki kadın ve erkek eşitliğine ilişkin ayrıntılı düzenlemelerin de anlaşılmasını sağlamaktadır. 2005 yılı genel seçimleri ve 2006'da Kurucu Meclis seçimlerinde, yerli nüfus da siyasi organlarda artan bir temsil kazanmıştır²¹⁶.

Başka ayrımcılık hedefi gruplar bakımından ise bu denli olumlu bir tablo oluşmamıştır. Nitekim Afro-Bolivyalılar, küçük etnik gruplar, eşcinseller, Hristiyan merkezli örgütler, madenciler ve işçi sendikaları gibi toplumun önemli kesimleri bakımından anayasanın yapılış sürecine temsilci olarak doğrudan katılımın sınırlı olduğunu ve bu grupların kendilerini yerleştirmek için alternatif yollar aramaya mecbur edildiğini belirtmek gerekir²¹⁷. Kurucu Meclis süreci ile ilgili bir diğer olumsuzluk, her ne kadar meclis üyeleri süreç boyunca kongre üyeleri ile aynı ayrıcalıkları, bağışlıkları ve ücretleri almışlarsa da meclis üyelerine kendi personellerini işe almaları halinde cömert yardımlar sağlanması ile oluşmuştur. Bu durum yolsuzluk ve diğer suiistimal suçlamalarını içeren çok sayıda iddianın ortaya atılmasına ve sürecin zarar görmesini neden olmuştur²¹⁸.

Kurucu Meclis seçimlerinde MAS'ın desteklediği temsilciler toplam 255 sandalyenin 137'sini alsa da²¹⁹, MAS Kurucu Meclis Yasası'nda belirtilen yeni bir anayasanın kabulü için gerekli üçte iki çoğunluğu sağlayamamıştır²²⁰. Kurucu

²¹³ Kürkçügil, s.237.

²¹⁴ Öykü Didem Aydın, "Halk İçin Ne Anlama Geldiği Belli Bir Anayasa: Bolivya Anayasası", **Edebiyat ve Hukuk**, s.1. 07.12.2016, <http://www.edebiyatvehukuk.org/halk-icin-ne-anlama-geldigi-belli-bir-anayasa-2009-bolivya.html>; Kürkçügil, s.239; European Union Election Observation Mission, s.26.

²¹⁵ Mendoza-Botelho, s.20.

²¹⁶ European Union Election Observation Mission, s.26; "Etnik olarak, Meclisteki yerli temsil oldukça önemliydi ve bu yönü resmi araştırmalarla ölçülmemiş olsa da, meclisin en az üçte birinin ağırlıklı olarak yerli bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilmektedir." Mendoza-Botelho, s.37.

²¹⁷ Mendoza-Botelho, s.32; European Union Election Observation Mission, s.26.

²¹⁸ Mendoza-Botelho, s.15, 33.

²¹⁹ Muhalefet diğer kurumları (Kongre ve mahkemeler) özellikle Meclis gözetim yapmak için kullanarak bu yetersizliği telafi etmeye çalıştı. Landau, s.951.

²²⁰ "Son olarak, Kanun, oyların üçte ikisinin yeni Anayasanın maddelerinde onaylanması gerektiğini ve nihai onayının kamuya açık bir referanduma tabi tutulması gerektiğini belirtti... üçte ikilik oy sayısı, bütün süreci neredeyse felç eden bir iç kilit üretti." Mendoza-Botelho, s.33; Sujatha Fernandez,

Meclis'te ağırlıklı olarak Yarım Ay bölgesinden oy alan başta PODEMOS olmak üzere çeşitli partiler de vardı²²¹. MAS bu durumun anayasa yapım sürecini içinden çıkılamayacak kısır bir hale getirmemesi adına aranan üçte ikilik çoğunluğun metnin tümünün oylamasında geçerli olduğunu, maddelerin kabulü içinse salt çoğunluğun yeterli olduğunu savunmuştur²²². MAS'ın bu dönemdeki en önemli tezi, anayasa yapımı sürecinde toplumsal hareketlerin tüm güçlerin üstünde olması gerekliliği idi zira Kurucu Meclis'e hayat veren toplumsal hareketler olduğu belirtiliyordu. Ancak büyük çaplı eylemlerin ve hatta grevlerin sonunda uzlaşmanın sağlanması adına hem MAS hem de muhalefet tüm maddelerin kabulü için üçte ikilik çoğunluğu kabul etmiştir²²³.

Kurucu Meclis çalışmalarının sorunsuz gittiği söylenemeyecektir, bu dönemde de çatışma havası ülkenin geneline hâkim olmuştur²²⁴. Öyle ki, Kurucu Meclis tarafından anayasa taslağının oluşturulması ve referanduma sunulması süreci Morales'in 2006 ile 2009 yılları arası üç yıllık yönetim sürecinin hemen hemen tümünü kapsamıştır²²⁵. Kurucu Meclis'te Yarım Ay bölgesinin elitleri, PODEMOS gibi siyasi partiler vasıtasıyla, çıkarlarını koruyacak konulara dikkat çekmiştir. Sürecin doğu seçkinlerinin özerklik talepleri tarafından tehdit edilmesi nedeniyle Kurucu Meclis'in üç yılı oldukça istikrarsızdı²²⁶. Örneğin sağ partilerin meclisin çalışmalarına ilk altı ay katılmama şeklinde kendini gösteren boykotları, süreci felç etmiştir²²⁷. Öyle ki, Meclis, son oturumlarını, o güne dek çalışmalarını sürdürdüğü Sucre²²⁸ kentinin dışında gerçekleştirmek zorunda kalmıştır²²⁹. Hem MAS hem de

"Democracy and Reform: Rewriting the Constitution in Bolivia and Venezuela", **Economic and Political Weekly**, Cilt:42, Sayı:21, 2007, s.1888.

²²¹ Kürkçügil, ss.237-238.

²²² María Barrantes ve Paula Reynolds, **Legal Pluralism In The Constitution Of Bolivia Of 2009: Between Multiculturalism And Plurinationalism**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), School of Law University of Leicester, Leicester, 2016, s.199.

²²³ Özellikle üçte iki kuralı ile ilgili tartışmalar öyle bir noktaya gelmiştir ki hem MAS hem de başta PODEMOS olmak üzere diğer muhalefet partilerinin kadın temsilcileri oturum yapılmasını engellemek adına açlık grevine gitmişlerdir. Landau, s.953-954.

²²⁴ International Crisis Group, s.2.

²²⁵ "Morales'in en çok zorlandığı ve yer yer ülkenin bölünmesiyle karşı karşıya gelindiği Morales'e karşı ABD destekli darbe planlarının konuşulduğu, kısacası iktidar mücadelesinin kendisini en keskin biçimde gösterdiği alan yeni Anayasa'nın oluşturulması için seçilen Kurucu meclisti.." Yeşil, s.112.

²²⁶ Barrantes ve Reynolds, s.197.

²²⁷ Sağcı partilerin MAS'ın otoriter eğilimleri nedeniyle boykot yaptıklarını belirtirken bir yandan da Media Luna bölgesindeki özerklik taleplerini tekrar ediyorlardı. Webber, s.81.

²²⁸ Kurucu Meclis çalışmalarının Sucre kentinde yapılması da uzlaşma düşüncesini yansıtmaktadır. Zira Sucre, MAS destekçilerinin yoğun olduğu La Paz ile muhalefet destekçilerinin yoğun olduğu Santa Cruz'a nazaran daha nötr bir şehirdi. Landau, s.953.

muhalefet kamuoyunu etkilemek adına yatırımlar yapmış ve bu da her iki tarafın yürüyüşler ya da gösteriler için geniş grupları bir araya getirebilmesini sağlamıştır. Bu durum anayasanın yapılma sürecinde katılımın popülaritesini olağanüstü boyutlarda arttırmıştır²³⁰.

Meclis 2006 yılında kurulsa da, muhalefet ve MAS yönetimi arasındaki gerginlikler ve bunun sokakta toplumsal hareketlere yansması, bir yıl boyunca yeni anayasa konusunda yol alınamamasına neden olmuştur²³¹. Her ne kadar 2007 yılının Aralık ayında metin üzerinde ilk olarak uzlaşmaya varılsa da, daha sonra kimi bazı bölgelerde özerklik hususu ile ilgili hükümetin illegal olarak ilan ettiği toplantılar yapılması sonucu yine karışıklıklar çıkmıştır²³².

21 Ekim 2008’de oluşan bu siyasi atmosfer ve metnin bir kere daha gözden geçirilmesiyle anlaşmaya varılmasının kolaylaşması sonucu metin seçmenlere sunulmak üzere onaylanmıştır²³³. Ancak muhalefet cephesinde yeni anayasa metnine ilişkin şüphecilik arttığından 21 Ekim’de gerçekleşen bu uzlaşma da çok verimli olmamıştır. Bu nedenle referanduma gidilirken aslında hükümet ve muhalefet arasındaki güvensizlik hala mevcuttur. Bu durumun yarattığı kilitlenme uzun bir süre Anayasa Mahkemesi üyelerinin seçilememesine neden olmuş ve Anayasa Mahkemesi tek üye ile çalıştığından 3500’e yakın dosya kararı beklemek durumunda kalmıştır²³⁴.

Kurucu Meclis’te kurulan alt komisyonlardan da verimli sonuçlar alınamadığını belirtmek gerekir. Mendoza Botelho bu durumun iki nedeni üzerinde durmuştur. Öncelikle komisyonlarda tartışma için bilginin bu hususta teknik destek

²²⁹ Sibel Özbudun, “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016); Barrantes ve Reynolds, s.198.

²³⁰ Landau, s.951,957.

²³¹ Fernandez, s.1888. International Crisis Group, s.2; Kurucu Meclis çalışmaları sırasındaki krizler o denli yüksekti ki o dönem La Paz’daki Arjantin Büyükelçiliği ülkede iç savaş çıkma olasılığını araştırmıştı ve sonuç iç savaş çıkma oranını %58 olarak değerlendiriyordu. Webber, s.81.

²³² Ocak 2007’de Cochabamba eyaletinin sağcı valisi Reyes Villa’nın bu eyaletin Media Luna bölgesindeki özerklik yanlısı güçlere katılmasını sağlamak amacıyla referandum talep etmesi üzerine Kurucu Meclis merkezli çatışma şiddetlenmiştir. Webber, s.82.

²³³ “2008’de yeni anayasanın potansiyel olumlu etkileri hakkında ulusal beklentiler düşük (% 22,8) iken, yerli gruplar ve kırsal kesimde yaşayan insanlar sonuçlarla (sırasıyla% 34,6 ve% 35,1) iyimser davrandılar. Tersine, Media Luna’daki (Yarım Ay bölgesi) katılımcılarının çoğunluğu (% 86.3) yeni anayasanın Bolivya’nın temel sorunlarının çözümüne yardımcı olabileceğine inanmadı.” Mendoza-Botelho, s.44.

²³⁴ European Union Election Observation Mission, s.6-7.

sağlayan kurumlara²³⁵ ve gruplara rağmen yeterli düzeyde olmaması, ikincisi ve kanaatimizce daha önemlisi ise dış aktörlerin çıkarları için açıkça yürüttükleri lobi faaliyetleri²³⁶.

Ancak en nihayetinde yeni Anayasa'ya ilişkin öneri 9 Aralık'ta Bolivya'nın Oruro şehrinde 164 meclis üyesi tarafından onaylamıştır ve ortaya çıkan metin bir uzlaşma metni olmuştur²³⁷. Kurucu Meclis içinde komisyonlarda bir anlaşmaya varılması noktasında güçlükler olan konularda dahi bir şekilde uzlaşma başarılmıştır. Bu anlamda MAS muhalefetten gelen talepleri yok saymamış ya da Landau'nun ifade ettiği gibi marjinalize etmeye çalışmamıştır. Zira hem bölgesel özerklik talepleri dikkate alınmış hem de yerli topluluklar anayasa ile oldukça geniş bir biçimde tanınmış ve haklara sahip olmuştur. Bu anlamda muhalefete birtakım hususlar dayatılmaya çalışılmamış, karşılıklı müzakere yoluyla uzlaşmıştır. Ancak bu uzlaşmanın kapalı kapılar ardında gerçekleşmesi ve nihayetinde muhalefetin lehine bölgesel özerklikleri arttıran ve devletin ekonomideki rolünü azaltan tavizler vermesi nedeni ile MAS eleştirilmektedir²³⁸. Ancak sürecin genel hatlarıyla bu ülkedeki sosyal ve yerli örgütlerde yaygın olan taban hareketliliğini destekleyen radikal demokrasi düşünceleriyle daha uyumlu görüldüğü belirtilmektedir²³⁹.

Kurucu Meclis'in anayasayı oluştururken geçirmiş olduğu süreç yalnızca kronik bir kurumsal zayıflık değil, aynı zamanda demokratik idealler üzerinde ne kadar süredir siyasi ihlallerin hâkim olduğunu da ortaya koymuştur. Bu nedenle, Bolivya anayasal süreci, zayıf kurumsal düzenlemelere sahip yerlerde demokrasinin kalitesini artırmanın güçlükleri ve demokrasinin uzlaştırıcı bir araç olarak kullanılmasının sınırları üzerine de çok şey öğretmektedir. Kurucu Meclis'te çeşitli

²³⁵ Genel olarak Bolivya'da bilgiyi ve onu üreten düşünce kuruluşları ve bu Kurucu Meclis'deki rolleri için bkz. Bueno ve Datta, s.14-19.

²³⁶ Bu anlamda yazar, Brezilya Petrol Şirketi PETROBRAS'ın örnek vermiştir. Bu şirket hem meclis çalışmalarının yürütüldüğü Sucre kentinde daimi ofis açmış hem de Hidrokarbon Komisyonu'ndan bir grup meclis üyesini Brezilya'daki tesisatları ziyaret etmek üzere götürmüştür. Mendoza-Botelho, s.42.

²³⁷ "Kurucu Meclis, 255 delege ile siyasi parti sistemi tarafından temsil edilen toplumun farklı kesimleri arasında karmaşık bir müzakere süreci oluşturdu. "Karşıtlara katılma" ya da yerli örgütlerin otonomist projesini, MAS Partisinin sol-milliyetçi projesini ve sağ kanat ya da liberal projeyi uzlaştırma ruhuna sahipti." Barrantes ve Reynolds, s.200.

²³⁸ Landau, s.951-952. Landau'ya göre, aslında metin üzerinde daha geniş bir uzlaşma da gerçekleşebilirdi ancak her iki tarafın da kendilerini destekleyenleri seferberliğe sürüklemeleri bunu engelledi ve hatta neredeyse süreci anayasa yapım sürecinden düzen bozukluğuna götürüyordu. Landau, s.957.

²³⁹ Mendoza-Botelho, s.34.

partilerin yer alması meclisi, demokrasiyle ilgili farklı görüşlerin birbiri ile karşı karşıya bulunduğu kapalı bir alan haline getirmiştir²⁴⁰.

Kosova’da ülkenin anayasası başka ülkelerce hazırlanırken²⁴¹ veyahut İzlanda’da halka süreçte söz verilmesine rağmen sonradan bu sözün yok sayılması durumu gerçekleşirken²⁴², Bolivya halkı çevre, emek sermaye çelişkisi, özelleştirmeler, yerli halkın etnik kültürel sorunlarını enine boyuna tartışılabilmiş, daha da önemlisi bu konulardaki talepler anayasa metninde yer alabilmiştir²⁴³.

C. Referandum ve Anayasanın Yürürlüğe Girmesi

1967 Bolivya Anayasası’nın 4. maddesine uygun olarak, 2004 Referandum Yasası’nda ulusal düzeyde bağlayıcı referandumların yapılması düzenlenmiştir. Referandum Yasası’nın 5. maddesi, bir kararın Ulusal Kongre’nin mevcut üyelerinin en az üçte ikisinin kabulüyle geçtiğinde halkın referanduma çağrılmasını öngörmektedir. “Yeni Bir Siyasi Anayasa ile İlgili Referandum Çağrısı” konulu 21 Ekim 2008 tarihli yasada, referandumla geçirilecek metni ve oy pusulasında yer alacak tasarım ve soruları açıklayan hükümler yer almakta ve yasanın 7. maddesi, yeni anayasanın onaylanmasının oyların çoğunluğunu gerektirdiğini açıkça belirtmektedir²⁴⁴.

Bolivya Anayasası, 25 Ocak 2009 tarihinde düzenlenen referandumla, Bolivya halkının yüzde 61’inin onayını alarak yürürlüğe girmiştir²⁴⁵. Belirtmek gerekir ki, 25 Ocak 2009 referandumunda yerli katılımı, yerlilerin; yoksulluk, okuryazarlık seviyeleri düşük olması, kimlik belgesi olmayan yerli kadın ve erkeklerin sayısının fazla olması ve coğrafi uzaklıklar nedeniyle birçok yerli halk

²⁴⁰ Mendoza-Botelho, s.20,41.

²⁴¹ Evran Topuzkanamış, Toplum Tasarımı, s.5004.

²⁴² “Seçimlerden iktidar olarak çıkan yeni anayasa karşıtı Bağımsızlık Partisi ve İlerici Parti, yapılan oylamada taslağı reddederek sansasyonel bir şekilde başlayan katılımcı anayasa yapımı sürecinin olumlu sonuçlanmasına engel olmuşlardır.... Her ne kadar başarıya ulaşmasa da, taslak metnin hazırlanması aşaması katılımcı anayasa yapımı bakımından dünyada ilk örnek olma özelliğini barındırmaktadır. Ayrıca taslak metin halkoylaması sonucu reddedilmemiş, parlamento önünde akamete uğramıştır.” Çağ, s.86.

²⁴³ Şirin, Notlar, s. 20.

²⁴⁴ European Union Election Observation Mission, s.12-13.

²⁴⁵ Landau, s.957; “Bolivya seçmenlerinin yüzde 61’i yeni bir Anayasa’yı onayladı ve daha kapsayıcı, katılımcı, doğrudan ve temsili bir demokrasiyi vaat eden ve vatandaşlık haklarını kendisinin yerli halklarına genişleten yeni bir siyasi mimariyi destekledi.” Tockman, s.124.

demokratik haklarını tam olarak yerine getirme imkânı bulamamasına rağmen yüksektir²⁴⁶.

Yerli katılımının yüksek olması önemli sonuçları sağlamıştır zira referandumda evet oyu kullananların büyük bir kısmı yerli halk iken, beyazların büyük bölümü, ret oyu kullanmıştı. Bu nedenle Özbudun, 2009 Bolivya Anayasası'nın batı kamuoyunda ilk "yerli" anayasa olarak tanındığını belirtmiştir²⁴⁷.

2009 Anayasası'nın yapım sürecinin Kurucu Meclis çalışmaları aşaması hem meclis içinde MAS ve muhalifler arası gerginliklere hem de sokakta ayaklanmalara sahne olmuş iken şaşırtıcı bir şekilde referandum süreci oldukça çatışmasız bir şekilde yürütülmüştür. Referandum öncesi altmış günlük kampanya dönemi, hem yeni anayasayı destekleyenlerin hem de desteklemeyenlerin kendi argümanlarını halkla buluşturmalarına fırsat sağlamıştır. Bu dönemde genel olarak herhangi bir sınırlama getirilmeksizin özgürce toplantılar ya da mitingler yapılabiliştir. Referanduma halkın katılımı oldukça yüksek olmuştur ve bu da aslında Bolivya halkının doğrudan ve katılımcı demokrasiye olan bağlılıklarını göstermiştir. Referandumda oy hakkının şeffaflık ilkesine uygun davranılmıştır. Medya da bu dönemde anayasa hakkında kamuoyu oluşturulması sürecinde aktif ve genel olarak bağımsız bir rol oynayarak halkın bilinçli bir tercih yapmasını sağlamıştır. Ancak yine de belirtmek gerekir ki, özel medya muhalefete yakın olup hayır görüşünü benimserken devlet medyası evet görüşünü desteklemiştir²⁴⁸.

Şirin'e göre de Bolivya'daki anayasa hazırlık süreci, içeriği belirsizleşmiş bir demokrat olup/olmama veya yapay bir gerici/ilerici ikilemine dayalı değil, sokakta süregelen bir mücadelenin yansıması olmuştur²⁴⁹. Örneğin, yerliler Kurucu Meclis'in oluşturulma aşamasında, siyasi partilerden bağımsız bir meclis talebinde bulunmuşlardır. Bu husus MAS'ın da karşı çıkmasıyla tartışmalara sebebiyet

²⁴⁶ European Union Election Observation Mission, s.26; "Yarım ay bölgesinde, vatandaşların sadece% 36'sı yeni anayasayı onaylamak için oy kullandı; buna karşın, ülkenin geri kalanında% 72'lik bir oran vardı." Mendoza-Botelho, s.48.

²⁴⁷ Sibel Özbudun, "Eşitlik" ile "özgürlük", "sınıf" ile "kimlik", "iktisat" ile "kültür" bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa", http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

²⁴⁸ Avrupa Birliği Seçim Gözlem Misyonu (EU EOM), Ulusal Seçim Mahkemesinin (Corte Nacional Electoral, CNE) ve Bolivya Hükümeti'nin daveti üzerine Aralık 2008 - 6 Şubat 2009 tarihleri arasında Bolivya'da gerçekleşen referandum sürecini gözlemlemiş ve bu husustaki gözlemlerini raporlaştırmıştır. European Union Election Observation Mission, s.4.

²⁴⁹ "Hal böyle olunca mesela çevre sorunu, emek politikasındaki problemler, etnik ve kültürel kimlik sorunları vb. kronik meseleler, en can alıcı noktalarıyla tartışılabilmiş bunun sonucu olarak da anılan konular anayasa metninde kendine yer bulabilmiştir." Şirin, Notlar, s.20.

vermiştir. Bunun dışında Santa Cruz’da yapılan ayrılıkçı özerklik referandumu, referandumla ilgili anayasal organların birbirlerinin kararlarını yok sayması, Anayasa Mahkemesi’nin işleyemez hale gelmesi, muhalefetin Kurucu Meclis’in çalışmalarını illegal ilan etmesi gibi birçok durum²⁵⁰ ve ülkede anayasanın yapılmasıyla ilgili yoğun tartışmalar, 2009 Bolivya Anayasası’nın oluşum sürecini farklılaştırmıştır. Yani anayasa yapım süreci sözde demokratik bir süreç olmaksızın gerçek güncel ve yakıcı tartışmaların süregeldiği bir süreç²⁵¹ olmuştur. Sonucunda da yine halk tarafından onaylanan²⁵² anayasa yürürlüğe girmiştir.

Üstelik anayasa metni referandumda kabul edildikten sonra tüm bu süreç Bolivya üzerinde sakinleştirici bir etki yaratmıştır. Anayasa yapım sürecinde nispeten bir uzlaşmanın sağlanması, ülkeyi birleştirmeye ve bölgesel gerginlikleri azaltmaya yardımcı olmuştur. Bir diğer yandan eleştirilebilir de olsa MAS’ın Yarım Ay bölgesinde oy oranını arttırması, ülke idaresine dair MAS’a kattığı tecrübe açısından önemli bir husustur²⁵³.

2009 Bolivya Anayasası’nın yapım sürecinin demokratik olmadığı iddia edilse de, Mendoza-Botelho’nun kelimeleri ile demokrasinin pek çok erdemi bu süreç boyunca kitlesel seçim ve sivil katılım yoluyla mevcuttu ve görünür durumdaydı²⁵⁴. Halkın nefesinin hissedildiği 2009 Bolivya Anayasası’nda, toplum bu temel yasa aracılığıyla 1952 Devrimi’nden beri süre giden yoksulluk, etnik baskı, özelleştirmelere karşı mücadelelerinin sonucunu en azından anayasa metni itibarıyla nihayete erdirebilmiştir.

²⁵⁰ Doğalgaz ve petrol kaynaklarının yoğun olduğu ve ülkenin en zengin bölgeleri, eyaletleri olan birkaç eyaletten egemen olan muhalefet, işi bilinçli olarak yokuşa sürdü....Yer yer kurucu meclisin çalışmaları güvenlik yokluğundan tatil edilmek zorunda bile kalındı.Yaşanan protesto ve çatışmalar Bolivya’nın özellikle “beyaz egemenlerinin” iktidarlarını ve çıkarlarını korumak istediklerinin belgeleri idi.” Yeşil, s.113.

²⁵¹ Sibel Özbudun, “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

²⁵² Yeşil, s.114; Örmeci, s.2.

²⁵³ Landau, s.958; Buitrago, s.4.

²⁵⁴ Mendoza-Botelho, s.50.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA İDEOLOJİ, KAMUSAL ERKLER VE HÜKÜMET SİSTEMİ

I. GENEL ÇERÇEVE

Özellikle yerli halkların baskın olduğu mücadeleler sonucu iktidarın değişmesi akabinde yapılan referandum ile yürürlüğe giren 2009 Bolivya Anayasası'nın²⁵⁵ içeriğinin incelenmesi, bu büyük mücadelelerinin gerçekten mutlu bir sonla mı bittiğinin yoksa geçmişin olumsuz tecrübelerinin mi tekrarlanacağını tespiti bakımından önem taşımaktadır. Ancak bu tespitle birlikte, iktidarın sınırlanarak temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasını ifade eden anayasacılık düşüncesinin Bolivya'da yeni anayasa ile ne ölçüde gerçekleştiği anlaşılabilecektir. Ancak peşinen söylenebilir ki 2009 Bolivya Anayasası, ulusun değerlerini ve ahlaki duygularını büyük ölçüde yansıtan bir belgedir²⁵⁶.

Sınıfsal ve kültürel düzenlemelerinin metinde oldukça önemli bir bölümü kapsamaması nedeniyle neoliberalizmin yansıdığı Avrupa anayasalarına nazaran, bu ideolojiye karşı ortaya çıkan toplumsal mücadeleler açısından özel önem taşıyan²⁵⁷ 2009 Bolivya Anayasası'nın içeriği incelenirken 411 maddenin tümünü ele almak amaçlanmamaktadır. Bunun yerine anayasacılık açısından farklı bir deneyim oluşturup oluşturmadığı sorusuna yanıt verebilecek nitelikteki düzenlemeler ve kurumlar incelenecektir.

2009 Bolivya Anayasası'nın madde sayısını ifade etmişken belirtmek gerekir ki, kurucu iktidar, siyasi sisteminde köklü bir değişikliğe gitmesi nedeniyle, çerçeve anayasacılığı değil ayrıntılı anayasa yapımını tercih etmiştir²⁵⁸. Uzun yıllar kendi topraklarında, kendi topraklarının nimetlerinden mahrum kalan yerlilerin anayasa yapımında aktif rol almaları ile birlikte sahip olabilecekleri her türlü hakkı anayasal

²⁵⁵ Devlet Başkanı Evo Morales Ayma tarafından 07.02.2009 tarihinde yürürlüğe konulmuştur.

²⁵⁶ Mendoza-Botelho, s.50.

²⁵⁷ Sibel Özbudun, ““Özerlikçi” Anayasa Sonrasında Bolivya Dersleri”, **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Iğın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, (Bolivya Dersleri), s. 42.

²⁵⁸ Yavuz Atar, **Türk Anayasa Hukuku**, Seçkin Yayınevi, Konya, 2013, s.6; Alberto Coddou Mc Manus, “Contemporary Latin American Constitutionalism: An Intellectual map”, https://www.academia.edu/28850536/Contemporary_Latin_American_Constitutionalism_an_intellectual_map, (01.01.2018), s.19; Şirin, Notlar, s.21; Şirin, Doğanın Hakları, s.54, dnp.3.

güvence altına almak istemeleri doğaldır. Nitekim anayasanın en çok maddesinin temel hak ve özgürlükler ile ilgili olması bu anlamda bir tesadüf değildir²⁵⁹.

1980’lerde Latin Amerika Kıtası’nda başlayan anayasal reformlardan birini ifade eden 2009 Bolivya Anayasası²⁶⁰ hakkında öncelikle belirtilmesi gereken bu anayasanın ideolojik bir karaktere sahip olduğu ve bu karakterin de büyük ölçüde neoliberalizmden kopuşu ifade ettiğidir²⁶¹. Zaten anayasalar bir yönüyle politik birer belge olmaları sebebiyle ideolojiden ayrı değerlendirilemez²⁶². Ancak bu noktada değerlendirmelerin anayasa metninin lafzından ve yapım sürecinden hareketle yapıldığı ve uygulamada anayasada yansıtılan ideolojinin geçerli olup olmadığı değerlendirmesinin ayrı bir başlık taşıdığı belirtilmelidir. Aksi takdirde salt anayasa metni üzerinden yapılan değerlendirmeler, yanıltıcı sonuçlar verip fazla iyimser bir tabloyu ortaya çıkarabilir²⁶³.

2009 Bolivya Anayasası’nın yapım sürecinde hissettirilen ideolojik dönüşüm arzusu, başlangıç bölümü en başta olmak üzere anayasa metninin çeşitli bölümlerine taşınmıştır. 2009 Bolivya Anayasası ile devletin benimsemiş olduğu ideolojik ilkeler, kıtadaki anayasal gelişmelerle bazı ulusal farklılıklara karşın paraleldir²⁶⁴.

Neoliberalizmden kopuşun anayasanın başlangıç bölümündeki destansı ifadesi, anayasanın genelindeki halkın katılımı, doğal kaynakların halkın mülkiyetinde ve halkı temsilen devletin himayesinde olduğuna ilişkin düzenlemeleri ile bu anayasanın, halkçı-sol bir görünüm çizen ama sosyalist olmayan bir devlet kurguladığını belirtmek gereklidir²⁶⁵. Hem anayasanın genel ruhu itibariyle ideolojik karakterini tespit etmek hem de ideolojinin en vurgulandığı başlangıç bölümünü ele almak bu nedenle önemlidir.

Devletin kamusal erklerinin en klasik olanları yasama, yürütme ve yargının yanı sıra Seçim Kurulu’nu da ayrı bir kuvvet olarak düzenleyen ve halkın devlet yönetimine katılımı ile ilgili hükümlerle halkın oluşturduğu bir başka kuvvet arayışında olan 2009 Bolivya Anayasası, kuvvetler arası ilişkiler bağlamında da

²⁵⁹ 2009 Bolivya Anayasası’nda temel hak ve özgürlükler madde 13 ile 106 arasında düzenlenmiştir.

²⁶⁰ Uprimny, s.1.

²⁶¹ Farinacci-Fernós, s.140.

²⁶² Güleler, Anayasalar ve Temsil Ettikleri, s.62.

²⁶³ Şirin, Notlar, ss.9-10.

²⁶⁴ Uprimny, s.3.

²⁶⁵ “Bolivya Anayasaları gibi metinler devletin ekonomideki rolünü önemli ölçüde güçlendirmiştir ve hatta antikapitalist eğilimlere sahiptir.” Uprimny, ss.9-10.

farklılıklar içermektedir. Latin Amerika Kıtası'nın bağımsızlığın ilk kazanıldığı 19. yüzyıldan beri benimsediği²⁶⁶ kuvvetlerin birbirinden en sert şekilde ayrıldığı hükümet sistemi olan başkanlık sistemini, 2009 Bolivya Anayasası da hükümet sistemi olarak benimsemektedir. Bu nedenle hem genel hatları itibariyle başkanlık sistemini ve Latin Amerika'daki tezahürünü hem de kıtadaki anayasal reformlardan birini ifade eden 2009 Bolivya Anayasası'nın başkanlık sistemini ne şekilde ele aldığını incelemek, aynı sistemin birden farklı şekilde ele alınabileceğini göstermesi açısından değer taşımaktadır. 2009 Bolivya Anayasası, halkın yönetimine katılım mekanizmalarını düzenlerken geri çağırma (recall) gibi bazı klasik doğrudan demokrasi kurumlarına yer vermek²⁶⁷ ve başkanın yürütmeye dair bazı işlemlerini karşı imzaya tabi tutmak suretiyle,²⁶⁸ başkanlık sisteminin sakıncalı sonuçlar doğurabilecek yönlerini törpülemeye çalışmıştır.

II. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NIN İDEOLOJİSİ

A. 2009 Bolivya Anayasası'nın Genel Ruhu İtibariyle İdeolojisi

Anayasanın ruhu ile anlatılmak istenen Kubalı'nın belirtmiş olduğu üzere, anayasaya hâkim olan objektif bir hukuk fikrinin mevcut olduğu ve bu fikrin de belirli bir dünya görüşüne dayandığıdır. Yani anayasanın ruhu, anayasanın özündeki hâkim ideolojidir²⁶⁹. İdeoloji ise Ergil'in tanımlamış olduğu gibi, belirli biçimde düşünmeyi ve davranmayı haklı çıkarmak ya da düşünce ve davranışları etkilemek işlevini taşıyan inanç, tutum ve düşüncelerdir²⁷⁰. Yapım sürecini birtakım ilke, değer ve temennilerin şekillendirdiği 2009 Bolivya Anayasası'nın özünde bunları taşıyıp taşımadığı önemli bir sorudur.

²⁶⁶ Jose Antonio Cheibub, Zachary Elkins, Tom Ginsburg. "Latin American Presidentialism in Comparative and Historical Perspective", *Texas Law Review*, Cilt:89, Sayı:7, 2011, s.3.

²⁶⁷ Almut Schilling-Vacaflor, "Bolivia's New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism?", *European Review of Latin American and Caribbean Studies*, 90, Nisan 2011, s.4.

²⁶⁸ Şule Özsoy Boyunsuz, *Dünyada Başkanlık Sistemleri*, İmge Kitabevi, Ankara, 2017, s.82.

²⁶⁹ Hüseyin Nail Kubalı, *Anayasa Hukuku Dersleri*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi (İÜHF) Yayınları, İstanbul, 1971, s.102.

²⁷⁰ Doğu Ergil, "İdeoloji Üzerine Düşünceler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:38, Sayı:1, 1983, s.69.

Öncelikle 2000’li yılların başındaki halk ayaklanmaları sonrası iktidara gelen ve bu çalışmanın hazırlandığı sırada hala iktidarda olan MAS’ın açılımı her ne kadar Sosyalizme Doğru Hareket olarak tercüme edilse de, bu partinin iktidara gelişiyle ülkede sosyalizmi kurmadığı ve anayasanın da sosyalizm ideolojisini yansıtmadığını belirtmek gerekir²⁷¹. İçerisinde ideolojinin ismini taşısa da, iktidara gelen MAS’ın ülkede sosyalizmi inşa etmemesinin nedenleri olarak yerli hareketlerinin niteliği²⁷², MAS partisinin özellikleri ve diğer bazı faktörler²⁷³ gösterilse de bu etkenleri ayrıca ele almak anayasa ile ilgili olan konumuzu aşmak anlamına gelecektir ve başka bir çalışmanın konusunu oluşturacaktır.

Günümüz anayasalarının pek çoğuna hâkim olan ideoloji neoliberalizm iken²⁷⁴ 1980’li yılların başından itibaren Latin Amerika Kıtası’nda başlayan anayasal reformlarda amaç, bu ideolojiden ve uygulamalarından kopmak yönünde olmuştur²⁷⁵. Nitekim yeni Latin Amerika anayasaları, bölgedeki toplumsal ilerici düşüncenin bir ürünü olarak görülür ve neoliberal politikalardan sıyrılması nedeniyle sık sık “dönüştürücü” sıfatı ile birlikte anılır²⁷⁶. Şirin bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“...kökleri 80’li yılların soğuk savaş iklimine dayansa da özellikle 90’lı yıllardan bu yana dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğu neoliberal politikalar ile yönetilmektedir... Ne var ki her tez kendi anti-tezini yaratır. Bu bakımdan yine aynı dönemlerde, Avrupa iktidarlarında olmasa da Latin Amerika yani dünyanın “solundaki” kıta iktidarlarında bu politikalara karşı bir anti-tez tezahür etmiştir. On yıllarca ABD destekli askeri darbelerle boğuşan kıtadaki toplumsal muhalefet, bir yandan demokrasi sorunu ile meşgul olurken, “yağmuru bile özelleştirecek” aymazlıktaki kar temelli iktisat politikalarına karşı ayakta durabilmiştir.”²⁷⁷

²⁷¹ S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.45.

²⁷² Koka üreticilerinin hâkim olduğu 2000’li yıllardaki toplumsal mücadelelerde madenleri kapatılmış maden işçileri de vardı. Her ne kadar bu maden işçileri 1952 devrimi geleneğinden gelse de, 2000’li yıllardaki toplumsal hareketlerde eylemcileri birleştiren nokta sınıf kimliği değildi. Bu birliği sağlayan unsur yerlilikti. Bu perspektiften bakıldığında hem Aymara yerlisi bir başkanın iktidara gelmesi hem de 2009 Bolivya Anayasası’nda çoğunlukla yerlilere ilişkin düzenlemelerin olması şaşırtıcı gözükmemektedir. Sınıf kimliği baskın olmadığından ülkede sosyalizmi inşa edecek ölçüde bir sınıf mücadelesi söz konusu olmamıştır. Toplumsal hareketlerde yerli kimliğinin ön planda olduğu hususu için bkz. Uysal Oğuz ve Atvur, s.233.

²⁷³ Nitekim Bolivya Anayasası’nı hazırlayan 2 Temmuz 2006 kurucu meclis seçimlerinde 137 sandalyeyi MAS almış ancak kalan 68 sandalyeyi ise muhalefet partileri (60’ını PODEMOS olmak üzere) almıştır. Bu nedenle ortaya çıkan anayasanın da salt MAS’ın ideolojik doğrultusunda olması beklenemezdi. Bkz. Kürkçügil, s.237.

²⁷⁴ Şirin, Notlar, s.11.

²⁷⁵ Bu dönem yapılan anayasalarda devletin ideolojik ilkeleri bakımından ortak bir eğilim görülmektedir. Uprimny, s.3; Ronel Alberti da Rosa, “Indigenous Ethics and Bionomic Concepts in the New Latin American Constitutions and Their Contribution to the Environmental Debate”, **Agora Filosófica**, Cilt:1, Sayı:2, 2015, s.72.

²⁷⁶ Mc Manus, s.6.

²⁷⁷ Şirin, Notlar, s.12.

Soğuk Savaş sonrası Latin Amerika Kıtası'ndaki sosyalist hareketlerin ki MAS da bu geleneğe dâhil edilmelidir²⁷⁸, neoliberalizme bir tepki olarak ortaya çıktığı düşünüldüğünde,²⁷⁹ doğrudan sosyalizm kabul edilmese de, bu tepkinin anayasada yer almaması zaten beklenemezdi²⁸⁰. Geçmişte sömürgeciliğe karşı edilen mücadele²⁸¹ günümüzde neoliberalizme karşı devam etmektedir²⁸² ve bu süreçte ortaya çıkan yeni anayasalar, hem bu karşıtlığı hem de coğrafyaya özgü kültürel motifleri bünyesinde taşımakta ve bu yönüyle kendilerinden önce yapılan anayasalara göre daha politik bir niteliğe bürünmektedir²⁸³. Ayrıca neoliberalizmden kopuşu ifade eden bir politik yaklaşımla anayasalar kaleme alındığından, karşılaştırmalı anayasa hukukundaki diğer modellerden ayrılmakta ve yeni bir modeli ifade etmektedir.

Yeni Latin Amerika anayasalarının karakteristik bir örneği olduğundan açıkça vurgulamak gerekir ki, 2009 Bolivya Anayasası bünyesinde neoliberalizm karşıtlığını barındırmaktadır²⁸⁴. Farinacci-Fernós'un belirttiği üzere, 2009 Bolivya

²⁷⁸ Landau, s.950; Çatı, s.234; Uysal Oğuz ve Atıvur, s.227.

²⁷⁹ Abdullatif Abdulreşit, **1945'ten Günümüze Venezuela ve Bolivya'da Sosyalist Hareket**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s.1.

²⁸⁰ Roberto Gargarella, "Latin American Constitutionalism: Social Rights and the "Engine Room" of the Constitution", **Notre Dame Journal of International & Comparative Law**, Cilt:4, Sayı:1, (Latin American Constitutionalism), s.13; Abdulreşit, s.29; Farinacci-Fernós, s.143; Anayasalar yoluyla ülkeler neoliberal politikalarından kopuşu sağlamlaştırmaya çalışırken Latin Amerika Kıtası 21. Yüzyılda, yeni bir bölgeselcilik anlayışını benimsemiş ve bölgesel örgütlenmeye (ALBA, UNASUR gibi) gitmiştir. Bu yönde ayrıntılı bilgi için bkz. Gian Luca Gardini, "Towards Modular Regionalism: The Proliferation of Latin American Cooperation", **Revista Brasileira de Política Internacional**, Cilt:58, Sayı:1, 2015, ss.210-229.

²⁸¹ "Sömürgecilik, sermaye birikimi sürecinin bir parçasıdır... Bu bakımdan, Latin Amerika'da, eş zamanlı olarak gerçekleşen bağımsızlık mücadelesi ve çağdaşlaşma süreci, kapitalizmle doğal olarak çelişmekteydi. Çünkü, sömürgeci güçlerin bu ülkelerde bulunmalarının başlıca nedeni, plantasyon üretimiyle elde edilen kazançtı....Son olarak, Latin Amerika halklarının günümüzdeki ortak siyasal tutumu olan; neo-liberal politikalara karşı ayaklanmalar da kapitalizmle çelişmektedir." Ali Özdeş Akyuva, **Moore'un Demokrasi Kuramı Açısından Latin Amerika Deneyimlerinin İncelenmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, ss.72-73.

²⁸² Örneğin 2003 yılında Başkan Sánchez de Lozada'nın zorla istifa etmesiyle sonuçlanan toplumsal hareketlerde anti-neoliberal afiş, toplumsal gruplar için birleştirici bir unsur haline gelmişti. Mendoza-Botelho, s.11; Hylton ve Thomson, s.71; Uysal Oğuz ve Atıvur, s.225.

²⁸³ Schilling-Vacaflor, s.3; Barış Gençer Baykan, "İnsanın Çevre Hakkından Doğanın Haklarına", 22.11.2012, <http://ekoioq.com/insanin-cevre-hakkindan-doganin-haklarina-ekolojik-anayasa/>, (10.02.2018).

²⁸⁴ Aynı yönde bkz. Phoebe King, "Neo-Bolivarian Constitutional Design: Comparing the 1999 Venezuelan, 2008 Ecuadorian, and 2009 Bolivian Constitutions", **Social And Political Foundations Of Constitutions**, (Ed. Dennis Galligan&Mila Versteeg), Cambridge University Press, New York, 2013, s.367.

Anayasası ile ideoloji, uygulanabilir hukuki kavramlara ve normlara dönüşmüştür ve bu şekilde toplumun da dönüşümü amaçlanmaktadır. Bu ideolojinin ana eksenini de neoliberalizmden kopuş etrafında şekillenir²⁸⁵. Bir başka şekilde ifade etmek gerekirse, neoliberalizme karşı toplumsal hareketlerin 2009 Bolivya Anayasası'nı ortaya çıkardığını, anayasanın da bu karşıtlığı genel karakterinde taşıyarak halktaki mevcut düşünce yapısının devamını arzu ettiği söylenebilir.

Liberalizm her ne kadar otoritenin karşısına birey hak ve özgürlüklerini koyan bir ideoloji olarak görülse ve bunun da anayasacılık ile amaçlanan şeye ulaştıracağı gibi bir algı oluşsa da, liberalizmin kapitalist sistemin işlemesi için gerekli olduğu göz ardı edilirse ancak bu durum ideal bir sonuç gibi gösterilebilir. Neoliberalizm de yine aynı ekonomik kaygıya dayanmaktadır. Bu ekonomik kaygılar ve politikalar²⁸⁶ yerli nüfusun ve yoksulluğun en fazla olduğu Latin Amerika ülkesi Bolivya'da gelir uçurumunu daha da arttırdığından, farklı kesimlerin neoliberalizm karşıtlığında bir araya gelip oluşturduğu toplumsal hareketler²⁸⁷ sonucu ülkede siyasal dönüşümler gerçekleşebilmiştir.

Devletin neoliberal vatandaşlık anlayışından yana olan tutumunu ve neoliberalizmin ulusal kimlik, temsil ve devlet yapısı hakkındaki evrensel varsayımlarını kabullenmek istemeyen yerliler, bireysel hakları güvence altına alacak ama aynı zamanda kimlik ve kültür farklılıklarına uyacak bir ülke talep ettikleri için toplumsal hareketler başlamış, akabinde de 2009 Bolivya Anayasası ortaya çıkmıştır. Toplumsal hareketlerde yerlilerin baskın olması salt bir kimlik mücadelesini ifade etmiyor aynı zamanda neoliberal ve kapitalist devletin politik baskısına karşı gelinmesi anlamını da taşıyordu²⁸⁸. Bu nedenle devletin ekonomideki rolünü önemli ölçüde arttıran düzenlemelerin olduğu 2009 Bolivya Anayasası, antikapitalist eğilimlere sahiptir²⁸⁹.

²⁸⁵ Farinacci-Fernós, ss.140-141.

²⁸⁶ "1985 yılında Bolivya Devleti'nin artan borçlarını ödeyememesi üzerine Harvard profesörü Jeffrey Sachs'ın tavsiyesi üzerine neoliberal yapısal uyum politikaları uygulamaya başladı." Leonidas Oikonomakis ve Fran Espinoza, "Bolivia: MAS and the Movements That Brought It to State Power", **Rethinking Latin American Social Movements**, (Ed. Richard Stahler-Sholk, Harry E.Vanden, Marc Becker), Rowman&Littlefield, Maryland, 2014, s.292; Landau, s.949.

²⁸⁷ "Soğuk savaşın sona erdiği ve neoliberalizmin uygulama alanının genişlediği küreselleşme sürecinde neoliberalizm karşıtlığı toplumsal hareketler açısından yeni bir taban oluşturmaya başlamıştır." Uysal Oğuz ve Atvur, s.219, 234.

²⁸⁸ Bu durum bu tarz hareketlere toplumsal desteği arttırmıştır. Uysal Oğuz ve Atvur, s.234.

²⁸⁹ Uprimny, s.9.

Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi²⁹⁰ (T.C.P.) kararlarında görülebileceği üzere yeni anayasal ideoloji; çok uluslu kimlikleri güçlendirmek ve halkın eğitim, sağlık ve çevre alanlarına erişimini garanti altına almak için sömürgecilik, ayrımcılık ve sömürü olmaksızın tam sosyal adaletle kurulmuş, adil ve ahenkli bir toplumun inşasını amaçlamaktadır²⁹¹.

*“... yeni anayasa sayesinde yalnızca birkaç kişiyi zenginleştiren ve büyük bir kesimin sefalet içerisinde yaşamasına neden olan neoliberalizm ve kamu mallarının sömürüsü, yozlaşması ve kötü yönetiminden kaynaklanan boşluk doldurulmuştur.”*²⁹²

Anayasanın neoliberalizm ideolojisine karşıt bir anlayışla hazırlandığı, hak ve özgürlüklerin düzenlenme tarzında görülebilmektedir. Nitekim 2009 Bolivya Anayasası ile anayasal güvenceye kavuşan hakların, bireyci bir koruma alanı oluşturmaktan ziyade kolektif bir koruma alanı oluşturma amaçlamaktadır²⁹³. Ayrıca 2009 Bolivya Anayasası pek çok düzenlemesi ile birlikte çağdaş demokratik ve liberal kurumların temellerini ve biçimlerini bir ezber şeklinde kabul etmek yerine tartışmaya açmıştır²⁹⁴.

Uprimny, 2009 Bolivya Anayasası'nın yerli halkları tanıması, milliyet konusunu radikal bir biçimde ele alması gibi yönlerinin bu anayasayı liberal anayasacılığın ötesine geçirdiğini ve yeni bir anayasacılığın parçası yaptığını belirtmiştir²⁹⁵. Mc Manus, Latin Amerika ülkelerindeki yeni anayasal reformlar sonrası neoliberalizm karşıtlığının, ülkelerde alınan her kararın insan hakları rejimlerinin liberal ön yargılarına karşı meydan okuma şeklinde görülmesi boyutuna ulaştığını belirterek Bolivya'yı bu ülkeler arasında saymıştır²⁹⁶.

2009 Bolivya Anayasası; liberal demokrasinin sınırlarını aşma amacı güden, halkın yönetime katılma biçimlerini teşvik eden ve yerli halklar tarafından geliştirilen topluluk demokrasinin tanıyan hükümler ihtiva ederek de neoliberal anayasacılığın hâkim olduğu üçüncü dalga anayasacılıktan ayrılmaktadır. Sadece devletin ekonomideki rolü ile değil, kapsamı itibariyle de kapitalist anayasalardan

²⁹⁰ Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi Anayasa'nın 196-204. Maddeleri arasında düzenlenmektedir.

²⁹¹ T.C.P., 17.06.2013, Sentencia Constitucional 850/2013'ten aktaran Farinacci-Fernós, s.144.

²⁹² T.C.P., 17.05.2010, Sentencia Constitucional 130/2010-R, at 8-9'dan İngilizceye çev. Farinacci-Fernós, s.144.

²⁹³ Farinacci-Fernós, ss.143-144.

²⁹⁴ Yashar, s.1.

²⁹⁵ Uprimny, s.5.

²⁹⁶ Mc Manus, s.21.

ayrılan 2009 Bolivya Anayasası, kapitalizmi yenecek bir gündem öneren, daha müdahaleci bir anayasa türüne dâhildir²⁹⁷. Devletin niteliklerinin sayıldığı 1. maddede açıkça devletin çoğul uluslu komüniter hukuka dayanan sosyal bir devlet olduğu belirtilmiştir. 2009 Bolivya Anayasası'nın 411 maddeden oluşan kazuistik bir anayasa olmasının bir sebebi de budur, anayasayı yapan irade mevcut siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni değiştirmek istemiştir²⁹⁸.

Ancak her ne kadar anayasanın başlangıç bölümünde geçmişten yani neoliberal politikalardan kopma taahhüdü verilse de, çokuluslu şirketlerin bu topraklardaki faaliyetlerinin anayasanın yürürlüğe girmesi sonrasında sona erdiğini belirtemeyiz. Buna rağmen neoliberalizm karşıtı anlayışla hiçbir ilerleme kaydedilmediğini ifade etmek, hem iktidara hem de anayasanın etkinliğine yönelik hakkaniyete aykırı sonuçlara varılmasına neden olabilecektir. Anayasa'nın 241 ve 242. maddelerinde halkın kamu politikalarının oluşmasına katılımının düzenlenmesi, anayasanın ve buna paralel olarak yönetimin halkçı-sol nitelikte²⁹⁹ olduğunu gösteren nitelikte hükümlerdir.

Özbudun bu durumda Bolivya'nın, *"kapitalist üretim ilişkilerini kıramamış ancak ilerleyen bir devletleştirme/kamulaştırma yoluyla refahı tabana yaymaya çabalayan, sosyal adaletçi/halkçı bir kalkınma projesi"* görünümünde olduğunu ifade etmiştir³⁰⁰. Devlet kapitalist üretim ilişkilerini kıramamıştır zira devletin ekonomik modeli her ne kadar yeniden bölüşüm, eşitlik, adalet, denge gibi ilkelere dayandırılrsa da³⁰¹ bir yandan da devletin özel girişimciyi, ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimine katkı sağladığı ölçüde tanıyacağını ve saygı duyacağını

²⁹⁷ Uprimny, s.10, 19.

²⁹⁸ Şirin, Notlar, s.21.

²⁹⁹ S.Özbudun, Bolivya Dersleri, ss.45-46; "Sonuç olarak Evo Morales'in Bolivya devletinin kontrolü altında olan kapitalizme karşı cephe almadığı ancak aklındaki politikalarda sosyalist emarelerinde bulunduğu anlaşılmaktadır." Kaya, Bolivya Örneği, s.101.

³⁰⁰ S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.57.

³⁰¹ 2009 Bolivya Anayasası madde 306/III'e göre "Bu çoğul ekonomi, tamamlayıcılık, karşılıklılık, dayanışma, yeniden bölüşüm, eşitlik, yasal güvenlik, sürdürülebilirlik, denge, adalet ve şeffaflık ilkelerine dayalı değişik iktisadi örgütlenme modellerini açıkça belirtir. Toplumsal ve komüniter ekonomi, bireysel çıkarları kolektif refahla bütünleştirir".

düzenlemiştir³⁰². Ekonomik güç özel ellerde birikebilir ancak bu durum ülkenin ekonomik egemenliğini tehlikeye düşürecek ölçüde olmamalıdır³⁰³.

Ancak 2009 Bolivya Anayasası madenler, hidrokarbonlar, su, hava, toprak ve yeraltı, ormanlar, biyo-çeşitlilik, gibi doğal kaynakların³⁰⁴ mülkiyetinin kesin bir dille Bolivya halkına ait olduğunu belirtmiştir. Bu kaynakların idaresi de kolektif çıkarlar adına devlete aittir:

*“Doğal kaynaklar bölünmeksizin ve sınırlanmaksızın Bolivya halkının mülkiyeti ve doğrudan tasarruf yetkisi altındadır ve idaresi, kolektif çıkarlar adına devlete aittir.”*³⁰⁵.

*“Ne yabancı bir kişi ya da devlet ne de özel Bolivyalı bir kişi ya da şirket Bolivya’nın doğal kaynaklarını borsada özel mülkiyet olarak kaydettirebilir...”*³⁰⁶.

Farinacci-Fernós’un belirtmiş olduğu üzere, Bolivya Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi de anayasanın ideolojik içeriğine hitap etmekten kaçınmamış ve bu içeriğe doğrudan yasal bir etki vermiştir. Anayasanın ideolojisi yapılan düzenlemelerle de uygulanabilir yasalara dönüştürülmüştür³⁰⁷. Nitekim Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi yeni anayasa düzeninin siyasi elitler tarafından tasavvur edilen klasik batı anayasacılığından koptuğunu ve yerli halkların iradesini temsil ettiğini belirtmektedir³⁰⁸.

³⁰² 2009 Bolivya Anayasası madde 308/I’e göre “Devlet, ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimine ve ekonomik bağımsızlığının güçlenmesine katkıda bulunan özel girişimciyi tanır, saygı duyar ve gözetir”.

³⁰³ 2009 Bolivya Anayasası madde 312/I’e göre “Her ekonomik faaliyet, ülkenin iktisadi egemenliğini güçlendirmeye katkıda bulunmalıdır. Devletin ekonomik egemenliğini tehlikeye sokacak derecede ekonomik gücün özel ellerde birikmesine izin verilmeyecektir”.

³⁰⁴ 2009 Bolivya Anayasası madde 348/I’e göre “Bütün biçimleriyle madenler, hidrokarbonlar, su, hava, toprak ve yer altı, ormanlar, biyoçeşitlilik, elektromanyetik görüngen ve tüm unsurları ile kullanım kapasitesine sahip tüm fiziksel enerji doğal kaynaklar olarak kabul edilir”.

³⁰⁵ 2009 Bolivya Anayasası madde 349/I’e göre “Doğal kaynaklar bölünmeksizin ve sınırlanmaksızın Bolivya halkının mülkiyeti ve doğrudan tasarruf yetkisi altındadır ve idaresi, kolektif çıkarlar adına devlete aittir”.

³⁰⁶ 2009 Bolivya Anayasası madde 357’ye göre “Ne yabancı bir kişi ya da şirket, ne de özel Bolivyalı bir kişi ya da şirket Bolivya’nın özel kaynaklarını borsada özel mülkiyet olarak kaydettirebilir ne de bağış niteliğindeki finansal işlemler ya da teminat için araç olarak kullanabilir. Rezervlerin kayıt ve şerhi devletin münhasır yetkisi altındadır”.

³⁰⁷ Farinacci- Fernós, s.141.

³⁰⁸ T.C.P., 25.02.2014, Sentencia Constitucional 487/2014, at 9’dan İngilizceye çev. Farinacci-Fernós, s.142.

B. Anayasalarda İdeolojiyi Gösterme Biçimi Olarak Başlangıç Bölümleri ve 2009 Bolivya Anayasası

1. Genel Olarak Başlangıç Bölümlerinin Anayasalar İçin Anlamı

Anayasaların başlangıç bölümleri, anayasayı yapan kurucu iktidarın ideolojisine dair ipuçları³⁰⁹ ve anayasa içeriğinin ne şekilde olacağı sorusuna cevap veren temel değer³¹⁰ ve nitelikleri taşıyan kısımlar olarak karşımıza çıkmaktadır³¹¹. Sunay da benzer bir şekilde başlangıç bölümlerini; anayasayı yapanların iradesiyle, anayasaların felsefesini, yapıldıkları dönemin siyasi ve sosyal koşullarını, yapılış nedenlerini, dayandıkları temel ilke ve değerleri açıklayan ve doğal olarak anayasaların başında yer alan metinler olarak tanımlamıştır³¹². Bu kapsamlı tanımdan hareketle, anayasaların başlangıç bölümlerinin, anayasaların yapılış hikâyesine ulaşılmasının anahtarı olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır³¹³.

Anayasalar yoluyla toplumu tasarlama düşüncesine paralel olarak başlangıç bölümlerini, kurgulanmak istenen toplum yapısının dayanması arzu edilen niteliklerini belirten bölümler olarak da ele alabiliriz³¹⁴. Erdoğan'ın da belirttiği gibi anayasayı yapan kurucu iktidar, birtakım siyasi ilkeleri benimsetme ihtiyacı duyar ve bu nedenle başlangıç bölümlerini oluşturur³¹⁵. Bu anlamda başlangıç bölümleri, anayasaların ideolojilerinin yerleştirildiği³¹⁶, ideolojik bir bakış açısının ürünü olan³¹⁷ metinlerdir.

Anayasaların tarihin belli dönüm noktalarında genel olarak değiştirildiğinden ve yeni bir dönemin yeni anayasayı beraberinde getirdiğini belirtmiştik³¹⁸. İşte bu

³⁰⁹ Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.5006.

³¹⁰ Yasemin Işıқтаç, "Anayasanın İdeolojisi ve Başlangıç Bölümü İlişkisi", **Sosyolojinin Yaşamla Dansı**, Prof. Dr. Birsan Gökçe'ye Armağan, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 2013, ss.534-536.

³¹¹ Serdar Güleler, "Anayasaların Başlangıç Kısımları Ülke Değerlerinin Aynası Gibidir", **Radikal Gazetesi**, 19.10.2010, <http://www.radikal.com.tr/yorum/anayasalarin-baslangic-kismi-ulke-degerlerinin-aynasi-gibidir-1024363>, (05.01.2018); Gözler, Genel Esaslar, s.64.

³¹² Zühal Aysun Sunay, **Türk Anayasa Hukukunda Anayasa Başlangıç Kısımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006, s.7.

³¹³ Göl, s.6.

³¹⁴ Gönenç, Çerçeve Önerisi, s.155; Göl, s.76.

³¹⁵ Mustafa Erdoğan, **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara, 2012, s. 68.

³¹⁶ Mustafa Şentop, "Anayasanın İdeolojisi Kemalizm mi?", <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=52&makaleid=658>, (21.03.2018).

³¹⁷ Göl, s.6.

³¹⁸ Bkz. Birinci Bölüm, sayfa 5.

yeni dönemi simgeleyen felsefi, ekonomik ve siyasi düşüncelerin yer aldığı başlangıç bölümleri, genellikle destansı nitelikte olan, edebi bir dille³¹⁹ yazılmış kısımlardır. Anayasa ile getirilmek istenen yeni sistem, anayasanın başlangıç bölümündeki temel değer ve ülkülere dayanmaktadır³²⁰.

Anayasalara başlangıç bölümü ekleme geleneğinin başlangıcı yazılı anayasacılık geleneğinin başlangıcı ile paraleldir. Klasik anayasacılık olan birinci dalga anayasacılığı başlatan 1789 ABD Anayasası³²¹ ve 1791 Fransız Anayasası birer başlangıç bölümü ihtiva etmektedir. Ancak farklı değer ve hedefleri taşıdıklarından içerikleri itibariyle birbirlerinden oldukça farklı olduklarını söyleyebiliriz³²². Anayasalara başlangıç bölümü koymanın daha da popülerleşmesi ise II. Dünya Savaşı sonrası olmuştur³²³. Zira yıkıcı olan ve insanlık onuruna aykırı uygulamaların yaygın olduğu bir savaşın sonrasında yapılan anayasaların güvence altına almak istediği birtakım değerler, ideolojik bir dille bu bölümde ifade edilebiliyordu.

Ülkemizin anayasacılık tarihine ilk olarak 1961 Anayasası ile giren başlangıç bölümünün anayasalara neden eklendiği sorusunun cevabı değişik şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Anayasaların yapılma süreçleri, ülkede yerleşik olan anayasacılık geleneği, bu noktada önem taşımaktadır³²⁴. Yeni bir devletin kurulması, savaş, darbe, ihtilal gibi nedenlerle anayasalara başlangıç bölümleri eklenebileceği gibi aynı zamanda başka anayasalardan etkilenme de sebep olarak karşımıza çıkabilmektedir³²⁵. Örneğin, 1961 ve 1982 Anayasaları darbe sonrası yapılan anayasalar olduğundan, genel anayasacılık düşüncesi olan iktidarın

³¹⁹ Gözler, Genel Esaslar, s.64.

³²⁰ Meltem Doğan, “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/baslangic_kisimlari.pdf, (21.03.2018), s.1; “Başlangıç kısımları incelendiğinde, anayasaların hangi tarihsel koşullar içinde hazırlandığı ve ne tür bir anayasal sistem yaratılmaya çalışıldığı rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Başlangıç kısmı, anayasa yapıcının amaç ve beklentilerini ortaya koymaktadır.” Uran, s.226.

³²¹ Mehmet Özbey, “Anayasa Başlangıç Metinlerinin Hukuki Değeri”, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerV/576.pdf>, (21.03.2018) s.130.

³²² Mehmet Tevfik Gülsoy, “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Ölçü Norm ve Siyasal Alanın Sınırı Olarak Başlangıç İlkeleri”, **Liberal Düşünce**, Bahar 2001, (Başlangıç İlkeleri), s.46.

³²³ “II. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar dünya anayasalarının sadece yüzde beşinde başlangıç bölümü bulunurken II. Dünya Savaşı sonrası bu oran yüzde yirmi beşe yükselmiştir.” Evran Topuzkanamış, *Toplum Tasarımı*, s.4997.

³²⁴ Gülsoy, Başlangıç İlkeleri, s.46.

³²⁵ Sunay, ss.11-20.

sınırlandırılmasına değil, daha ziyade iktidarın otoriterliğine ve yapılan müdahaleyi meşru gösterme amacına hizmet eden başlangıç bölümlerine sahiptir³²⁶.

Başlangıç bölümleri anayasa değişme sürecini makul bir düzleme çekip anayasayı yapan iktidara meşruiyet kazandırma amacına hizmet edebilecektir. Kullanılan dil ile birlikte, yeni sistemde halkın daha katılımcı olmasını sağlamaya çalışan ve bu şekilde toplumdaki anayasa kültürünü artırma arzusuyla kaleme alınması da mümkündür. Uran da benzer bir şekilde, anayasaların başlangıç kısımlarının esas olarak ortak bir kimlik oluşturmak suretiyle toplumda bütünlüğü teşvik etmek gibi bir sosyal etkisinin söz konusu olduğunu belirtmiştir³²⁷. Bu nedenle genellikle başlangıç bölümlerinin “Biz...halkı” gibi kapsayıcı ifadelerle kaleme alındığı görülmektedir³²⁸. Ancak anayasa yapan iktidarın temennisi her zaman edebi bir üslupla yazılmış ve “biz” kelimesi ile başlayan dibacelerdeki kadar kapsayıcı değildir³²⁹. Bu yalnızca belli bir dönemin bitişini ve başlayacak yeni dönemde alınabildiği kadar çok insanın desteğini alma amacına hizmet eden bir dil kullanımı şeklinde olabilmektedir. Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen ABD Anayasası’nın büyük bir kısmının değiştirilmeden uygulanmasının ve halkın da anayasayı sahiplenmesinden çıkarabiliriz ki, her ne kadar anayasayı yapanlar dönemin elit kesiminden oluşsa da, ABD Anayasası başlangıç bölümündeki “Biz” ifadesi³³⁰ ile arzuladığı kapsayıcılığı ve anayasal meşruiyeti kazanabilmiştir.

Bazen de başlangıç bölümleri, anayasanın ne koşullar altında yapıldığını bildirirken gelecek kuşaklara yönelik bir nutuk niteliğinde olabilmektedir. Burada gizli bir uyarı saklıdır. Anayasanın yapılışındaki zorluklar ifade edilirken aslında salt bu nedenle mevcut anayasanın dayandığı ilkelerin sürdürülmesi için halka gizli bir sorumluluk yüklemektedir³³¹.

³²⁶ Özbey, ss.129-130.

³²⁷ Uran, s.227.

³²⁸ Gözler, Genel Esaslar, s.64; Bu ifade ile anayasayı yapan iradenin kaynağına vurgu yapılmaktadır. Bkz. Göl, ss.33-34.

³²⁹ Konu ile ilgili çalışma için bkz. **Harvard Law Review**, “The Meaning(s) of “The People” in The Constitution” , Cilt:126, Sayı:4, 2013, s.1099.

³³⁰ 1789 Amerikan Anayasası’nın başlangıç bölümü için bkz. https://www.constituteproject.org/constitution/United_States_of_America_1992?lang=en, (21.03.2018).

³³¹ Bu konuda 1982 Anayasası’nı örnek olarak gösterebiliriz. Başlangıç bölümü içerisinde “*FİKİR, İNANÇ VE KARARIYLA anlaşılacak, sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak üzere, TÜRK MİLLETİ TARAFINDAN, demokrasiye âşık Türk evlatlarının vatan ve millet sevgisine emanet ve tevdi olunur.*” cümlesi vardır.

Gülsoy, başlangıçların anayasanın saiklerini açığa vurduğunu ve bu şekilde iktidarın gerçekte uygulamalarının ne yönde olacağına dair ipuçlarını bu bölümlerde bulabileceğimiz belirtir³³². Dil, din, kültür, gelenek, vatandaşlık, tabiat gibi vurguların ağırlıklı olarak başlangıç bölümlerinde yapıldığı görülmektedir³³³.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin hukuki değeri doktrinde ele alınan bir konu başlığıdır³³⁴. Her ne kadar bu bölümlerin anayasaların ideolojik birer manifesto olma niteliğinin en sık görüldüğü edebi dille yazılmış kısımlar olduğunu ifade etmek de, bu bölümlerin pratikteki değerleri, örneğin anayasa mahkemeleri tarafından değerlendirmelerde dikkate alınıp alınmayacağı meselesi de oldukça önemlidir. Bu bölümlerin salt devletin kuruluşundaki temel siyasi düşünciyi barındıran sembolik bir kısım mı olduğu yoksa uygulamada da dikkate alınması gereken bir hukuki değer taşıyıp taşımadığı aydınlatılması gereken bir konudur³³⁵. Başlangıç bölümlerinin hukuki değeri, bu metinlerin normatif bir anayasal düzenleme gibi bağlayıcılığa sahip olmasını ifade eder. Bu konuda birbirine zıt iki farklı görüş mevcuttur. Bu görüşlerin ilki, bu metinlerin normatif ifadelerden ziyade siyasi ifadeler içermesi nedeniyle hukuki bir değeri bulunmadığını savunurken diğeri, anayasalarda bu yönde bir hüküm olmaksızın da başlangıçların hukuki bir değeri olduğunu ve anayasa metninin parçası olduğunu savunmaktadır³³⁶. Görüşlerin farklılaşmasının asıl nedeni, anayasanın ideolojilere hiç dayanmaması gerektiği ve salt hukuk kurallarından oluşması gerektiği ile anayasaların belirli bir ideolojiyi bünyesinde taşımasının doğal olduğu tartışmasına dayanmaktadır³³⁷.

Anayasaların başlangıç bölümlerinin hukuki değeri ülke anayasalarına göre farklılık arz edecektir³³⁸. Bu hususu düzenleyen bir hükmün varlığı halinde o düzenlemenin uygulanacağı açıktır³³⁹. Ancak bir düzenleme olmasa dahi Gözler,

³³² Gülsoy, Başlangıç İlkeleri, s.47.

³³³ Özbey, s.132.

³³⁴ Uran, s.228.

³³⁵ "...başlangıçların hukuki bir değeri olup olmadığı tartışmalı bir husus olup. "bir anayasa neyi içermelidir?" sorusuyla yakından ilişkilidir." Gülsoy, Başlangıç İlkeleri, s.47.

³³⁶ Göl, s.97.

³³⁷ "İlke olarak anayasayı hukuksal belge olarak gören ve bu nedenle de pratikte yalnızca hukuk kurallarına yer veren ve bunun dışında hiçbir şeye yer vermeyen görüşle; anayasayı bir çeşit manifesto, iman ikrarı, ülkülerin ifadesi ve Bay Podsnap'ın adlandırdığı üzere 'ülkenin buyruğu' gibi gören görüş birbirinden kesinlikle farklıdır." Kenneth Clinton Wheare, **Modern Anayasalar**, Değişim Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1985, s.43.

³³⁸ Uran, s.232.

³³⁹ Örneğin 1982 Anayasası'nın 176. maddesinin 1. fıkrasına göre, anayasanın başlangıcı anayasa metnine dâhildir.

başlangıçtaki ifadelerin belirsiz olmasının onların normatif karakterden mahrum olduğunu göstermediğini belirtmiştir³⁴⁰.

2. 2009 Bolivya Anayasası'nın Başlangıç Bölümü: Çevre Vurgusu, Çoğulculuk Taahhüdü ve Neoliberalizmden Kopuş

2009 Bolivya Anayasası 411 maddeden oluşan ayrıntılı bir anayasadır. Bolivya Devlet Başkanı Morales, 2009 Bolivya Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra yaptığı konuşmada anayasanın yürürlüğe girmesini, ikinci bir bağımsızlık ve Bolivya'nın gerçek kurtuluşu olarak nitelendirmiştir³⁴¹. Morales'in bu açıklaması, anayasanın neden çerçeve anayasa şeklinde değil de, uzun ve kapsamlı bir şekilde hazırlandığını bir ölçüde aydınlatmaktadır. 2009 Bolivya Anayasası, Bolivya'daki dönüşüm çabasının anahtarıdır ve bu nedenle hemen her konu anayasa kapsamı içinde düzenlenerek geçmişin izleri silinmeye çalışılmıştır³⁴².

Değiştirme ve eskiden uzaklaşma çabasını, 2009 Bolivya Anayasası'nın başlangıç bölümünde³⁴³ de görmekteyiz. Anayasa yapıcılarının bir devrim veya bağımsızlık sonrasında, birtakım siyasal ilke ve değerleri vurgulama benimsetme ihtiyacı duymaları veya belli bir ideolojik tercihi anayasaya yansıtmak istemeleri gibi sebeplerle başlangıç bölümünün eklenmesi³⁴⁴ 2009 Bolivya Anayasası'nın başlangıç bölümünde örneklenmektedir. Çevre vurgusu, çoğulculuk ve çok kültürlülük, neoliberal politikalardan kopuş şeklinde üç temel felsefe etrafında şekillenen başlangıç, destansı bir dille yazılmıştır. Ayrıca bazı anayasaların başlangıçları kısa ve

³⁴⁰ Gözler, Genel Esaslar, s.65.

³⁴¹ Evrensel, Dış Haberler, <https://www.evrensel.net/haber/210392/bolivya-anayasasi-yururlukte>, (28.12.2016); "Başkan Morales toplanan kalabalığa, yeni Bolivya'nın, halkın iktidarının ve bütün Bolivyalılara 'eşitlik' getirecek, yeni dönemin haberini verdi." Rana Göksu, "Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri'ni bulmak", Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

³⁴² "...Latin Amerika'da son 20 yılda hazırlanan anayasaların tamamında madde sayıları artmıştır. Geline aşamada Latin Amerika Anayasalarının ortalama 267 maddeden oluştuğu tespit edilmiştir...Anayasa metninin bu kadar ayrıntılı olmasının sebebi, şüphesiz ki yeni anayasayı hazırlayan iradenin mevcut siyasal, ekonomik sosyal ve hukuki düzeni değiştirme ve "dönüştürücü anayasa" hazırlama niyeti taşımasıdır" Şirin, Notlar, s.21, dpn.44.

³⁴³ 2009 Bolivya Anayasası'nın başlangıcının Türkçe metni için bkz. **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, ss.139-140.

³⁴⁴ Erdoğan, Anayasal Demokrasi, s. 68.

öz bir şekilde yazılırken 2009 Bolivya Anayasası'nda tercih uzun bir bildiri metni gibi yazılmasından yana olmuştur³⁴⁵.

“Evvel zaman içinde, dağlar yükseldi, ırmaklar yatağını buldu, göller oluştu. Amazon bölgemiz, Chaco'muz, platomuz, yaylalarımız, ovalarımız yeşilliklerle ve çiçeklerle kaplandı. Bu kutsal Toprak Ana'yı çeşitli yüzlerle donattık ve o günden bu yana, her şeyin çoğulluğunu ve varlık ve kültürler olarak çeşitliliğimizi taşıyoruz. Halklarımız böylece mutluluk içindeydi ve uğursuz sömürgecilik günlerine dek ırkçılığı asla bilmedik.” paragrafıyla başlayan başlangıç kısmının çevre vurgulu, edebi bir dile sahip olduğu açıktır. Nitekim Özbudun çalışmasında bu hususu şu şekilde vurgulamıştır:

“Hayır, bir Latin Amerika yerli masalı değil. Yerli hareketlerin temsilcilerinin ulusal veya uluslar arası toplantılarda aldıkları kararların girizgâhı da değil. Belki inanmayacaksınız, ama bu bir “Anayasa dibacesi”... Yani egemen bir devletin, Bolivya'nın Anayasası'nın giriş bölümü. Ve de ilk cümleleri...”³⁴⁶

Aydın da benzer bir şekilde çalışmasında, Bolivya Anayasası'nın başlangıç kısmını şu şekilde ifade etmiştir:

“Ülkenin ve halklarının tarihsel, coğrafi, etnik değerlerine, zengin doğal kaynaklarına ve kültürel mirasına atıf yapan, “Tabiat Ana”yı yüceltirken seküler ve ilahi dünya görüşlerini kaynaştıran, son derece şiirsel bir dille ifade edilmiş bir dibace. Ülkenin dağlarının, göllerinin, nehirlerinin vb. kaynaklarının heybetine övgü.”³⁴⁷

Başlangıç bölümünde tam dört kez “çoğul” kelimesi kullanılmış, saygı duyulan doğa ananın üzerinde, çoğulculuk ve kültürel çeşitlilik ile Bolivya halkının var olduğu ifade edilmiştir. Üstelik Yancı Özalp buradaki çoğulculuğun sadece kültürel çoğulculuğu değil ekolojik çoğulculuk ya da türlerin çoğulculuğunu ifade ederek insanoğlunun doğanın bir parçası olduğunu ilan ettiğini savunmaktadır³⁴⁸. Pachamama yani doğa anaya duyulan saygı o denlidir ki, “Pachamama'nın gücü ve Tanrıya olan minnet borcu ile halkın verdiği vekâletin gereği yerine getirilerek” Bolivya'nın yeniden kurulduğu ifade edilmiştir.

³⁴⁵ Göl, ss.31-32.

³⁴⁶ Sibel Özbudun, “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

³⁴⁷ Aydın, s.2

³⁴⁸ Nihan Yancı Özalp, “Bolivya Anayasasında Ülkesel Haklar”, **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:1, 2017, s.177.

2009 Bolivya Anayasası'nın başlangıç kısmında, yeni anayasanın eski sömürgeci ve neoliberal Bolivya Devleti'ni terk ettiği belirtilmiştir. Bu şekilde Şirin'e göre, tarihsel bir meydan okumayı üstlenerek farklı bir devlet oluşturma amacı ifade edilmiştir³⁴⁹. Irkçılığı sömürge günlerine kadar bilmediği ifade edilen Bolivya halkı, neoliberal politikalardan arınmış bir devlet inşa etmek suretiyle geçmişten kopmaktadır³⁵⁰.

Bolivya Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi de anayasanın başlangıç bölümünde de ifade edilen bu dönüştürücülük işlevine atıfta bulunarak anayasanın ruhundaki neoliberalizm karşıtı düşüncüyü vurgulamıştır. Nitekim 2014 tarihli bir kararda, anayasanın dönüştürücü niteliği şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Özgürleştirici olarak da anılan bu anayasacılık yerli halkların içinden doğan, tek kültürlü anayasacılığın mirasını kıran sömürgecilik karşıtı bir ilham kaynağıdır...”³⁵¹.

Göl'ün de çalışmasında belirtmiş olduğu üzere, anayasaların başlangıçları anayasaların yapılmasından önce meydana gelen mücadelelerin toplum için önemini de sıklıkla belirtir ve 2009 Bolivya Anayasası da bu anlamda önemli bir örneği teşkil eder. Ülke topraklarının sömürgecilere karşı yıllarca süren mücadelelerine atıfta bulunularak yeni bir devlet inşasının bu deneyimlerden esinlendiği belirtilmiştir³⁵². Nitekim toplumsal hareketler, neoliberal politikalara alternatif oluşturacak ve mücadelelerde bir araya gelen halkın beklentilerine karşılık verebilecek politik dönüşümün yapı taşıdır³⁵³. Ayrıca yeni bir anayasa hazırlanabilmesinin olanağını sağlayan “Su ve Gaz Savaşları” başta olmak üzere, neoliberalizm karşıtı halk hareketlerine de atıfta bulunulmuştur³⁵⁴. Bu şekilde tarihsel toplumsal hareketler 2009 Bolivya Anayasası'nın kurucu unsurları olarak belirtilmiş ve ülkenin sınıf mücadelesi geleneğine bağlılığı ilan edilmiştir³⁵⁵. Bolivya Devleti ile ne amaçlandığı “herkesin eşitliği temelinde, egemenliğin halkta olduğu ve bu topraklarda yaşayan

³⁴⁹ Şirin, Notlar, s.21.

³⁵⁰ “Geçmişteki sömürücü ve neoliberal Bolivya Devleti'ni terk ediyoruz. Biz, halkın özgür gelişimi ve özgür karar alması amacına bağlı, demokratik, üretken, barışsever, ve barışçıl bir Bolivya'ya kapsayan ve bunu açıkça ifade eden, Çoğul Uluslu Komüniter Hukuka dayalı bir Üniter Sosyal Devlet inşa ederek tarihsel bir meydan okumayı üstleniyoruz.”

³⁵¹ T.C.P., 12.05.2014, Aclaración de Voto, Declaración Constitucional 20/2014, at 2'den İngilizceye çev. Farinacci- Fernós, s.142.

³⁵² Göl, ss.54-55.

³⁵³ Uysal Oğuz ve Atvur, s.234.

³⁵⁴ Uysal Oğuz ve Atvur, s.235; Şirin, Notlar, s.21.

³⁵⁵ S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.56.

herkesin gelir dağılımından, sosyal, politik, yasal ve kültürel haklardan eşit bir şekilde faydalandığı ve sağlık, eğitim, içilebilir su, istihdam ve konut gibi konularda kolektivist bir anlayışa sahip dayanışmacılık ve bütünleyicilik” şeklinde ifade edilmiştir.

2009 Bolivya Anayasası’nın başlangıç kısmında da diğer anayasalarda yer alan başlangıç kısımlarına benzer bir şekilde “biz” kelimesi kullanılmış³⁵⁶ ve bölüm, birinci çoğul şahıs dili kullanılmak suretiyle yazılmıştır. 2009 Bolivya Anayasası, başlangıç bölümünde ifade edilen halk mücadeleleri sonrası yapıldığından, gerçekten de “biz” ifadesi bu anayasada tepeden inen anayasalara nazaran daha gerçek bir kapsayıcılığı içinde taşımaktadır. Zira Bolivya’da siyasal sistem halktan gelen talepler doğrultusunda biçimlenmiştir. Bir başka açıdan Özuğurlu, toplumsal katılma vurgusunun Latin Amerika ülkelerinin genelinde görüldüğünü belirterek, liberal demokrasiye karşı radikal demokrasinin seçilmesi nedeniyle ulusal değerlerin yüceltilmesi ile bir ortaklık yaratılmaya çalışıldığını ifade etmiştir³⁵⁷.

Her ne kadar başlangıç bölümünde, “...*Tanrıya olan minnet borcumuz ile halkımızın verdiği vekaletin gereğini yerine getirerek Bolivya’yı yeniden kuruyoruz.....*” denilerek bir din vurgusu yapılsa da, 4. madde³⁵⁸ ile din ve inanç özgürlüğü düzenlenmiş ve devletin dinden bağımsız olduğu belirtilmiştir³⁵⁹. Bu bağlamda 2009 Bolivya Anayasası’nın içinde bulunduğu Latin Amerikan anayasal reformları ile benzer eğilimde olduğu ve yasal sistemdeki dini eğilimlerin üstesinden gelme amacını taşıdığını belirtmeliyiz³⁶⁰. Ayrıca başlangıç bölümünde “*biz kadınlar ve erkekler*” denilmek suretiyle kadın ve erkek eşitliğine dayanan bir devlet kurulması arzusu başlangıç bölümünde ifade edilmiştir.

³⁵⁶ “Çoğulcu bir birleşim olan biz Bolivya halkı....”

³⁵⁷ Özuğurlu, s.15.

³⁵⁸ Örmeci, s.2; Rana Göksu, “Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri’ni bulmak”, Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehribulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

³⁵⁹ Yeni anayasa devleti tümünden seküler hale getirmese de yerli dinler dahil tüm dinlere eşit mesafede olunması yönündedir. Özuğurlu, s.27; “Seküler olduğu açık olmayan yeni anayasalar, yerli dinler de dahil olmak üzere, değişik dinler arası eşitliği tanıma eğilimindedir.” Uprimny, s.4.

³⁶⁰ Uprimny, s.4; Mendoza-Botelho, s.49. Bolivya nüfusunun büyük bir çoğunluğunun Roma Katolik Kilisesi’ne bağlı Hristiyan olduğu belirtilmelidir. Çatı, s.238.

III. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA KAMUSAL ERKLER

A. Genel Olarak

2009 Bolivya Anayasası'nın 12. maddesi ile açıkça kuvvetler ayrılığı ilkesi benimsenmiştir. Devlet örgütlenmesi, kuvvetler arasındaki bağımsızlık, ayrılık, uyum ve işbirliği ilkelerine dayandırılmıştır. Dayanılan bu ilkeler doğrultusunda kamu organlarının sahip oldukları görevler, tek bir organ bünyesinde toplanamaz ve bunlar, diğer bir organa aktarılamaz³⁶¹. Nitekim anayasanın yapım sürecinde de Kurucu Meclis'te ağırlıklı bir rolü olan MAS, kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenmesi gerektiğini ve halkın da devlet yönetiminde neredeyse başka bir erk gibi yer alması gerekliliğine vurgu yaparak oluşturulacak anayasanın halkın katılımına olanak sağlayacak mekanizmaları içereceği ipuçlarını vermiştir³⁶².

2009 Bolivya Anayasası'nda her ne kadar toplum doğrudan dördüncü bir kamusal erk olarak doğrudan belirtilmedi ise de, seçim organı ayrı bir kuvvet olarak anayasada düzenlenmiştir³⁶³. Halkın yönetime katılımını sağlayacak çoğu mekanizma beraberinde seçim ya da referandum yapılması gerekliliğini getirdiğinden yasama, yürütme ve yargıdan bağımsız bir seçim kuvvetinin oluşturulması, 2009 Bolivya Anayasası'nı özgün kılan ve Latin Amerika anayasacılığına paralel düzenlemelerden biridir.

Bu özgün yapının oluşturulmasından önce yani anayasa yapım süreçlerinde muhalefet partileri klasik anayasacılık modelini savunmuşlar ve yargısal kurulları halkın seçmesi ve halkın yasa teklifinde bulunabilmesi ile ilgili muhtemel düzenlemelere karşı çıkmışlardır. MAS'ın görüşleri sandalye sayısının fazla olması sebebiyle anayasa metninde daha ağırlıklı olarak düzenlenme olanağı bulmuşsa da,

³⁶¹ 2009 Bolivya Anayasası madde 12'ye göre "Devlet yasama, yürütme, yargı ve seçim organları aracılığıyla kamu gücünü düzenler ve yapılandırır. Devlet organizasyonu bu organların bağımsızlığı, ayrıştırılması, koordinasyonu ve işbirliği esasına dayanır.

Kontrol, toplumsal savunma ve devlet savunması görevleri devlete aittir.

Kamu organlarının görevleri tek bir organda toplanamaz ya da kendi içlerinde transfer edilemez".

³⁶² Mc Manus, dördüncü kuvvetin, "kontrol ve şeffaflık erki" ya da "katılım ve toplumsal denetim erki" olarak isimlendirilebileceğini belirtmiştir. Mc Manus, s.1.

³⁶³ Çatı, s.238.

anayasa metninin salt MAS'ın görüşlerinden ibaret olmadığını ve sentez bir metin³⁶⁴ olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin, MAS'ın görüşlerine uygun olarak halk yasa teklifinde bulunabilecektir ancak muhalefetin endişeleri göz ardı edilmeyerek bu yalnızca belirli koşulların gerçekleşmesi halinde kullanılabilecek bir mekanizmadır³⁶⁵.

Ayrıca neredeyse tüm kuvvetlerin isimlendirilişinde çoğulculuk vurgusu olduğundan (Çoğul Uluslu Yasama Meclisi, Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi gibi) düşey kuvvetler ayrılığı bakımından belirtmek gerekir ki, 2009 Bolivya Anayasası'na göre Bolivya Devleti bölgesi ve çok etnikli üniter devlettir³⁶⁶. Yerli köylü topluluklar temelli yerel yönetimler (özerklikler) söz konusu olsa da, bu yönetimlerin kendilerine ait bir anayasaları bulunmaması nedeniyle ülkenin federal bir devlet olmadığını belirtmek gerekir³⁶⁷. Üniter ancak çoğul-milletli ve çoğulcu bir devlettir, bu nedenle kamusal erklerin isimlerinin başında “ulusal” değil, “çoğul-ulusal” ifadesi yer almaktadır. 2009 Bolivya Anayasası ile tanınan bölgesel özerklik kavramı ise önemi ve yerli halkla olan bağlantısı itibariyle ayrı bir başlık altında ele alınacaktır³⁶⁸.

B. Yasama

2009 Bolivya Anayasası'na göre ülkenin yasama organı Çoğul Uluslu Yasama Meclisi'dir. Bir üst başlıkta da belirtmiş olduğumuz üzere, anayasanın genel mantığına uygun olarak, çok kültürlülük ve çoğul ulusluluk vurgusu kuvvetlerin isimlendirilişinde de dikkate alınmıştır³⁶⁹. 2009 Bolivya Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden önce iki meclisten oluşan yasama organının adı Ulusal Kongre iken, 2009 Bolivya Anayasası'ndaki adı ile Çoğul Uluslu Yasama Meclisi, Vekiller

³⁶⁴ Şirin'e göre kurucu meclis çalışmaları sırasında, klasik Stalinist anayasacılık içinde olmadan, sosyalist anayasal tezleri MAS, ABD klasik anayasacılık geleneğinin klasik savlarını PODEMOS savunmuştur. Şirin, Notlar, ss.23-24.

³⁶⁵ 2009 Bolivya Anayasası 162. maddesi ile kadın ve erkek yurttaşlara, yürütme organına, adalet sisteminin yönetimi konularında Yüksek Mahkeme'ye ve otonom birimlerin özerk hükümetlerine yasa teklifinde bulunma yetkisi tanınmıştır.

³⁶⁶ Hasan Köni, “Bolivya Örneği Üzerinden Amerikan Politikasında Amerikan Yardım Ajansı ve Sivil Toplum Örgütleri”, 26.12.2013, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/abd/2013/12/26/7349/bolivya-ornegi-uzerinden-amerikan-politikasinda-amerikan-yardim-ajansi-ve-sivil-toplum-orgutleri>, (03.02.2018).

³⁶⁷ Şirin, Notlar, s.27.

³⁶⁸ Bkz. 2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik başlığı s.105.

³⁶⁹ Uysal Oğuz ve Atvur, s.236.

Kamarası ve Senatörler Kamarası olmak üzere iki meclisten oluşur³⁷⁰ ve ülkenin tümünde yasaları onaylama ve geçirme yetkisine sahip olan tek organdır³⁷¹.

Vekiller Kamarası genel, doğrudan, gizli oy ile 5 yıl süre için seçilen, 18 yaşından büyük³⁷² ve kamu hizmetlerinde görev almanın genel şartlarını yerine getiren 130 vekilden oluşmaktadır. Senatörler Kamarası ise 36 üyeden oluşur ve her bölgede 4 senatör, genel, doğrudan ve gizli oy ilkeleri doğrultusunda seçilir. Çoğul Uluslu Yasama Meclisi üyesi olabilme konusunda kadınlar ve yerli halklar gibi ayrımcılık hedefi olan gruplar açısından eşit katılım, 147. madde ile güvence altına alınmıştır. Ayrıca 146. maddenin dördüncü fıkrasında, vekil sayılarının her parti, yurttaş grubu ya da yerli halkın topladığı oy oranlarını yansıtması gerektiği düzenlenmiştir. Bu anlamda dengeli ve halkın tamamının seslerini duyurabilecekleri bir yasama meclisi oluşturulması adına anayasal düzenlemeler getirildiği tespiti yapılabilir. Ayrımcılık hedefi grupların siyasi hayata aktif katılımı sağlanarak ülke politikasının belirlenmesi geçmişin olumsuz tecrübeleri aşılması bakımından oldukça gerekli ve değerlidir.

Meclis üyelerinin hukuki statüleri bakımından ifade etmek gerekir ki, madde 152'ye göre milletvekillerinin yasama dokunulmazlıkları yoktur. Meclis üyelerinin yasama sorumsuzluğu ise 151. maddede meclis üyelerinin görev süresi ve sonrası boyunca, düşünceleri, haberleşmeleri, sunumları, dilekçeleri, Meclis'te sundukları soru önergeleri, yaptıkları suçlamalar, teklifler, kullandıkları ifadeler ya da görevlerini yerine getirirken gerçekleştirdikleri herhangi bir yasama, haberleşme ya da soruşturma faaliyetinden ötürü sorumsuzluğa sahip olmaları şeklinde düzenlenmiştir. Yasama sorumsuzluğunun bu denli geniş bir şekilde düzenlenmesi köklü bir değişime giden ülkede milletvekillerinin herhangi bir baskı hissetmeksizin faaliyetlerini gerçekleştirebilmelerinin sağlanabilmesi adına yerindedir.

Bütçeyi belirleme, yasaları hazırlama, bazı organların bir kısım üyelerini seçme, uluslararası anlaşmaları onaylama gibi klasik yetkilerin yanı sıra, meclise verilmiş en önemli yetkilerden biri, 158. maddenin ilk fıkrasının 18. bendine göre,

³⁷⁰ Şirin, Notlar, s.25.

³⁷¹ 2009 Bolivya Anayasası madde 145'e göre "Çoğul-uluslu Yasama Meclisi, Vekiller Kamarası ve Senatörler Kamarası olmak üzere iki meclisten oluşur ve Bolivya'nın bütün bölgelerinde hüküm sürecektir yasaları onaylama ve geçirme yetkisine sahip tek organdır".

³⁷² Milletvekillerinin 18 yaşından büyük kimseler arasından seçileceğinin belirtilmesi çağdaş anayasalardaki düzenlemelere uyumluluk göstermektedir. Bkz. Selin Esen, "2016 Anayasa Değişiklik Teklifinin Değerlendirilmesi", **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı:4, 2016, s.46.

devletin kadın ve erkek bakanları hakkında gensoru verebilme yetkisidir. Yasamanın yürütmeyi denetleyebilmesi anlamına gelen bu mekanizma ile meclis üye sayısının üçte iki çoğunluğu ile kınama kararı alınması halinde ilgili bakanın görevi sona erecektir.

Belirtmek gerekir ki her ne kadar 2009 Bolivya Anayasası ile tek bir yasama organı oluşturulsa da, yasama faaliyeti yalnızca Çoğul Uluslu Yasama Meclisi'ne hasredilmemiştir. 2009 Bolivya Anayasası'nın 162. maddesi halka, otonom birimlerin özerk hükümetlerine, adalet sisteminin yönetimi konusu ile sınırlı olmak üzere yargı ve yürütme organına da yasa teklif etme imkânı tanımıştır. Yasa teklifinde bulunulduktan sonra bu teklif, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi tarafından ele alınacaktır. Özellikle halka verilmiş olan yasa teklif edebilme hakkının halk egemenliği kavramıyla örtüştüğü ve bu anlamda anayasa yapım sürecinde oluşan beklentilere uygun olduğu belirtilmelidir.

C. Yürütme

2009 Bolivya Anayasası'nın 165. maddesine göre yürütme organı, doğrudan halk tarafından seçilen 30 yaşından büyük devlet başkanı³⁷³ ve başkan yardımcısı ile başkanın atadığı 25 yaşından büyük bakanlardan oluşmaktadır³⁷⁴. 2009 Bolivya Anayasası hükümet sistemi olarak Latin Amerika anayasacılığının geleneğini kabul ederek başkanlık sistemini tercih etmiştir. Konunun önemi ve başkanlık sisteminin özgün bir biçimde ele alınması sebebi ile ülkenin kendine özgü başkanlık rejimi ve Devlet Başkanı daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır³⁷⁵.

Devlet Bakanları ise 2009 Bolivya Anayasası'nın 175. maddesine göre, hükümetin genel politikalarının hazırlanması sürecinde öneriler getirmek ve katkıda bulunmak, kendi alanlarında politikalar ortaya koymak ve bunları yönetmek, kendi alanlarındaki kamu yönetimini idare etmek ve uygulanacak olan idari kuralları belirlemek, kendi alanlarında uygulanacak kararnameleri Devlet Başkanı ile birlikte hazırlamak ve imzalamak, kendi bakanlığını ilgilendiren idari bir konuda son kararı vermek, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi'nin talebi üzerine raporlar sunmak ve diğer

³⁷³ Bkz. 2009 Bolivya Anayasası madde 167.

³⁷⁴ Şirin, Notlar, s.25.

³⁷⁵ Bkz. 2009 Bolivya Anayasası'nda Başkanlık Sistemi başlığı sayfa 83.

bakanlarla işbirliği içerisinde hükümet politikalarını planlamak ve uygulamak yetkilerine sahiptir. Diğer şartların yanı sıra³⁷⁶ belirtmek gerekir ki, Devlet Bakanı olabilmek için Devlet Başkanı ve Yardımcısı olan kişi ile eş, kan bağı olan ebeveyn ya da ikinci dereceden akraba durumlarında olmama koşulu da yerine getirilmelidir.

Ç. Yargı

1. Temel Esaslar

2009 Bolivya Anayasası yargı organlarının bağımsızlığı ve tarafsızlığı ile ilgili klasikleşmiş bazı ifadelere yer vermiştir. Madde 178'e göre yargı organları; bağımsızlık, tarafsızlık, aleniyet, doğruluk, çabukluk, ücretsiz olma, yasal çoğulculuk, kültürlerarası özellikler taşıma, eşitlik, topluma hizmet, yurttaş katılımı, sosyal uyum ve haklara saygı ilkelerine dayanır. Ancak elbette yargının bağımsızlığı ve tarafsızlığı yalnızca bu ilkelerin anayasada yer alması ile gerçekleşmeyecektir ayrıca bunu sağlayacak kurumsal güvencelerin de anayasada yer alması gerekmektedir³⁷⁷. Bu anlamda 2009 Bolivya Anayasası'nın 193. maddesinde düzenlenen Hâkimler Konseyi oldukça önem taşımaktadır. 193. maddeye göre, Hâkimler Konseyi, yargı birimlerinin disiplin rejimi, idari ve mali yönetimlerinin denetlenmesi ve idaresi ve yönetim politikalarının belirlenmesi konularındaki tek sorumludur. Hâkimler Konseyi üyeleri, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi tarafından önerilen adaylar arasından genel oy yolu ile seçilir. Kurulun biçimi, işleyişi ve yapısı ile ilgili diğer esasların ise kanunla düzenlenmesi öngörülmüştür.

Yargı teşkilatı ile ilgili açıklamalardan önce belirtmek gerekir ki, 2009 Bolivya Anayasası ile seçim sisteminin yargı organı mensuplarının bir kısmının dahi halk oylaması ile seçilmesi şeklinde genişletilmesi ve bu anlayışa uygun bir biçimde çoğu yüksek mahkeme hâkiminin seçimle iş başına gelmesi oldukça önem taşımaktadır.

³⁷⁶ 2009 Bolivya Anayasası madde 176'ya göre ayrıca aday olunduğu gün 25 yaşını doldurmuş olma, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi'nin üyesi olmama, kamu hizmetlerinde görev alabilme için gerekli şartları taşıma, devletle sözleşmeye dayanan bir ilişkisi olan ya da çıkar çatışması içinde finansal bir kuruluşun yöneticisi, pay sahibi ya da sahip olmama koşullarını da taşıması gerekmektedir.

³⁷⁷ Murat Açıl, "2014 Tunus Anayasası Hakkında Genel Bir Değerlendirme", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:25, Sayı:2, 2017, s.117.

2. Yargı Teşkilatı

Yargı teşkilatı, “adli yargı”, “tarım ve çevre yargısı”³⁷⁸, “özgün yerli köylü halklar yargısı” ve “anayasa yargısı” olmak üzere dört ayrı yargı kolundan oluşmaktadır. Adli yargı; Yüksek Adalet Mahkemesi ve ilk derece mahkemelerinden oluşmaktadır. Ücretsiz olma, aleniyet, şeffaflık, sözlülük, çabukluk, doğruluk, dürüstlük, yasalara uygunluk, etkinlik, etkililik, ulaşılabilirlik, doğrudanlık, maddi gerçeklik, usule uygunluk ve hâkim önünde tarafların eşitliği ilkelerine dayanan adli yargı 180. maddenin son fıkrasına göre, muafiyetleri, ayrıcalıkları veya olağanüstü mahkemeleri tanımaz. Askeri yargı da yine bu maddenin kapsamı içerisinde düzenlenmiş ve askeri niteliği yasa tarafından düzenlenmiş bulunan suçları yargılayacağı belirtilmiştir.

Yargı faaliyetinin en büyük kısmını oluşturan adli yargının yüksek organı olarak, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi’nin üçte iki nisap ile gösterdiği adaylar arasından genel oy ilkesine göre seçilen yargıçlardan oluşan Yüksek Adalet Mahkemesi öngörülmüştür³⁷⁹. Bu adaylar siyasi kuruluşlara bağlı olamazlar. Yüksek Adalet Mahkemesi temyiz mahkemesi olarak görev yapar ve yasa tarafından özellikle belirtilen davalarda itiraz nedenlerini dinleme yetkisine sahiptir. Ayrıca bir heyet halinde ve ilk derece mahkemesi olarak Devlet Başkanı ya da Başkan Yardımcısını görevlerini yerini getirirken işledikleri suçtan dolayı yargılama yetkisine de haizdir. Yüksek Adalet Mahkemesi yargı ile ilgili yasa tasarılarını hazırlayarak Çoğul Uluslu Yasama Meclisi’ne sunar ve bu şekilde bir anlamda konu bakımından sınırlı bir yasama faaliyeti de gerçekleştirmiş olmaktadır. Önemle vurgulamak gerekir ki, 2009 Bolivya Anayasası ile Bolivya tüm yüksek mahkeme üyelerinin halk tarafından seçildiği tek ülke olmuştur³⁸⁰. Bu durumun anayasanın tümüne hâkim olan doğrudan demokrasi anlayışına uygun olduğunu belirtmek gereklidir³⁸¹.

³⁷⁸ Tarım ve Çevre Yargısının ayrı bir yargı kolu olarak anayasada düzenlenmesi ülkede çevreye verilen önemi gösteren hususlardan biridir. Yancı Özalp, s.190.

³⁷⁹ Yüksek Yargının seçimle belirlenmesi hususu ülkemiz açısından da incelenmesi gerekli önemli bir deneyimi ifade eder. Nitekim Türkiye’de de 2010 Anayasa Değişikliği referandumu gündeminde tartışmalı bir konu olmuştur. Şirin, Notlar, s.26; Aydın, s.3.

³⁸⁰ Çatı, s.240.

³⁸¹ Schilling-Vacaflor, s.9.

Yargı kuvveti açısından bir diğer önemli husus, 2009 Bolivya Anayasası ile tarım ve çevre yargısının ayrıca düzenlenme alanı bulması ve Tarım ve Çevre Mahkemesi'nin bir yüksek mahkeme olarak kurulmasıdır³⁸². Tarım, ormancılık, çevre, su, yenilenebilir doğal kaynakların kullanım hakları ve değerlendirilmesi, tatlı su ve orman kaynakları ve biyolojik çeşitlilik konularındaki temyiz ve hükümsüzlük başvurularını karara bağlamak; flora, fauna, su ve çevreyi tehlikeye atan uygulamalar hakkındaki şikayetleri karara bağlamak; ekolojik sistemi ve türlerin ya da hayvanların korunmasını tehlikeye atan uygulamalar hakkında şikayetleri karara bağlamak görev ve yetkileri Tarım ve Çevre Mahkemesi'nin görev ve yetkileri arasındadır. Bu mahkemenin hâkim üyeleri de genel oy ile seçilmektedirler³⁸³. Tarım ve Çevre yargısının ayrı bir yargı kolu olarak anayasada düzenleme alanı bulunması ülkede doğa anaya verilen değeri göstermekte ve bu 2009 Bolivya Anayasası'nı And anayasacılığının bir örneği haline getiren karakterini pekiştirmektedir. Bolivya halkı yıllardır sömürülen doğal çevresini ve özellikle koka yetiştirilen tarım arazilerini kendi seçtikleri hâkimlerden oluşan bir yüksek mahkeme ile koruyabilecektir.

Yargı teşkilatının bir diğer kolu ise, 190. maddede düzenlenen Özgün Yerli Köylü Halklar Yargısı'dır. Özgün yerli köylü uluslar ve halkların³⁸⁴, yargı fonksiyonlarını ve ehliyetlerini kendi yönetimleri aracılığıyla kullanacakları ve kendi ilkelerini, kültürel değerlerini, kurallarını ve usullerini uygulayacakları belirtilmiştir. Ancak bu yargılama yapılırken yaşam, savunma ve 2009 Bolivya Anayasası'nda belirtilen diğer hak ve özgürlüklere saygı gösterilmek zorunluluğu mevcuttur. Bu durum yerelle evrensel bir takım ilkelerin 2009 Bolivya Anayasası'nda başarı ile bütünleştirilebildiğini gösteren örneklerden birisidir.

Genel seçimle göreve gelen yargı teşkilatına mensup yargıçlarla ilgili olarak önemle vurgulamak gerekir ki, 2011 yılında yapılan seçimlerde seçilerek göreve başlayan 56 yargıcın yarısı kadın ve %40'ı da yerli kökenlidir³⁸⁵.

³⁸² 2009 Bolivya Anayasası madde 186'ya göre "Tarım-Çevre Mahkemesi, tarım-çevre yargısı alanındaki en yüksek mahkemedir. Özellikle sosyal yardım, bütünlük, doğrudanlık, sürdürülebilirlik ve kültürlerarasılık ilkeleri uyarınca yönetilir".

³⁸³ 2009 Bolivya Anayasası madde 188/I'e göre "Tarım-Çevre Mahkemesinin kadın ya da erkek hâkim üyeleri genel oy ilkesi uyarınca ve Yüksek Adalet Mahkemesi üyelerinin seçiminde uygulanan usullere göre seçilirler".

³⁸⁴ Özgün yerli uluslar ve halklar ile ilgili açıklama sayfa 102'te yapılmaktadır.

³⁸⁵ Çatı, s.240.

3. Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi

2009 Bolivya Anayasası madde 196 ile anayasanın üstünlüğünü gözetmek, anayasal denetimi uygulamak, anayasal haklar ve güvencelere saygıyı koruma altına almak adına bağımsız Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi düzenlenmiştir. Bu şekilde kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi ve bu denetimin yapılabilmesi adına merkezi bir yargı organı oluşturulması eğiliminin üçüncü dalga anayasacılığın da neredeyse tamamında görüldüğünü belirtmek gerekmektedir³⁸⁶.

Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi, çoğul ulusluluk esasına göreve adli yargı ve özgün yerli halklar yargısı sistemlerinin de temsil edileceği bir biçimde seçilen üyelerden oluşmaktadır. Bu üyelerin genel oy ilkesi uyarınca seçileceği belirtilerek seçimlerindeki usul ve işleyişler bakımından Yüksek Adalet Mahkemesi üyelerinin seçimlerine atıfta bulunulmuştur. Üye olabilmek için kamu görevlisi olma şartlarının yerine getirilmesinin dışında, otuz beş yaşının doldurulmuş, Anayasa, İdare ya da İnsan Hakları Hukuku alanında sekiz yıllık bir uzmanlaşmaya sahip olunması gerekmektedir.

Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi 202. madde gereğince ilk derece mahkemesi olarak yasaların, özerk bölgelerin kurallarının, kararnameler ve yargı dışı emir ve kararların anayasa ile uyumsuzluğundan kaynaklanan saf hukuk konularını ele almak ve karara bağlamak bakımından yetkilidir. Ancak mahkemenin soyut norm denetimi yapabilmesi için davanın Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi'nin önüne yalnızca Devlet Başkanı, senatörler, vekiller ve özerk bölgelerin en yüksek amirleri tarafından getirilmesi gerekmektedir.

Kamu iktidarının organları arasındaki ehliyet ya da yetki konusundaki uyuşmazlıklar da Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi tarafından ele alınarak karara bağlanır. Ayrıca bir sonraki bölümde ele alınacak Anayasal Koruma, Özgürlük, Halk Davaları da Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi tarafından değerlendirilmektedir³⁸⁷.

Devlet Başkanı, Çoğul Uluslu Yasama Meclisi, Yüksek Adalet Mahkemesi, Tarım ve Çevre Mahkemesi tarafından teklif edilmiş bulunan yasa tasarılarının anayasaya uygunluğu konusunda danışma talep edilmesi halinde bu tasarıları da ele

³⁸⁶ Özbudun, Anayasa Yapımı, ss.158-168; Yavuz Atar, **Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dianmikleri ve Anayasa Yapımı**, Mimoza Yayınları, Konya, 2000, ss.227-232.

³⁸⁷ 2009 Bolivya Anayasası'nda düzenlenen Savunma Davaları için bkz. sayfa 107-112.

almaktadır. Ancak burada Anayasa Mahkemesi'nin değerlendirmesi ile bu organlar bağılıdır. Uluslararası anlaşmaların onaylanmadan önce anayasaya uygun olup olmadıklarının denetimi ve kısmi anayasa reformu sürecinin anayasaya uygunluğu denetimi de Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi tarafından yapılır. Anayasanın 203. Maddesine göre Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi'nin kararları bağlayıcıdır, bunlara uyulması zorunludur ve bu kararlara karşı yargı yolu kapalıdır.

D. Çoğul Uluslu Seçim Kurulu

2009 Bolivya Anayasası'nda Seçim Kurulu dördüncü kuvvet olarak düzenlenmektedir³⁸⁸ ve bu şekilde kamusal erklerin klasik ayrımının dışına çıkmıştır. Belirtmek gerekir ki, seçimlerin yönetimi ve denetimi ile ilgili bağımsız bir seçim kurulu modelinin oluşturulması Latin Amerika modeli olarak ele alınmaktadır³⁸⁹. II. Dünya Savaşı sonrası seçimlerin siyasi aktörlerin etkisine maruz kalmaması amacıyla seçimlerin yönetimi ve denetiminin bağımsız bir organa bırakılması düşüncesi ortaya çıkmış ve bu nedenle Latin Amerika'da bağımsızlıkçı bir yaklaşım ortaya konulmuştur³⁹⁰. Bu modelde, seçimlerin yönetimi ve denetimi faaliyetleri yürütme organından tamamen bağımsız ve özerk bir yapıya kavuşturulmuş seçim organları tarafından yürütülmektedir. Uprimny'nin de belirttiği gibi, bağımsız bir seçim organının olmadığı Avrupa Modelinin aksine, seçim sürecinin daha adil ve şeffaf olmasını sağlamak için, uzmanlaşmış ve özerk tipte seçim kurumları kurmaya çalışılmıştır³⁹¹. Birçok Latin Amerika ülkesinde seçimlerin denetimi ve yönetimi ile ilgili olarak kabul edilen bu yaklaşım, ülkelerin anayasalarına ya da seçim yasalarına yansımıştır ancak doğal olarak ülkeler arasında bir kısım uygulama farklılıkları mevcuttur³⁹².

³⁸⁸ Bolivya Anayasası madde 12/I'in ilk cümlesine göre, "Devlet; kamu gücünü, yasama, yürütme, yargı ve seçim organları yoluyla örgütler ve yapılandırır....".

³⁸⁹ Açıl 2014 Tunus Anayasası hakkında genel değerlendirmelerini belirtmiş olduğu çalışmasında Tunus'taki Bağımsız Seçim Kurulu ile seçimlerin şeffaf ve düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesinin bu organa bırakıldığını ve ifade ederken bu Kurul'un oluşturulmasında Latin Amerika modelinde esinlenildiğini belirtir. Açıl, s.101.

³⁹⁰ Levent Gönenç, "Dünyada ve Türkiye'de Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi", **Güncel Hukuk**, Sayı:42, Mayıs 2015, s.13.

³⁹¹ Uprimny, s.10.

³⁹² Faruk Bilir, "Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi: Yüksek Seçim Kurulu", 17.04.2015, <http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/secimlerin-yonetimi-ve-denetimi-yuksek-secim-kurulu/4266>, (14.04.2018).

2009 Bolivya Anayasası'nda Çoğul Uluslu Seçim Kurulu yürütme, yasama ve yargı erklerinden bağımsızdır. Çoğul Uluslu Seçim Kurulu³⁹³, Ulusal Seçmen Mahkemesi, Bölge Seçim Mahkemeleri, Seçim Mahkemeleri, Seçim Jürileri ve Seçim Noterlerinden oluşmaktadır.

Ulusal Seçim Mahkemesi (Yüksek Seçim Mahkemesi) Çoğul Uluslu Seçim Kurulu'nun en yüksek kademesidir ve yargı alanı ulusaldır. Üyelerinin görev süreleri altı yıldır yeniden seçilemeyen yedi üyeye sahiptir. Bu yedi üyeden en az ikisi özgün yerli köylü kökenli olmalıdır. Ancak Seçim Kurulu üyelerinin yüksek mahkemeler üyelerinden farklı olarak seçimle belirlenmediğini belirtmek gerekir. Bu üyelerin altısı Çoğul Uluslu Yasama Meclisi'nin hazırda bulunan üyelerinin üçte ikisinin oyu ile seçilir, kalan bir üye ise devlet başkanı tarafından atanır. Ancak tüm üyelerin seçimi öncesinde üye adaylarının beceri ve niteliklerinin halka açık bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ulusal Seçmen Mahkemesi, seçim süreçlerini organize etme, yönetme, yürütme ve sonuçlarını duyurma sorumluluğundadır. Ayrıca anayasal oy hakkını güvence altına alır ve seçmen sicilini ve sicil kayıtlarını organize eder ve yönetir³⁹⁴. Başkana bağlı ve hatta onunla aynı parti geleneğinden gelen bir yasama organının mevcut olması halinde Ulusal Seçmen Mahkemesi üyelerinin seçim usulünün tehlikeli sonuçlara yol açabileceği açıktır³⁹⁵.

Hem Yüksek Seçim Mahkemesi üyelerinin hem de Bölge Seçim Mahkemeleri üyelerinin kamu hizmetine girmek için gerekli koşullara sahip, atama zamanında 30 yaşını doldurmuş ve akademik bir geçmişe sahip olması gerekmektedir.

³⁹³ 2009 Bolivya Anayasası madde 205/II'ye göre "Seçim Kurulu'nun yargı alanı, ehliyetleri, yetkileri ve seçim kademeleri bu Anayasa ve yasalar tarafından belirlenmiştir".

³⁹⁴ Election Observation Mission, s.11.

³⁹⁵ Bolivya Anayasası madde 206/III'ye göre "Çoğul Uluslu Yasama Meclisi, hazırda bulunan üyelerinin üçte iki oyuyla, Çoğul Uluslu Seçim Kurulunun altı üyesini seçer. Diğer üye kadın ya da erkek Devlet Başkanı tarafından atanır". Ancak 206/IV'e göre "Çoğul Uluslu Seçim Kurulunun üyelerinin seçimi, öncesinde kamuya yapılacak bir duyuruyu ve üyelerinin becerileri ve niteliklerinin halka açık bir şekilde değerlendirilmesini gerektirir".

IV. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HÜKÜMET SİSTEMİ: BAŞKANLIK REJİMİ

A. Genel Olarak Başkanlık Sistemi

Hükümet sistemleri iktidarın örgütleniş biçimiyle ilgilidir ve yasama ile yürütme erklerinin/kuvvetlerinin ilişkilerine göre eğer kuvvetler birbirinden ayrıysa başkanlık, yarı başkanlık ve parlamenter sistem şeklinde başlıklara ayrılır³⁹⁶. Hem parlamenter sistem hem de başkanlık sistemi, yasama ve yürütme kuvvetlerinin birbirlerinden ayrıldığı hükümet sistemlerini ifade eder ancak başkanlık sisteminde kuvvetler, parlamenter sisteme nazaran daha sert bir şekilde birbirinden ayrılmıştır³⁹⁷.

Başkanlık sistemi bir model olarak ilk ortaya çıktığı 1787 ABD Anayasası'nda esasen sınırlı monarşinin cumhuriyete dönüştürülmüş biçimi olarak düşünülmüştü. Sınırlı bir monark yerine seçimle iş başına gelen başkanın öngörüldüğü sistem, kurucuların bağımsızlık savaşı sonrası ortamda hiçbir kuvvete güven duymaması nedeniyle, bu hükümet sistemi beraberinde kontrol ve dengeler teorisini de beraberinde getirmiştir³⁹⁸. Bu teoriye ve uygulamadaki kurumlarına rağmen belirtmek gerekir ki, bu sistemde birbirinden sert bir şekilde ayrılan kuvvetler hukuki anlamda birbirlerine eşittir ama siyasi anlamda yürütmenin yasamaya üstünlüğüne yol açtığından sistem, başkanlık sistemi olarak adlandırılmaktadır³⁹⁹.

Başkanlık rejiminin en önemli özelliklerinden birisi, yürütmenin tek başlı oluşudur⁴⁰⁰. Siyasi bakımdan çok güçlü yetkilere sahip olan yürütmenin başındaki

³⁹⁶ Saadet Yüksel, "Hükümet Sistemi Değişikliği Tartışmalarına Dair Anayasal Değerlendirme: Başkanlık Sistemindeki Ve Parlamenter Sistemdeki Kurumsal Değişkenler", *İÜHF*, Cilt:73, Sayı:2, 2015, s.135.

³⁹⁷ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yayınevi, Tıpkı 21. Bası, İstanbul, 2017, s.529; Fevzi Demir, *Anayasa Hukuku: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Albi Yayıncılık, 10. Baskı, İzmir, 2017, s.123; Yüksel, s.144; Gözler, Giriş, s.132.

³⁹⁸ "Amerikalılar Avrupa'daki merkezîyetçi mutlak monarşi tecrübesinin kaçınılmaz sonucunun güç toplanması ve zorbalığın yaratılması olduğunu düşünüyorlardı... ikinci tehlikeye (zorbalığa) karşı da kuvvetler ayrılığını öngördüler." Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s.206; Demir, s.123.

³⁹⁹ Teziç, s.529.

⁴⁰⁰ Gözler, *Genel Esaslar*, s.231; Kaboğlu, s.139; Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, s.207.

başkanın⁴⁰¹ aynı zamanda devletin de başı olması özelliği nedeniyle Demir, başkanlık sisteminin demokrasi ile kişisel iktidarı birleştirdiğini belirtir⁴⁰². Yani yürütme yalnızca halk tarafından seçilmiş⁴⁰³ başkandan ibarettir, başkan yürütme yetkisini doğrudan doğruya kullanır⁴⁰⁴. Başkanın halk tarafından seçilmesi de sistemin daha demokratik olmasını sağlamaktadır. Zira önceden bilinebilirlik açısından, başkanlık sisteminde seçmen oy kullanırken oy verdiği adayın kazanması halinde yürütmenin başında kimin olacağını bilmektedir. Oysa parlamenter sistemde her zaman oy verilen parti seçimi kazanamamaktadır ve bu durum koalisyon ihtimalini bünyesinde barındırmaktadır⁴⁰⁵. Ancak önemine rağmen, başkanın halk tarafından seçilmesi sistemin belirleyici unsurunu oluşturmamaktadır. Nitekim bazı yarı başkanlık sistemlerinde de devlet başkanı halk tarafından seçilmektedir⁴⁰⁶.

Başkanlık sisteminde yürütme organının tek başlı olması, bu rejimde devlet başkanının birlikte çalıştığı kişiler olmaması anlamına gelmemektedir. Her ne kadar başkan yardımcılar (sekreterler) bulunsun da, başkan bu kişilerin görüşleriyle bağlı değildir⁴⁰⁷. Yürütme yetkisinin yalnızca başkan tarafından kullanılabilmesi özelliği nedeniyle yürütmenin hukuki ve siyasi bakımından asıl yetkilisi de doğal olarak başkandır ve parlamenter sistemde olduğu gibi kabine (Bakanlar Kurulu) başkanlık sisteminde söz konusu değildir⁴⁰⁸. Başkanın yardımcılar (sekreterler) parlamentoya karşı değil, başkana karşı sorumludur.

Başkanlık sisteminin bir diğer asli özelliği ise meclis yani yasama ile yürütme yani başkanın birbirlerine karşı bağımsızlıklarıdır. Başkan meclis toplantılarına

⁴⁰¹ “Başkanlık sistemine dair belirleyici unsurların, devlet başkanının halk tarafından seçilmesi, yasama ve yürütme organının birbirinin görevine son verememesi şeklin de sıralanması yaygın olarak görülse de, devlet başkanının bazen de yürütmenin başındaki kişi vurgusuyla nitelendirilmesi bir farklılık olarak dikkat çekebilir.” Yüksel, s.138.

⁴⁰² Demir, s.123.

⁴⁰³ “Bu sistemlerin ampirik örneklerinde başkan, her zaman için halk tarafından seçildiği halde, bir kısmında halk, başkan seçme yetkisini doğrudan doğruya, bir kısmında ise seçim kurulları (electoral college) aracılığıyla kullanmaktadır.” Serap Yazıcı, “Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, s.126; Gözler, Giriş, s.134.

⁴⁰⁴ Parlamenter sistemle yapılacak karşılaştırmalar ekseninde düşünüldüğünde bu durumun önemi daha açık olacaktır. Yüksel, s.138; Ergun Özbudun, “Başkanlık Sistemi Tartışmaları”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, s.107; Yazıcı, s.128.

⁴⁰⁵ Gözler, Genel Esaslar, s.239.

⁴⁰⁶ Kaboğlu, s.138; Yüksel, s.137.

⁴⁰⁷ “1861-1865 yılları arasında ABD Başkanlığı yapmış olan A. Lincoln’un sekreterleri ile yaptığı bir toplantıda, kendi görüşüne karşı olan yedi sekretere, “yedi hayır bir evet, evetler kazanmıştır” diyerek, kendi görüşüne uygun karar aldırması buna tipik bir örnektir.” Teziç, s.532.

⁴⁰⁸ Gözler, Giriş, s.134.

katılamaz ve yasa teklifi yapamaz⁴⁰⁹. Mutlak suretle biri diğersinin yetki alanına girememektedir. Bu iki kuvvetin birbirini etkileme, baskı yapabilme gibi bir olanağı yoktur. Başkan tarafından yasama meclisini feshedilemediği gibi, yasama da başkanın görevini sona erdirememektedir⁴¹⁰. Başkanın tek başına yürütme yetkisine sahip olması hususu göz önünde bulundurulduğunda meşruluğu sorgulanmasına rağmen bir kişinin başkanlık koltuğunda oturmaya devam etmesinin sistemi krize götürebilmesi olasılığı söz konusu olacaktır⁴¹¹. Bu nedenle sistem kuvvetlerin birbirlerinden sert bir şekilde ayrıldığı bir sistem olarak adlandırılmaktadır.

Ancak her ne kadar kuvvetler birbirlerinin yetki alanlarına karışmasa da, uygulamada başkanın parlamentoda etkili olduğunu düşündüğü kişiler aracılığıyla baskı oluşturabilmesi gibi sakıncalı durumlar doğmaktadır⁴¹². Bu tehlikeye rağmen esasen bu durumun başkanı daha uzlaşmacı davranmaya ittiği belirtilebilir⁴¹³. Başkan uzlaşmacı bir tutumla yaklaşmadığı takdirde, etkisiz ve işlevsiz bir konumda kalabilir. Bir diğer sakıncalı durum da başkanın veto yetkisinden kaynaklanmaktadır. Veto yetkisi başkanın parlamentoya karşı sahip olduğu en etkili araçlardan birisidir ve başkan bu yetkisini kullanarak yasama faaliyetine engel olabilir⁴¹⁴.

Belirtmek gerekir ki, başkanlık sisteminin klasik biçimiyle ve istikrarlı bir şekilde uygulandığı ülke ABD olduğundan genellikle başkanlık sistemi ile ilgili ilkeler ve eğilimler bu ülke üzerinden anlatılmaktadır⁴¹⁵. Ancak Latin Amerika Kıtası'nda da bağımsızlık sonrası yapılan anayasalar incelendiğinde, hükümet sistemi olarak başkanlık sisteminin benimsendiği görülmektedir. Yıllar içerisinde başkanlık sistemi ile ilgili pek çok deneyimi olan kıta, ABD tipi başkanlık sistemini kendine

⁴⁰⁹ Demir, ss.123-125; Yüksel, s.142.

⁴¹⁰ Yazıcı, s.127.

⁴¹¹ Demir, s.124. "Başkanlık sisteminde devlet başkanının görev süresi bakımından ortaya çıkan bu katılık, istisnai durumlarda göreve gelecek başkan yardımcısının niteliğinden öte, devlet başkanın meşruluğu ve otoritesinin sorgulandığı bir durumda görevden alınmasındaki zorluk ve bu durumun sistem üzerinde yaratacağı olumsuz etki açısındanadır." Yüksel, s.139; "Meşruiyet kaybı ise başkanın, toplumun geniş kesimlerince benimsenen değerlere aykırı politikalar izlemesi anlamına gelmektedir. Başkanlık anayasaları popülaritesini veya meşruiyetini kaybetmiş bir başkanın düşürülmesini veya değiştirilmesini sağlayacak bir mekanizmaya yer vermediğinden bir sonraki başkanlık seçimlerine kadar bu tür bir başkana katlanmak kaçınılmaz olmaktadır." Yazıcı, s.129.

⁴¹² Teziç, s.534.

⁴¹³ Yüksel, s.140.

⁴¹⁴ Gözler, Genel Esaslar, s.236. Örneğin Başkan G. Cleveland, iki kez başkanlık ettiği dönemlerde (1884-1888 ve 1892-1896) tam 414 veto kullandığından vetocu başkan diye anılır. Keza F. Roosevelt 631, Truman 250 kez veto yetkisini kullanmıştır. Teziç, s.535.

⁴¹⁵ Demir, s.123; Gözler, Giriş, s.133.

özgü uygulamıştır⁴¹⁶. Son dalga anayasacılık da elbette bu sistemi kendine has bir üslupla düzenlemiştir. Bunu görebileceğimiz örneklerden biri de elbette 2009 Bolivya Anayasası'dır.

B. Latin Amerika Anayasacılığında Başkanlık Sistemi

Latin Amerika Kıtası'nın İspanyol ve Portekiz sömürgeliğinden bağımsızlığa kavuştuğu 19. yüzyılın başları, bu kıtada cumhuriyet dönemi anayasalarının yapılması ile birlikte, başkanlık sisteminin hükümet sistemi olarak benimsenmeye başlandığı dönemi ifade etmektedir⁴¹⁷. Her ne kadar belirli dönemlerde Şili, Uruguay ve Brezilya'da parlamenter sistem uygulamaları olsa da, Latin Amerika Kıtası'nın cumhuriyet dönemi anayasalarında neden başkanlık sisteminin yaygın olarak benimsendiği, üzerinde durulması gereken bir husustur⁴¹⁸.

Latin Amerika ülkelerinin genelinde kuvvetlerin birbirinden sert bir şekilde ayrıldığı başkanlık sisteminin benimsenmesinin en önemli nedenlerinden biri, genellikle kıtada yapılan ilk dönem anayasaların⁴¹⁹ büyük ölçüde 1789 ABD Anayasası'ndan esinlenmesidir⁴²⁰. Latin Amerika'da ilk dönem anayasalarının çözüm bulması gereken sorun ve 1776'da ABD'de çözülmesi gereken sorun benzerdi; yürütmenin otoritesini monarkın artık olmadığı bir bağlamda nasıl oluşturacakları⁴²¹. Kıta için bir anlamda sömürgeci devletleri ifade eden Avrupa devletlerinde o dönemde yerleşik bir parlamenter sistem olmaması, kuzeydeki komşu kıtanın anayasasında belirlenmiş başkanlık sisteminin benimsenmesi eğilimini doğurmuştur. Ancak model olarak alınan 1789 ABD Anayasası'ndaki yönelimler ve ilkeler, Latin Amerika Kıtası'nın yerelliği ve kültürüne göre uyarlanarak anayasalarda yer almaktaydı. Başkanlık sisteminin hükümet şekli olarak tercihinde

⁴¹⁶ Teoman Ergül, "Başkanlık Sistemini Tartışırken...", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, s.217; Teziç Latin Amerika kıtasındaki başkanlık sistemini başkanlık sisteminden bir sapma/başkancı rejim olarak nitelendirmektedir. Teziç, s.539.

⁴¹⁷ Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.3.

⁴¹⁸ Özsoy Boyunsuz, s.75-79.

⁴¹⁹ İlk dönem anayasalarından kasıt; 1811 Venezüela, 1824 Meksika, 1826 ve 1853 Arjantin ve 1830 Ekvador Anayasası'dır. Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.1710.

⁴²⁰ Ludwikowski, s.33; Demir, s.142. Latin Amerika'da yalnızca başkanlık sistemi değil, federalizm, yargı yetkisi gibi anayasal konular da ABD Anayasası'ndan esinlenerek düzenlenmiştir. Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.4-5.

⁴²¹ Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.5; Ludwikowski, s.33.

ve düzenlenmesinde de bu duruma paralel olarak bölgenin kendisine has yapısı dikkate alınmıştır⁴²².

Özsoy Boyunsuz özetle Latin Amerika anayasacılığının, ABD tipi başkanlık sistemi kurumunu aldığı ancak ABD tipi başkanlık sistemine ait yetkiler, kontrol ve denge araçlarını çalıştıran kurumları almadığı tespitinde bulunarak, Latin Amerika tipi başkanlık sisteminin belirgin özelliğinin başkanların yasama faaliyetindeki arttırılmış yetkileri olduğunu belirtmiştir⁴²³. Yasama faaliyetindeki arttırılmış yetkiler özellikle başkanların kanun hükmünde kararname çıkarma, yasa teklifleri sunma ve acil durumlarda güç kullanma yetkisine sahip olma konusunda sergilediği benzersiz eğilimde görülmektedir⁴²⁴. Bu arttırılmış yasama yetkileri ile birlikte güçlü bir başkanlık sistemi oluşturulmuştur⁴²⁵.

Ludwikowski de benzer bir şekilde, ABD tipi başkanlık sisteminde, sistemin tek kişinin despotizmine dönüşmesini önlemek amacıyla odaklanılan denge ve frenler sisteminin yerine Latin Amerika tipi başkanlık sisteminde güçlü bir yürütme oluşturulması arzusunun konulduğunu belirtmekte ve bu şekilde Latin Amerika tipi başkanlık sisteminin ayırıcı özelliğine güçlü yürütmeyi koymaktadır⁴²⁶.

Yürütmeye verilen yetkilerin kıta siyasi kültüründe olumsuz sonuçlar doğurmaya müsait bir yapıya evrildiği görüşler arasındadır. Örneğin Demir, ABD tipi başkanlık sistemi ile Latin Amerika tipi başkanlık sistemini karşılaştırırken farklılığa neden olan iki husus üzerinde durmuştur. Bunlardan ilki, Latin Amerika ülkelerindeki siyasi parti kültürü ile ilgilidir. Latin Amerika ülkelerinde siyasi partilerde parti içi hiyerarşi ve disiplinin daha yüksek olduğunu belirten Demir, bu durumun başkan ne isterse onu yapan kongrelerin oluşmasına sebebiyet verdiğini belirtir. Bir diğer sebep ise, seçimlerin Latin Amerika'da ABD'ye oranla yarı demokratik olmasından kaynaklanmaktadır⁴²⁷. Ancak bu noktada önemle belirtmek

⁴²² Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.3; Özsoy Boyunsuz, s.79-82. Burada hem ABD hem de Latin Amerika kıtasının, kıtanın yerlilerinden, Afrikalı kölelerden oluşan bir nüfusa sahip olduğu ve bu nedenle aynı yerellik düşüncesinden etkilenebileceği akla gelebilir. Ancak ABD İngiliz hukuk sisteminden etkilenmiştir ve yerel halkı kendi içinde asimile ederek homojen bir toplum yapısı oluşturmuştur. Latin Amerika kıtasına gelen İspanyol göçmen nüfusunun yoğunlukla erkek olması ve bu erkeklerin kıtadaki yerel kadınlarla evlenmesi üzerine farklı ırksal nüfuslar daha da artmıştır ve bu nedenle kıtada homojen bir toplum yapısı oluşmamıştır. Bkz. Özsoy Boyunsuz, s.90.

⁴²³ Özsoy Boyunsuz, ss.82-84.

⁴²⁴ Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.3,12.

⁴²⁵ Uprimny, s.14.

⁴²⁶ Ludwikowski, s.52; Aynı yönde bkz. Özsoy Boyunsuz, s.85.

⁴²⁷ Demir, s.142.

gerekir ki, son dönem Latin Amerika anayasalarının büyük bir kısmında seçim sürecinin daha adil ve şeffaf olması adına uzmanlaşmış ve özerk seçim kurumları kurulmaya çalışılmaktadır⁴²⁸. Teziç kıtadaki son dönem demokratik gelişmelerden önceki dönemde, ABD tipi başkanlık sisteminden farklı uygulanmasının istikrarsızlığa ve ordunun darbelerle yönetimi ele geçirmesine zemin hazırladığını belirtmektedir⁴²⁹. Başkana tanınan geniş yetkiler, kıtadaki nüfusun önemli sorunlara hızlı çözümler arayışının yasama yetkilerinin bir kısmının yürütmeye devri sonucunu doğurması, başkanlık sisteminin Latin Amerika'daki karakterini belirlemiştir⁴³⁰. Erdoğan'a göre ise iki ihtimal, bu sistemin Latin Amerika'da doğru işlememesinin sebebi olabilir. Bu ülkeler bu sistemin bazı unsurlarını bilerek almamış ve hatta ona başkanlık sisteminin mantığına aykırı eklemeler yapmışlardır veya bu modelin içine yerleştiği sosyal-siyasî bağlam veya çevre şartları sistemin başarılı işlemesi için uygun değildir⁴³¹.

Doktrinde Latin Amerika tipi başkanlık sistemi ile ilgili yapılan bu değerlendirmelerin son dönem Latin Amerika anayasacılığı öncesini ifade ettiğini belirtmek gerekir. Bu baskın karakterli ve despotik rejimlerin meydana gelmesine zemin hazırlayan sistemin, kıtanın günümüze kadar yolculuğunda farklı görünümlere bürünmesi normaldir. Latin Amerika'da başkanlık sisteminin benimsendiği 2000'li yıllar öncesinde sistemin despotik oluşu ve egemen parti sisteminin esas olması nedeniyle başkanın yalnızca merkezi değil, bölgesel idareleri de kontrol edebilme yöntemleri belirlenmişti. Ancak 2000'li yıllardan sonra sol yönetimlerin başa geçmesi ile birlikte kıtaya özgü başkanlık sistemi de değişmeye başlamıştır⁴³². Kıtadaki anayasal reformların çoğunluğu, demokrasi ve vatandaş katılımını genişletme ve güçlendirme düşüncesi ile yapıldığından,⁴³³ kıtaya özgü başkanlık sistemi de buna paralel olarak değişiklik göstermiştir. Bu doğrultuda ABD tipi

⁴²⁸ Uprimny, s.10.

⁴²⁹ Aynı yönde bkz. Özbudun, Başkanlık Sistemi Tartışmaları, s.107-109; Yazıcı, s.132, 140; Bertil Emrah Oder, "Türkiye'de Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Rejimi Tartışmaları: 1991-2005 Yılları Arasında Basına Yansıyan Öneri ve Tepkilerden Kesitler", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, s.79.

⁴³⁰ Teziç, s.540.

⁴³¹ Mustafa Erdoğan, "Başkanlık Sistemi, Latin Amerika Tecrübesi ve Türkiye", **Liberal Perspektif Analiz**, Sayı:3, Aralık, 2016, s.9.

⁴³² Özügür, s.20.

⁴³³ Gargarella, Roberto Gargarella, "Too much "Old" in the "New" Latin American Constitutionalism", https://law.yale.edu/system/files/documents/pdf/SELA15_Gargarella_CV_Eng_20150512.pdf, (10.12.2017), (Too Much Old), s.23; Uprimny, s.10.

başkanlık sisteminde yürütme işlemleri başkanın doğrudan kendisinin imzaladığı kararnamelerden oluşurken, Latin Amerika tipi başkanlık sisteminde bakanların imzası şartı söz konusu olabilmektedir ya da yasama organının bakanlar kurulunu güvensizlik oyu ile düşürebilmesi gibi parlamenter sistemin en karakteristik özelliği de bu anayasacılıkta yer alabilmektedir. Başkanlık yetkilerinin bazılarını azaltmak ve kongrenin elindeki denetim ve karar alma yetkisinin seviyesini yükseltme eğilimi olsa da belirtmek gerekir ki, kıtada başkanlık sisteminin ılımlaştırılması, hiçbir Latin Amerika ülkesi parlamenter çözümleri seçmediği göz önünde tutulduğunda sınırlıdır⁴³⁴. Yüksel, başkanlık sisteminin özelliklerinden kaynaklı oluşabilecek hareket kabiliyetsizliklerinin ekonomik ve sosyal sorunlarla birleştiğinde radikal hareketler ya da askeri güçlerin de desteğiyle başkanın değiştirilmesine neden olacağını belirterek ılımlaşmanın riskini ortaya koymuştur⁴³⁵.

C. 2009 Bolivya Anayasası'nda Başkanlık Sistemi

2009 Bolivya Anayasası, kıtada bu yönde mevcut dönüşüme paralel olarak parlamenter sisteme özgü birtakım özellikleri de bünyesinde barındıran bir başkanlık sistemini öngörmektedir. Burada başlangıçta değinmeden geçemeyeceğimiz husus, başkanın ve devlet bakanlarının düzenlendiği bölümlerde, anayasadaki genel eğilime uygun olarak hep *“kadın ya da erkek Devlet Başkanı”* ya da *“Devletin kadın ya da erkek bakanları”* şeklinde hükümlerin düzenlenmesi ve kadın erkek eşitliğine bu anlamda vurgu yapılmasıdır.

Yürütme organını oluşturan başkan, 2009 Bolivya Anayasası'nın 166. maddesine göre; genel, zorunlu, doğrudan, serbest ve gizli oylama ilkeleri doğrultusunda seçilir. Seçimde kullanılan geçerli oyların salt çoğunluğu alan aday doğrudan başkan olarak seçilirken yüzde kırkını alan adayın seçilebilmesi için aynı zamanda ikinci sıradaki adaydan en az yüzde on daha fazla oy alması gerekmektedir. Bu koşullar oluşmazsa, en çok oyu alan iki aday arasında, ilk oylamadan sonraki altmış gün içerisinde ikinci oylama yapılır. Bu oylamada oyların çoğunluğunu alan

⁴³⁴ Uprimny, s.13.

⁴³⁵ “2003 yılı itibariyle, Güney Amerika liderlerinin %40'ı görev süreleri boyunca görevde kalabilmek için birçok zorlukla karşılaşmış; %23'ünün de sabit görev süreleri erkenden bitmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında Arjantin, Ekvador, Bolivya, Venezüela'da bulunmaktadır” Yüksel, s.140

adaylar devlet başkanı ve yardımcısı olarak ilan edilir. Bu husus da oldukça ilginçtir, başkanlık seçimlerinde birbirileri ile yarışan adayların daha sonra bu sıfatlara haiz olarak birlikte çalışması alışık olunmayan bir durumdur. Devlet Başkanı olmak isteyen adayın kamu hizmetine girebilme şartlarını yerine getirmesinin yanı sıra seçimin yapıldığı günde 30 yaşın doldurması ve seçimden önceki beş yıl içerisinde ülke içerisinde ikamet etmesi gerekmektedir. Devlet Başkanı ve Devlet Başkan Yardımcısı'nın görev süresi beş yıldır ve takip eden dönemde bir kez daha seçilebilirler⁴³⁶.

Başkanın anayasaya ve yasalara uyulmasını sağlamak, uluslararası anlaşmaları imzalamak, olağanüstü hal ilan etmek, yüksek kararnameler ve kararlar hazırlamak, af ilan etmek, devletin güvenliğini ve savunmasını korumak gibi klasik yetkilerinin yanı sıra devletin genel savcısını atamak, Toprak Reformu Hizmetleri'nin en yüksek otoritesi olarak hizmet etmek gibi Bolivya Devleti'ne özgü yetkileri de vardır. Ayrıca bakanları atama yetkisi de olan başkan, bu yetkisini yerine getirirken devletin çoğul uluslu yapısına saygılı bir biçimde ve kabinenin birleşimindeki cinsiyet eşitliği ilkesini gözeterek hareket etmek durumundadır⁴³⁷.

Temel hak ve özgürlüklere büyük önem veren ve geçmişten kopma taahhüdü içeren bu anayasanın, neden geçmişte bu ülkedeki anayasalara ve kıta anayasacılığının tarihine paralel olarak başkanlık sistemini devam ettirdiği sorusu akla gelebilir. Ancak kıtanın anayasacılık tarihine tamamen yabancı bir sistemin alınıp uygulanmasından ise, kıtanın ve ülkenin eksisi ve artısı ile bildiği bir sistemdeki olumsuz yönleri törpüleyip uygulamasının olağan olduğunu düşünmekteyiz⁴³⁸. Tamamen yabancı bir çözüm büyük mücadeleler sonrası atılan ileriye dönük büyük adımların geriye dönmesi riskini bünyesinde barındırmaktadır. 1800'lü yıllarda yani bağımsızlığın hemen sonrası yapılan anayasalarda dışa karşı korunmak amacıyla güçlü bir yürütme istemenin yerini, 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecindeki eşitlik, neoliberalizm karşıtlığı ve demokrasi beklentileri

⁴³⁶ Bkz. 2009 Bolivya Anayasası madde 167'ye göre "Devlet Başkanı ya da Başkan Yardımcılığına aday olacak bir kişi, kamu hizmetlerinde görev alabilmek için geçerli olan genel şartları yerine getirir durumda, seçimin yapıldığı günde otuz yaşını doldurmuş ve seçimden hemen önceki beş yıl içerisinde ülke içerisinde ikamet ediyor olmalıdır".

2009 Bolivya Anayasası madde 168'e göre "Kadın ya da erkek Devlet Başkanı ya da Devlet Başkan Yardımcısının görev süresi beş yıldır ve takip eden dönemde bir kez daha seçilebilirler".

⁴³⁷ Devlet Başkanı'na tanınan yetkiler için bkz. 2009 Bolivya Anayasası madde 172.

⁴³⁸ Aynı yönde bkz. Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.6; Özsoy Boyunsuz, s.84.

aldığından buna uygun bir yürütme yapısının oluşturulması gerekmektedir. Bolivya Devleti'nin bu konuda geçmişten gelen bir deneyimi olduğunu da belirtmeliyiz.

Geçmişten gelen bu deneyimler ile ilgili Cheibub, Elkins ve Ginsburg'un çalışmalarında ifade etmiş oldukları üzere, 1851 Bolivya Anayasası'nda her ne kadar başkana olağanüstü hallerde tanınmış yetkiler 1789 ABD Anayasası'na oranla çok daha geniş olsa da, tüm devlet bakanlarının acil durum tesis edilmesi için onayları gerekiyordu⁴³⁹. 1945 Bolivya Anayasası'nda da, parlamenter sisteme yönelik bazı imtiyazlar vardı, başkanın düzenlemelerinin uygulanabilmesi için karşı imza kuralı öngörülüyordu. 1994'te değiştirilen 1967 Anayasası, kongreye, Cumhurbaşkanı tarafından resmi olarak atanan bakanlara güvenoyu verilebilmesi konusunda yetki veriyordu. Başkan tarafından reddedilse dahi kongre desteğinden çekilen Bakan'ın istifasını sunması gerekmektedir⁴⁴⁰. Ayrıca yine 1967 Bolivya Anayasası, sıkıyönetim halinin yürütme tarafından sürekli uzatılmasını engellemek amacıyla parlamento onayı olmadan sıkıyönetim halinin 90 günden fazla uzatılamayacağını ve aynı yıl içinde tekrar sıkıyönetim ilan edilemeyeceğini düzenlemişti⁴⁴¹. 2009 Bolivya Anayasası'nda geçmişten gelen bu gelenek ve parlamenter sistemin daha fazla özelliğinin Bolivya'daki başkanlık sistemine monte edilmesi ile⁴⁴² başkanlık sisteminin sakıncaları önlenmeye çalışılmıştır.

2009 Bolivya Anayasası'nın başkanlık sisteminin olumsuzluklara yol açabilecek yönlerini yumuşatan en önemli özelliği, halkın devlet yönetimine katılımını sağlayan doğrudan demokrasi kurumlarını anayasada düzenlenmesidir⁴⁴³. Uprimny'e göre Bolivya Anayasası, liberal demokrasinin sınırlarının üstesinden gelmeyi amaçlayarak yeni katılım biçimlerinin teşvik etmektedir⁴⁴⁴. Anayasa

⁴³⁹ Cheibub, Elkins, Ginsburg, s.15.

⁴⁴⁰ Ludwikowski, s.40-41.

⁴⁴¹ Selin Esen, **Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Olağanüstü Hal Rejimi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2008, s.28.

⁴⁴² Başkanlık sisteminin sakıncalı yönlerine çare bulmaya çalışırken, yorumcular genellikle Latin Amerika ülkelerinin parlamenter sistemlerin daha fazla özelliğini içermesini önermişlerdir. Ludwikowski, s.30.

⁴⁴³ Shilling-Vacaflor bir yandan yeni Latin Amerika anayasacılığını temsil ettiğini düşündüğü Bolivya, Ekvador ve Venezüela Anayasalarının doğrudan demokrasi kurumlarına yer verdiğini belirtirken bir yandan da politik aktörlerin güçlerini arttırmak amacıyla doğrudan demokrasiyi araçsallaştırabileceğini belirterek doğrudan demokrasinin olumsuz yönlerine de çalışmasında yer vermektedir. ⁴⁴³ Shilling-Vacaflor, s.4, 9.

⁴⁴⁴ Uprimny, s.10

değişikliği için zorunlu referandum⁴⁴⁵, yurttaşların yasama girişimi⁴⁴⁶, görevden geri çağırma, meclis, yerel konsey ve ön danışma kurulları yoluyla Bolivya Devleti'nde demokrasinin doğrudan ve katılımcı bir karakterde olduğu belirtilmiştir⁴⁴⁷. Örneğin Yetkilerin Geri Alınması başlıklı 240. madde ile bir makama seçimle gelen tüm kişilerin yetkilerinin hukuka uygun bir şekilde geri alınabileceği düzenlenmiştir. Yetkilerin geri alınması yani geri çağırma (recall) önemli bir halk katılımı mekanizması olup emredici vekâlet ve halk egemenliği teorisine uygun bir pratiği ifade eder⁴⁴⁸. 240. maddeye göre yetkilerin geri alınmasına ilişkin referandum ancak ilgili kamu görevlisinin seçildiği seçim bölgesinin seçmen kütüğüne kayıtlı seçmenlerin en az %15'inin talebi üzerine ve vatandaşların girişimi ile başlatılabilecektir.

Bu maddenin yanı sıra Katılım ve Sosyal Denetim adını taşıyan 6. başlık altında, 241. maddede halk katılımı ile ilgili bazı esaslar düzenlenmiştir. Buna göre, egemen konumundaki halk, örgütlü sivil toplum aracılığıyla kamu politikalarının oluşturulmasına katılabilecektir. Bu katılım halka verilmiş hak niteliğinde olması yanı sıra devlete de toplumun katılımını sağlaması bakımından anayasal bir yükümlülük yüklemektedir. Yasama organına yasaların kolektif bir biçimde hazırlanmasını sağlamak amacıyla destekte bulunmak⁴⁴⁹ da yine bu katılımın biçimlerinden biri olarak görülmektedir. Bu doğrudan demokrasi kurumlarının anayasada yer alması, başkanlık sisteminin olumsuz yönlerinin törpülenmesini sağlamaktadır. Gücün tek elde toplanıp despotik bir yönetime evrilme tehlikesini önlemektedir. Ancak bir başka görüşe göre, güçlü bir yürütme ile doğrudan katılım mekanizmalarının eşit ölçüde aktif olması mümkün değildir⁴⁵⁰.

⁴⁴⁵ Bkz.2009 Bolivya Anayasası madde 411/I'e göre "Anayasa'nın bütünüyle reformu,,,,,, referandum aracılığıyla halkın iradesi tarafından harekete geçirilecek, tam yetkili bir Kurucu Meclis aracılığıyla olur".

⁴⁴⁶ 2009 Bolivya Anayasası madde 162'ye göre kadın ve erkek yurttaşların Çoğul-Uluslu Yasama Meclisi tarafından yetkili bir biçimde ele alınmak üzere yasa teklifinde bulunma yetkisi vardır.

⁴⁴⁷ 2009 Bolivya Anayasası madde 11/II birinci bendine göre "Referandum, yurttaşların yasama girişimi, görevden geri çağırma, meclis, yerel konsey ve ön danışma kurulları yoluyla (demokrasi) doğrudan ve katılımcıdır. Meclis ve yerel konseyler, yasaya göre müzakereci bir karakter taşırlar".

⁴⁴⁸ Emredici vekâlet teorisinde, milletvekili ve seçmenler arasında bir nevi vekâlet sözleşmesi yapıldığı varsayılır. Dolayısıyla seçmenler istedikleri zaman seçtikleri milletvekilini görevden alabilirler. Gözler, Giriş, s.182.

⁴⁴⁹ Bkz 2009 Bolivya Anayasası madde 242.

⁴⁵⁰ Mc Manus, s.34.

2009 Bolivya Anayasası'nda, yürütme organına dâhil olan devlet bakanlarına, kendi alanlarında uygulanacak olan yüksek kararnameleleri, Devlet Başkanı ile birlikte hazırlamak ve imzalamak yetkisi verilmiştir. Yürütme işlemlerinin tekemmül edebilmesi için bakanların da imzasının aranması, ABD tipi başkanlık sisteminde farklı ve parlamenter sisteme yakın kendine özgü bir sistemin oluştuğunu göstermektedir⁴⁵¹.

Ancak uygulamayı hesaba katmadan tamamen anayasa metni üzerinden yapılacak değerlendirmelerin yanlış sonuçlara varılmasına neden olabileceğini belirtmek gerekir. Örneğin 2009 Bolivya Anayasası'nın 168. maddesine göre, devlet başkanının görev süresi beş yıldır ve bir kez seçilen kişi ancak takip eden dönemde bir kez daha seçilebilir. Mevcut başkan Evo Morales ise göreve bu anayasanın yürürlüğe girmesinden önce geldiğinden, 2013 yılının nisan ayında Bolivya Anayasa Mahkemesi, devlet başkanının yalnızca iki kez görev yapabileceğine dair Anayasa kuralının Morales'in ilk görevi için uygulanamayacağına karar vermişti⁴⁵². Daha da düşündürücü olan ise 2017 yılındaki güncel gelişmelerdir. Bu sefer dördüncü kez Morales'in seçilebilmesinin önüne açan değişikliğin yapılabilmesi için yapılan referandumda halkın yarısından fazlası hayır demişti⁴⁵³. Ancak Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi, referandumda hayır oylarının baskın çıkmasında Morales'e karşı yürütülen karalama kampanyalarının etkisi olduğunu sebep göstererek referandumun geçersiz olduğuna karar vermiştir⁴⁵⁴. Bu durumda dördüncü kez mevcut başkanın seçilmesinin önünün açılması, üstelik son olarak yapılan

⁴⁵¹ Özsoy Boyunsuz, s.82.

⁴⁵² Serkan Köybaşı, "Bolivya'da yeni yasayla Morales'e üçüncü kez seçilme yolu açıldı", 21.05.2013, Erişim Yeri: <https://anayasagundemi.com/2013/05/21/bolivyada-yeni-yasayla-moralese-ucuncu-kez-secilme-yolu-acildi> (02.02.2018); Uluslararası Politika Akademisi, "2014 Bolivya Başkanlık Seçimleri", 09.10.2014, <http://politikaakademisi.org/2014/10/09/2014-bolivya-baskanlik-secimleri/>, (03.02.2018).

⁴⁵³ Euronews, "Bolivya: Devlet Başkanı Morales dördüncü kez başkanlığa aday olmak istiyor", 19.04.2017, <http://tr.euronews.com/2017/04/19/bolivya-devlet-baskani-morales-dorduncu-kez-baskanliga-aday-olmak-istiyor> (02.02.2018); Çatı, s.253.

⁴⁵⁴ The Economist, "Evo Morales finds a way to run for re-election", 01.12.2017, <https://www.economist.com/news/americas/21731949-bolivias-constitutional-court-gives-president-decision-he-wants-evo-morales-finds-way>, (04.02.2018); Sputniknews, "Bolivya'da Anayasa Mahkemesi, Devlet Başkanı Evo Morales'in 2019'da yapılacak başkanlık seçimlerinde 4. kez aday olmasının yolunu açtı.", 29.11.2017, https://tr.sputniknews.com/guney_amerika/201711291031193172-bolivya-lider-morales-dorduncu-aday/, (02.02.2018); "Muhlifler, referandumla alınan kararların bağlayıcı olduğunu, bunu yenilemenin yasadışı olduğu görüşünde hemfikir" Ayşe Neva Akben, "Evo Morales Yeniden Seçilmek için Bir Referandum Daha Yapmayı Planlıyor", <http://latinamerika.ankara.edu.tr/files/2016/06/Bizim-Amerikam%C4%B1z-Haziran-Temmuz-A%C4%9Fustos-2016.pdf> (02.02.2018)

referandumun geçersiz sayılması, Bolivya'daki başkanlık sisteminin antidemokratik uygulamalara mı dönüşeceği sorusunun daha fazla gündeme gelmesine neden olmuştur⁴⁵⁵. Aynı zamanda bu durum başkanlık sisteminin uygulandığı ülkelerde anayasa yargısının önemini göstermektedir. Bir başka bakış açısıyla da başkanlık sisteminde başkanın görev süresinin kesinliği ve bu süreler bittikten sonra yeniden seçilememe durumu başarılı politikalar izleyen bir başkandan yoksun bırakmaktadır. Nitekim bu bir yandan da seçim sürecini salt yeni bir başkanın seçilmesiyle sınırlamaktadır⁴⁵⁶.

Özsoy Boyunsuz, kriz döneminde başkana verilen yetkiler ile kanun hükmünde kararname çıkarabilme yetkisinin kötüye kullanılması riskinin kıtada eski dönemlerden kalma alışkanlıkla devam ettiğini ifade etmiştir⁴⁵⁷. Burada belirtmek gerekir ki, söz konusu riskler başkanlık sisteminin özü ile alakalı risklerdir ve bu sistemin uygulandığı tüm coğrafyalarda ortaya çıkabilecek ve salt Latin Amerika Kıtası'na ya da daha da özelinde Bolivya Devleti'ne hasredilemeyecek niteliktedir.

⁴⁵⁵ Santiago Anria, "Evo Morales Wants to Change The Law So He Can Remain President. Is Bolivia's Democracy In Danger?", 28.11.2017, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/11/28/bolivias-president-thinks-hes-irreplaceable-what-does-this-mean-for-democracy-there/?utm_term=.dd822a09b868, (04.02.2018). Benzer bir durum Ekvador'da da söz konusu olmuştur. Ekvador Anayasa Mahkemesi, Kongre'nin devlet başkanlığına sınırsız şekilde yeniden seçilmeye izin veren düzenlemeyi oylayabileceğine hükmetti. Serkan Köybaşı, "Ekvador Anayasa Mahkemesi Correa'nın Hayat Boyu Başkanlığına Yeşil Işık Yaktı", 04.11.2014, <https://anayasagundemi.com/2014/11/04/ekvador-anayasa-mahkemesi-correanin-hayat-boyu-baskanligina-yesil-isik-yakti/>, (14.04.2018).

⁴⁵⁶ Yazıcı, s.130.

⁴⁵⁷ Özsoy Boyunsuz, s.94. Uprimny de benzer bir şekilde Latin Amerikan anayasacılığının, hiper başkanlık (hyperpresidentialism) eğiliminin üstesinden gelinmesi gereken bir sorun olarak nitelemiştir. Uprimny, s.22-23.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HAK VE ÖZGÜRLÜKLER, HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİ KORUMA MEKANİZMALARI VE UYGULAMA İLE HÜKÜMETE YÖNELİK BİR KISIM ELEŞTİRİLER

I. 2009 BOLİVYA ANAYASASI'NDA HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

A. Genel Olarak

2009 Bolivya Anayasası içerdiği 411 madde ile ayrıntılı bir anayasacılık tarzını benimsemiştir ve anayasanın en uzun bölümünü hak ve özgürlükler kısmı oluşturmaktadır⁴⁵⁸. Anayasal hakları geniş bir biçimde tanıyan 2009 Bolivya Anayasası, demokratik-liberal temel hak ve özgürlüklere, ekonomik sosyal haklara ve kolektif haklara ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir⁴⁵⁹. Buradan hareketle çoğu ideolojik düşünceye ait hak kategorilerinin 2009 Bolivya Anayasası'nda görülebildiği belirtilmelidir⁴⁶⁰.

Anayasa ile evrensellik ilkesi çerçevesinde hak ve özgürlükler düzenlenmiş iken bir diğer yandan da yerellik ile evrenselliğin bağdaştırılması gibi önemli bir sorun aşmaya çalışılmıştır⁴⁶¹. Anayasalarda düzenlenilmesine alışık olunmayan tüketici hakları, spor ve dinlenme hakkı, cinsellik hakkı gibi haklar da anayasada düzenlenerek güvence altına alınmıştır.

2009 Bolivya Anayasası'nda insan haklarının evrensellik, bağımlılık, bölünmezlik ve ilerlemecilik gibi nitelikleri göz önünde tutularak hak ve özgürlükler düzenlenmiştir⁴⁶². Örneğin; anayasanın, anayasa metninde açıkça yer almayan haklara kapalı olmadığının belirtilmesi, ilerlemecilik ilkesine uygundur⁴⁶³.

⁴⁵⁸ 2009 Bolivya Anayasası madde 13 ile 109 arası düzenlenmiştir.

⁴⁵⁹ Gargarella, Latin American Constitutionalism, s.16.

⁴⁶⁰ Kıtada çok sayıda hakkın düzenlendiği bir diğer anayasa da Ekvador Anayasası'dır. Karşılaştırma yapmak için Bkz. https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en, (08.03.2018).

⁴⁶¹ S.Özbudun, Bolivya Dersleri, ss.53-55.

⁴⁶² 2009 Bolivya Anayasası madde 13/I'e göre "Bu Anayasa'da tanınan haklar, ihlal edilemez, evrensel, birbirine bağımlı, bölünmez ve ilerlemecidir...". Şirin, Notlar, s.13, 27; "2009'un Bolivya Anayasası, insan hakları yaklaşımını destekleyen normatif ve kurumsal bir düzenlemeye sahiptir." Barrantes ve Reynolds, s.207.

⁴⁶³ 2009 Bolivya Anayasası madde 13/II'e göre "Bu Anayasa'da belirtilen haklar, burada sayılmayan diğer hakların reddedildiği biçiminde anlaşılmaz".

Evrenselciliğe uygun olarak da ulusal metinlerle uluslararası metinler çatıştığında üstünlük uluslararası metinlere verilmiştir⁴⁶⁴. Bu aynı zamanda eleştirilebilecek de bir husustur. Zira evrenselcilik her zaman yerel taleplere yanıt verebilen bir ilke değildir ve bu nedenle bazen olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Ancak 1990'lı yıllardaki anayasa değişiklikleri sonrası, yerli cemaatlerin kendi içlerinde örfi hukuklarını uygulama hakkının tanınması kadar tehlikeli sonuçlarının olamayacağı belirtilmelidir. Kişisel hak ve özgürlükleri temel alan evrensel hukukun aksine cemaat hukuku, cemaatin dayanışması ve bütünlüğünün korunması ilkelerine dayanmaktaydı ve bu durum kişisel hak ve özgürlüklerle bağdaşmayacak cezai uygulamalara sebebiyet verebiliyordu⁴⁶⁵. Yerelliğin bu türden tehlikeli sonuçlarını ve evrenselciliğin yerel sorunları göz ardı etmesini engellemek adına 2009 Bolivya Anayasası, uluslararası insan hakları geleneğine uygun bir şekilde temel hak ve özgürlükleri düzenlemiş iken bir diğer yandan da yerelliğe, çok kültürlülüğe de kayıtsız kalmamıştır⁴⁶⁶.

2009 Bolivya Anayasası sosyalist MAS ile başta PODEMOS⁴⁶⁷ olmak üzere muhalif ve liberal ideolojiyi benimsemiş partilerin düşüncelerinin sentezidir. Bunun bir yansıması da hak ve özgürlükler düzenlemelerinde görülmektedir. Şirin'e göre hak sınıflandırmalarının herhangi bir hiyerarşi anlamına gelmediği yönündeki 13. madde⁴⁶⁸ sosyalist kökenli yaklaşımlarla, bütüncül insan hakları teorisini sentezlemektedir⁴⁶⁹. Tüm ileri sosyal haklarla birlikte mülkiyet hakkının⁴⁷⁰ da tanınması ancak toprak sahipliğinin belirli bir hektar sınırına tabi olması bunun örneklerinden biridir. Bireysel hak ve özgürlüklerle toplumun tümünün yararlarını bağdaştırmadaki beceri, 2009 Bolivya Anayasası'nın en önemli özelliklerinden biridir⁴⁷¹. Nitekim 2009 Bolivya Anayasası'nın bu niteliğini Özbudun şu şekilde ifade etmiştir:

⁴⁶⁴ Uprimny, ss.6-7.

⁴⁶⁵ Artık cemaat adaleti ancak toprak anlaşmazlıkları ve küçük suçların yargılanmasıyla sınırlandırılmıştır. S.Özbudun, Bolivya Dersleri, s.54-55.

⁴⁶⁶ Uprimny, s.7; Şirin, Notlar, s.13.

⁴⁶⁷ Bolivya'da klasik anayasacılıktan yana olan muhalefet partisi.

⁴⁶⁸ 2009 Bolivya Anayasası madde 13/III'e göre, "Bu anayasada belirtilen hakların sınıflandırılması, herhangi bir hiyerarşiye veya bazı hakların diğerlerinden daha üstün sayılmasına neden olmaz".

⁴⁶⁹ Şirin, Notlar, s.29.

⁴⁷⁰ 2009 Bolivya Anayasası madde 56/II'ye göre, "Özel mülkiyet, kullanımı, kolektif menfaatlere zarar vermemesi koşuluyla güvence altındadır".

⁴⁷¹ Atay, s.29.

“Bolivya’nın yeni Anayasası’nın en önemli yönünü, onun “postneo-liberal” olarak tanımlanabilecek, kimliğe ilişkin (“tikelci”) haklar ile toplumun bütünüünün yararlarını bağdaştırmadaki becerisi oluşturuyor. Bir başka deyişle, “kültürel” ile “toplumsal/iktisadi” olanı bağdaştırabilme tarzı.”⁴⁷²

2009 Bolivya Anayasası, ekonomik, sosyal, kültürel hakları geniş bir şekilde düzenlemesinin yanı sıra kadın, çocuk, engelli ve yaşlı gibi ayrımcılık hedefi olan grupların haklarının geliştirilmesini destekler nitelikte düzenlemeler içermektedir⁴⁷³. Temel hak ve özgürlüklere herkesin eşit olarak sahip olduğu düzenlenmiş ve pek çok biçimi sayılarak ayrımcılık yasaklanmıştır. Bu ayrımcılık biçimlerinden dil, din, ideoloji, siyasi ve felsefi düşünce gibi olanları klasiktir. Ancak önemle vurgulamak gerekir ki, cinsel yönelim, cinsel kimlik, hamilelik temelli olanları da sayılarak yasaklanmıştır⁴⁷⁴. Pek çok “çağdaş” olduğu belirtilen anayasa cinsel yönelimlere karşı kapalı ve yine çoğu eril bir dil ile yazılmış iken kadınlık, cinsel kimlik/yönelim yönünden yapılması muhtemel ayrımcılıkların anayasa ile açık bir biçimde yasaklanması, 2009 Bolivya Anayasası’nın anayasacılık açısından neden farklı bir deneyimi ifade ettiğini gösteren sebeplerden biridir.

Uprimny’e göre, anayasal reformlarda kadın ve erkek arasındaki eşitlik ve ayırım gözetmeme kavramlarını açıkça düzenlemesi, yeni Latin Amerika anayasacılığının kamu siyasetinde ve yasal açılımlarda belli cinsiyet yaklaşımlarının benimsenmesini yetkilendirdiği ve hatta gerektirdiği anlamındadır⁴⁷⁵. 2009 Bolivya Anayasası’nın çoğu maddesinde “herkes” yerine “her kadın ve erkek” ifadesinin kullanılması da kadın- erkek eşitliğine verilen önemi gösterir⁴⁷⁶.

Belirtmek gerekir ki, anayasanın kabul edildiği 2009 yılına kadar kadın hakları ve kadın erkek eşitliği açısından ülkede oldukça vahim bir tablo mevcuttu. Nitekim Bolivya’daki kadınlar erkeklerden daha fazla yoksuldu, okuma yazma bilmiyordu, aynı iş için erkeklere ödenen maaşa göre maaşları neredeyse % 50 daha

⁴⁷² Sibel Özbudun, “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

⁴⁷³ Schilling-Vacaflor, s.10.

⁴⁷⁴ 2009 Bolivya Anayasası madde 14/II’ye göre “Devlet, cinsiyet, renk, yaş, cinsel yönelim, cinsel kimlik, köken, kültür, milliyet, yurttaşlık, dil, dini inanç, ideoloji, siyasi bağ veya felsefe, medeni hal, ekonomik veya sosyal durum, melek biçimi, eğitim düzeyi, engellilik, hamilelik temelli bütün ayrımcılık biçimleri ile tüm halkın haklarını kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını, bunların eşit olarak tanınmasını ihlal eden veya bunlara zarar veren diğer ayrımcılık biçimlerini yasaklar ve cezalandırır”.

⁴⁷⁵ Uprimny, s.7.

⁴⁷⁶ Sibel Özbudun, “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

düşüktü. Yapısal ayrımcılık, kadınların siyasi organlarda daha az temsil edilmesine ve daha az siyasi nüfuz imkânı bulmalarına neden oluyordu⁴⁷⁷. Dolayısıyla 2009 Bolivya Anayasası'nın dönüştürücü özelliğinin en çok görülmesi gereken başlıklardan biri de kadınların hakları ve kadınların siyasi hayata katılmaları ile ilgili olmalıydı. Buna paralel olarak 2009 Anayasası'ndaki maddelerin özellikle kadınların erkeklerle eşit bir biçimde politik hayata katılımı konusunda düzenlendiği görülmektedir⁴⁷⁸. Örneğin 11. madde ile Bolivya Devleti'nin kadın ve erkeklerin eşit temsili temeline dayandığı kabul edilmiştir. Ayrıca 2009 Bolivya Anayasası'nın 15. maddesinin 2. fıkrasında, özellikle kadınların aile ve toplum içinde, fiziksel, cinsel veya psikolojik şiddet görmeme hakkı düzenlenmiştir.

Bolivya'da bu yöndeki düzenlemelerin salt anayasa metni ile sınırlı kalmadığını da belirtmek gerekir. Nitekim 2010 yılı yerel seçimlerinde göreve gelenler arasında kadınların oranı %40'ın üzerine çıkarken 2014 genel seçimlerinde ise meclisteki kadınların oranı %53'e ulaşmıştır. Bolivya bu anlamda mecliste kadın nüfusunun en fazla olduğu Latin Amerika ülkesi haline gelmiştir⁴⁷⁹.

Medeni haklar kategorisinde farklı cinsel yönelimlerle ilgili bir düzenleme yapılmamıştır. Ancak 2016 yılının Mayıs ayında kabul edilen Cinsiyet Kimliği Yasası ile 18 yaşını doldurmuş isteyen trans bireylerin kendilerini ait hissettikleri cinsiyetleri, adları ve fotoğraflarıyla yeni kimlikler alabilmesine imkân tanınmıştır⁴⁸⁰. Bu da medeni haklar kategorisinde Bolivya'nın ne kadar ileride olduğunu göstermektedir⁴⁸¹.

Anayasanın devlet işlevlerinin ifade edildiği 8. maddesinde⁴⁸² değinilen ve Latin Amerika anayasacılığı denilince akla gelen iyi yaşam hakkının (buen vivir) üzerinde durmak gerekirse, bu kavramın anayasanın yerli yönünü yansıtan bir kavram olduğunu ve yerlilerin yaşam felsefesi üzerinden şekillendiğini belirtmek

⁴⁷⁷ European Union Election Observation Mission, s.25.

⁴⁷⁸ Bkz 2009 Bolivya Anayasası madde 8,11, 26,147, 210.

⁴⁷⁹ "... dünya genelinde %63'lük orana sahip Ruanda'dan sonra ikinci sıradadır." Çatı, s.241.

⁴⁸⁰ BBC Türkçe, "Bolivya: Trans bireylere yeni kimlik kartı", 07.09.2016, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37291196>, (03.02.2018).

⁴⁸¹ "Çeşitli reformların kadın ve erkek arasındaki eşitlik ve ayrım gözetmeme kavramlarını açıkça düzenlemesi, Latin Amerikan anayasacılığının kamu siyasetinde ve yasal açılımlarda belli cinsiyet yaklaşımlarının benimsenmesini yetkilendirdiği- hatta gerektirdiği- anlamındadır." Uprimny, s.7.

⁴⁸² 2009 Bolivya Anayasası madde 8/I'e göre "Devlet çoğul toplumun şu etik ve ahlaki ilkelerini kabul eder ve geliştirir: Ama qhilla, ama Illulla, ama suwa (tembel olma, yalancı veya hırsız olma), suma qamana (iyi yaşa), nandereko (uyumlu yaşam), teko kavi (iyi yaşam), ivi Maraey (kötülüğü olmayan toprak) ve qhapaj nan (soylu bir iş veya yaşam)".

gerekir. 2009 Bolivya Anayasası, refah ve iyi yaşam kavramını, devlet tarafından garanti altına alınması gereken ulusal topluluk hayatının etik ilkesi ve hedefi olarak kabul etmiştir⁴⁸³. Ancak bu kavramın içeriğinin muğlâklığı, Schilling-Vacaflor'un da isabetle vurguladığı üzere, stratejik bir şekilde politik aktörlerce kullanılmaya müsait bir alan bırakmaktadır. Yine de iyi yaşam hakkının içeriği ile ilgili genel uzlaşma, bu hakkın özellikle ikinci ve üçüncü kuşak haklar olmak üzere insan haklarını, politik katılımcılık ve çoğulculuğu, sosyal adaleti ve insan merkezli bir dünya görüşünü içerdiği yönündedir⁴⁸⁴.

Belirtmek gerekir ki, Bolivya yerli halkların kolektif haklarını, diğer Latin Amerika ülkelerinin birçoğundan daha geniş kabul ederek güçlendirmiştir⁴⁸⁵. Bu yönü 2009 Bolivya Anayasası'nın farklı bir model anayasacılığı oluşturduğunu gösteren önemli bir dayanak olması bakımından ayrı bir başlık olarak ele alınmayı gerektirmektedir⁴⁸⁶.

2009 Bolivya Anayasası üçüncü kuşak haklara da üçüncü dalga anayasacılıktan farklı olarak anayasa metninde yer vermiştir. Nitekim daha özel bir yeri olması nedeniyle başka bir başlık altında ele alınacak⁴⁸⁷ çevre hakkı yanı sıra madde 10 ile barış hakkı da⁴⁸⁸ anayasal güvenceye kavuşturulmuştur.

Sosyal haklar da 2009 Bolivya Anayasası'nda ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Sosyal devlet, neredeyse tüm kurum ve kuralları ile benimsenmiş, örneğin ev edinme⁴⁸⁹, sağlık yardımı alma⁴⁹⁰, çocuk bakımı gibi başlıkları devletin görevi ve yurttaşların hakkı olarak tanımıştır⁴⁹¹. 2000'li yıllardaki ayaklanmalarda temel konu olan özelleştirmeler, su, kanalizasyon, sağlık ve sosyal güvenlik alanlarında yasaklanmıştır. Halka yönelik temel hizmetlerin kamusal, kolektif ve komüniter

⁴⁸³ UNESCO, s.29.

⁴⁸⁴ Schilling-Vacaflor, s.10.

⁴⁸⁵ Uprimny, s.6.

⁴⁸⁶ Bkz. Yerli Halkların Tanınması ve Hakları Bakımından Bir İnceleme ve 2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik başlığı, sayfa 100.

⁴⁸⁷ Bkz. 2009 Bolivya Anayasası'nda Çevre Hakkı ve Doğanın Hakları başlığı, sayfa 94.

⁴⁸⁸ 2009 Bolivya Anayasası madde 10/I'e göre "Bolivya, egemen devletlere tam olarak saygıyla hareket eden, karşılıklı anlayış, eşitlikçi kalkınmaya katkıda bulunmak ve kültürlerarasılığı geliştirmek için barış kültürünü ve barış hakkını, aynı zamanda dünya ve bölge halkları arasındaki işbirliğini geliştiren pasifist bir devlettir".

⁴⁸⁹ 2009 Bolivya Anayasası madde 19/II'ye göre "Devlet, tüm yönetim düzeylerinde, elverişli finansal sistemleri kullanarak, dayanışma ve eşitlik ilkelerini temel alan, sosyal yarar için konutlandırmayı geliştirmekten sorumludur...".

⁴⁹⁰ 2009 Bolivya Anayasası madde 18/II'ye göre "Devlet, herhangi bir istisnaya girmeksizin ve ayrımcılık yapmaksızın bütün kişiler için sağlığa katılım ve erişim hakkını güvence altına alır".

⁴⁹¹ Aydın, s.1

teşekküller yoluyla sağlanması devletin görevidir. Su hakkı hem konut hakkının kapsamı içinde⁴⁹² hem de ayrı bir şekilde⁴⁹³ düzenlenmiştir. Bunların yanı sıra ülke kaynaklarının ve üretim değerlerinin paylaşılmasında adalet ilkesinin gereğinin yerine getirileceği vurgulanmıştır⁴⁹⁴. Eğitim ve sağlık hakkı devletin yerine getirmekten asla imtina edemeyeceği haklar olarak düzenlenmiştir. Özellikle eğitim alanında Anayasa'nın diğer hükümlerinde sıkça geçen çok kültürlülük ve çok ulusluluk ilkelerine uygun bir şekilde eğitim modeli uygulanmaya çalışılmıştır⁴⁹⁵.

Siyasi haklar açısından 2009 Bolivya Anayasası'ndaki en önemli husus siyasal katılım hakkının geniş bir şekilde düzenlenmesidir. Buna göre bütün kadın ve erkek Bolivya yurttaşları, siyasal iktidarın oluşumuna, yürütülmesine ve denetimine, doğrudan veya vekilleri yoluyla bireysel veya toplu olarak serbestçe katılma hakkına sahiptir. Anayasa'nın 51. Maddesi ile tam sendikal haklar, sendikaların bağımsızlığı, toplu sözleşme ve grev hakları ve sendikaların ekonomik varlıklarına müdahale edilemeyeceği, bu varlıkların devredilemeyeceği ilkesi kabul edilmiştir.

B. 2009 Bolivya Anayasası'nda Çevre Hakkı ve Doğanın Hakları

İnsan haklarının ortaya çıkış sırasına göre yapılan tasnifi ile kuşaklara göre yapılan ayırım⁴⁹⁶ birinci, ikinci ve üçüncü kuşak haklar söz konusudur. Bu ayırım, haklar ve devlet arasındaki ilişkilerin niteliği ile hakların tarihselliği göz önünde tutulmuştur. Siyasi haklar birinci kuşak hakları ifade ederken, ekonomik, kültürel ve sosyal haklar ise ikinci kuşak haklardır. Konumuz bakımından önem

⁴⁹² 2009 Bolivya Anayasası madde 20/III'e göre "Suya ve kanalizasyon sistemlerine erişim insan haklarıdır, imtiyaz ve özelleştirmeye konu edilemezler ve yasaya uygun olarak lisans ve kayıt rejimine tabidirler".

⁴⁹³ Bolivya Anayasası madde 16/I'e göre "Herkes su ve besin hakkına sahiptir".

⁴⁹⁴ Aydın, s.1; Ülke kaynaklarının paylaşılması noktasında uygulamalar da olmuştur, yani bu husus salt anayasada kalan bir hüküm değildir. Nitekim hükümet, Bolivya'nın güney ve doğusunda yer alan eyaletlerdeki yerlilere altmış dolayında mülk senedi vermiştir. Kürkçügil, s.245; "...Morales yönetimi, ilk beş yılı içinde, 900.000 yerli-köylüye, 41 milyon hektar toprak dağıttı." S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.46.

⁴⁹⁵ UNESCO, s.47.

⁴⁹⁶ Bu sınıflandırma ilk kez Karel Vasak tarafından dile getirilmiştir. Bülent Algan, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yayıncılık, 2007, Ankara, s. 46; Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Murat Önok, **İnsan Hakları El Kitabı**, 4. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011, s.77.

taşıyan ve yeni kuşak insan hakları ya da dayanışma hakları olarak da ifade edilen⁴⁹⁷ üçüncü kuşak haklar ise barış hakkı, çevre hakkı, kalkınma hakkı, insanlığın ortak mirasına saygı hakkı, kentli hakları, tüketici hakları, hasta hakları, kadın hakları şeklinde sayılabilecek hakları ifade etmektedir⁴⁹⁸.

Çevre kirliliğinin sürekli olarak artması, bu konuda devletlerin ekonomik kaygılarla gerçek önlemlerden kaçınması gibi sebepler, çevre hakkının üçüncü kuşak haklar arasında yer almasının sebeplerindendir. Ancak buradaki çevre hakkı içeriği itibariyle bireyi merkeze alan⁴⁹⁹ ve sağlıklı bir çevrede yaşama, bu sağlıklı ve temiz çevrenin korunarak gelecek kuşaklara aktarılmasını ifade eden bir dayanışma hakkıdır. Dayanışma hakları arasındadır çünkü böyle bir ideale ancak insanların kolektif çabaları sayesinde ulaşılacağı düşünülmektedir⁵⁰⁰.

Modern neoliberal anayasalar, bireyi doğaya karşı yabancılaştırmakta ve birey ile doğa arasındaki tahakküm ilişkisini meşrulaştırmaktadır⁵⁰¹. İnsanın çevre hakkı, insanın sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı gibi haklarla, kişilerin ve devletin bu konudaki yükümlülükleri üzerine şekillenen anlayış yerine, çevrenin hakka sahip olup olamayacağı noktasında ekolojik anayasa tartışmaları başlamaktadır⁵⁰². Ekolojik anayasa tartışmalarında da en çok ele alınan örnekler, Latin Amerika anayasacılığı kapsamındaki anayasal düzenlemelerdir⁵⁰³. Latin Amerika'nın son dönem anayasaları ekolojik öğelere o denli yer vermektedir ki, bulunduğu coğrafyaya atıf yapılarak Andçı anayasacılık olarak da adlandırılmaktadır⁵⁰⁴. Bu anlamda özellikle Bolivya ve Ekvador'daki düzenlemeler; doğayı merkeze alan, doğa ananın haklarını

⁴⁹⁷ “Konularını evrensel değerlerin oluşturduğu bu yeni haklar, devlet sınırlarının ötesinde tüm insanlar arasında ortak bir “dayanışma”yı ifade eder.” Kemal Dadak, “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Sayı:5, 2015, s.312.

⁴⁹⁸ İlker Gündüzöz, “Yeni kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdari Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt:33, 2015, ss.23-24; Gözler, Giriş, s.286; Hatta bilimin kötüye kullanılma ihtimali karşı insanın temel özelliğini oluşturan, insan onurunun korunmasına yönelik hakların da artık söz konusu olduğu ileri sürülerek 4. kuşak hakların da oluştuğu belirtilir. Tezcan, Erdem, Sancaktar ve Önok, s.78.

⁴⁹⁹ Tolga Şirin, “Doğa Ananın Hakları”, **Çevre İnsan Devlet**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2015, (Çevre), s.15.

⁵⁰⁰ Muhammed Sabır Fırat, “Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakkı ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:2, 2015, s.106.

⁵⁰¹ Rana Göksu, “Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri’ni bulmak”, Su Hakkı,<http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).; Atay, ss.29-30.

⁵⁰² Barış Gençer Baykan, “İnsanın Çevre Hakkından Doğanın Haklarına”, 22.11.2012, <http://ekoik.com/insanin-cevre-hakkindan-doganin-haklarina-ekolojik-anayasa/>, (10.02.2018).

⁵⁰³ Şirin, Doğanın Hakları, s.55; Atay, s.29.

⁵⁰⁴ Şirin, Notlar, s.13.

tanıyan özellikleri ile daha radikal örnekler olarak ortaya çıkar⁵⁰⁵. Ancak iki ülke arasında belirgin farklılıklar da mevcuttur.

Doğa ananın haklarını ele almadan önce belirtmek gerekir ki, 2009 Bolivya Anayasası'nın çoğu bölümünde çevreye atfedilen özel önem görülmektedir. Çevreyi şimdiki kuşağın ve gelecek kuşakların refahı için korumak devletin görevleri arasında sayılmıştır.

2009 Bolivya Anayasası'nın yapımında önem taşıyan “Su Savaşları” yani halkın suyun özelleştirilmesine verdiği tepkilerin cevabı, anayasal bir düzenlemeye kavuşturulmuş ve su hakkı 16. maddede “*Herkes su ve besin hakkına sahiptir*” şeklinde düzenlenerek anayasal güvenceye kavuşturulmuştur⁵⁰⁶. Su gibi doğanın esaslı bir unsuru üzerinde özelleştirme yasağının olması da bu anlamda önemlidir. Üstelik bu durum, yerli geleneklerinin anayasada nasıl yer alabildiğini de göstermesi açısından kıymetlidir. Zira yerli kültüründe su, doğa ananın kanı olarak kabul edildiğinden hiç kimseye ait değildir⁵⁰⁷. Böylece su hakkı gibi bir hak anayasada ele alınırken hem anayasacılık açısından son derece ileri bir şekilde düzenlenmiş hem de yerli gelenekleri anayasa yazımına yansımıştır. Ayrıca suyun kar amacı için kullanılmayacağının düzenlenmesi “Su Savaşları”ndaki mücadele ruhunun ve taleplerin anayasaya yansıdığını göstermektedir, 2009 Bolivya Anayasası'nı halkın taleplerini yansıtan bir anayasa yapan ve farklı bir deneyim haline getiren örneklerden biri de budur⁵⁰⁸.

2009 Bolivya Anayasası'nın 33. maddesi ile herkes için sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı koruma altına alınmıştır. Hakkın kullanımı ile ilgili bir yandan da, şimdiki ve gelecek kuşaklara mensup bireyler ve topluluklar ile diğer canlıların normal ve sürdürülebilir şekilde gelişimlerini sağlayabilecek şekilde olması gerektiği belirtilerek sınır çizilmiştir. Ancak tüm bu maddeler dikkate alındığında, şimdiki ve

⁵⁰⁵ Gargarella doğanın haklarının Ekvador ve Bolivya Anayasalarında düzenlendiğini belirtmiştir. Ancak doğanın haklarının belirli bir mantık düzlemine oturtulup oturtulamayacağı noktasının belirsiz olduğunu belirtmiştir. Gargarella, *Too much Old*, s.37.

⁵⁰⁶ Şirin, *Çevre*, ss.16-17.

⁵⁰⁷ Uhel M, “Résistances et Alternatives à la Marchandisation de L'eau. Les Mouvements Sociaux à L'épreuve Des échelles du Pouvoir”, **Pandora: Revue D'études Hispaniques**, 8, s.55'ten aktaran Uysal Oğuz ve Atvur, s.236.

⁵⁰⁸ Uysal Oğuz ve Atvur, s.236.

gelecek kuşaklar için çevrenin korunması mantığının ve çevreyi değil insanı merkeze alan anlayışın hâkim olduğu söylenebilir⁵⁰⁹.

Çevreye yapılan saldırılara karşı yargısal koruma ise herkesin bireysel olarak ya da topluluk adına herhangi bir kamu kurumuna başvurup buradan gelecek yanıtı bekleme zarureti olmaksızın çevresel hakların savunması için resen (ex officio) hukuki eylemde bulunmaya yetkili olduğunu belirterek düzenlenmiştir⁵¹⁰. Tüm bunların yanı sıra 2009 Bolivya Anayasası çevre ile ilgili konularla yetkilendirilmiş yüksek mahkeme olan Tarım ve Çevre Mahkemesi kurulmuştur.

Ancak belirtmeliyiz ki, başka bir Latin Amerika ülkesi olan Ekvador’a göre⁵¹¹ 2009 Bolivya Anayasası’nda doğa anacılık daha az radikal karakterdedir. Öncelikle Ekvador Anayasası’nın bir kısmı doğrudan buna ayrılmış iken 2009 Bolivya Anayasası, doğrudan doğanın haklarına yer vermemiştir. Ayrıca 2009 Bolivya Anayasası’nın 355. maddesinde *“doğal kaynakların satışı ve endüstriyellesmesinde devlet önceliklidir”* denilerek doğal kaynakların endüstriyellesmesinden bahsedilmiştir. Şirin’in bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

*“Bolivya anayasası çok önemli gelişmeleri beraberinde getirmiş olsa da, geleneksel kalkınmacı perspektiften gerçek bir kopuşa cesaret edememektedir. Anayasa, çevrenin korunmasını ekonomik amaçlara tâbi kılmaktan kendini alıkoyamamıştır.”*⁵¹²

Elbette yine de üçüncü dalga anayasacılığı temsil eden batılı anayasalara nazaran daha kapsamlı bir şekilde çevrenin anayasada yer aldığını belirtmeliyiz⁵¹³.

⁵⁰⁹ Şirin, Doğanın Hakları, s.58.

⁵¹⁰ 2009 Bolivya Anayasası madde 34’e göre “Herkes, bireysel olarak veya bir topluluk adına, çevreye yapılan saldırılar karşısında, kamu kuruluşlarına önceden başvurma zorunluluğu olmaksızın, çevresel hakların savunması için resen hukuki eylemde bulunmaya yetkilidir”.

⁵¹¹ Ekvador Anayasası’nın ayrı bir bölümünde Doğa ananın hakları sıralanmıştır. Doğa ananın hakkın öznesi olması durumu bu şekilde anayasal düzenleme ile belirlenmiştir. Bu hususun pratiğe ilk yansımalarından biri de Vilcabamba Nehri hakkında verilen karar olmuştur. Emsal nitelikte bu kararda idarenin bir projesi eğer doğaya zarar verme ihtimalini bünyesinde barındırıyorsa hakimler tehlikeyi önlemek adına doğanın vasisi gibi hareket etmelidir. Ayrıca mahkeme ispat yükünü tersine çevirerek idarenin doğaya zarar vermediğini ispatla yükümlü olduğu belirtilmiştir. Kararın ayrıntısı ve açıklamalar için bkz. Rana Göksu, “Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri’ni bulmak”, Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

⁵¹² Şirin, Doğanın Hakları, s.57.

⁵¹³ Göksu da benzer bir şekilde modern devlet anlayışı ve bu anlayışın ürünü olan anayasaların bireyleri doğaya karşı yabancılaştıran ve birey ile doğa arasındaki tahakküm ilişkisini meşrulaştırdığını belirtmiştir. “Ekolojik anayasa konusunda en ilerici düzenlemeleri içeren anayasalar ise her zaman rol model olarak gösterilen ABD ve Avrupa ülkelerinde olmayıp, Ekvador ve Bolivya gibi Latin Amerika ülkeleridir. Rana Göksu, “Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri’ni bulmak”, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

Anayasanın üçte birinin çevre ile ilgili konulara özgülenmesi bu durumu göstermektedir.

Bolivya’da 2010 yılında gerçekleştirilen İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halklar Konferansı⁵¹⁴ da anayasada çevreye verilmiş bu önemin salt anayasadaki düzenlemelerden ibaret kalmadığını ve bu nedenle bu yöndeki eleştirilerin çok da hakkaniyetli olmadığını gösterir niteliktedir⁵¹⁵. Özlüer bu konferanstan hareketle, Bolivya Hükümeti’nin, iktidarının kaynağı olarak, yerli kültürünün üzerinden yükselerek doğayı referans göstermek istediğini belirtir⁵¹⁶. Nitekim konferans ile doğa ananın haklarının tanınması taahhüdü yerine getirilerek her ne kadar hakkın öznesi olarak anayasada ele alınmadı ise de 2011 yılında Doğa Ananın Hakları Yasası⁵¹⁷ kabul edilmiştir. Bu yasa doğa ananın haklarını, devletin ve toplumun bu haklara saygı gösterme yükümlülüğünü ve görevlerini tanımaya yöneliktir. Yasa ile birlikte insanlar doğanın üstünde ya da altında olan tüm diğer varlıklara eşit sayılırlar.

Yasa, doğa ananın üzerinde yaşayan tüm unsurları korumayı amaçlamaktadır ve doğa ananın yerlilerin dünya görüşüne göre kutsal olduğunu belirtilmiştir. Ayrıca yasaya göre doğa ananın yaşam, kirlilikten arınma, temiz hava, denge, yaşam sistemleri tarafından ihtiyaç duyulan ve kirlilikten arındırılmış yeterli ve kaliteli su, genetik değişikliğe uğramamış çeşitlilik gibi hakları kabul edilmiştir⁵¹⁸. Yasanın 9. maddesi ile Bolivyalılara doğa anaya saygı göstermeleri, onunla uyum içinde yaşamaları, üretim uygulamaları ve tüketim davranışlarını doğa ananın haklarına uygun olarak yürütmeleri, doğa ananın bileşenlerini sürdürülebilir şekilde

⁵¹⁴ Latin Amerika kıtasındaki anayasacılık ve elbette diğer tüm gelişmeler neoliberal politikalara bir tepki niteliğindedir. Bu konferans da bu tepkiye bir örnektir. Zira konferansın Birleşmiş Milletler Kopenhag iklim Zirvesi’nin bir eleştirisi ve alternatifi olarak da ortaya çıktığı görülmektedir. **Kolektif Ekososyalist Dergi**, 2010, Sayı:5, s.2.

⁵¹⁵ “Burjuvazi karşısında kendi tarihsel referansını yaratmak açısından da Bolivya Hükümeti, İnka Uygarlığı’nın kültürlerinden “doğa ana” mitini, politik alanın diline bu konferans yoluyla soktu.” Fevzi Özlüer, “İklim Değişikliği Yerliler ve Doğa Anacılık”, **Kolektif Ekososyalist Dergi**, Sayı:5, 2010, (Doğanacılık), s.22.

⁵¹⁶ “...devlet iktidarı, doğayla dolaylı olarak kendine tarihsel bir meşruiyet zemini yaratıyor.”Özlüer, **Doğa Anacılık**, s.22.

⁵¹⁷ John Vidal, “Bolivia Enshrines Natural World's Rights With Equal Status for Mother Earth”10.04.2011, <https://www.theguardian.com/environment/2011/apr/10/bolivia-enshrines-natural-worlds-rights>, (17.02.2018); Yasa metninin orijinali için bkz. <http://www.ucordillera.edu.bo/jdownloads/BoletinesComunicados/decreto1696.pdf>, (17.02.2018). Her ne kadar aynı zamanda yasa ile bağlantılı olarak Doğa Ana Bakanlığı kurulması beklenirken henüz bu bakanlık bu çalışmanın yapıldığı tarih itibarıyla kurulmamıştır. Bolivya’da çevre ile ilgili olarak Çevre ve Su Bakanlığı bulunmaktadır.

⁵¹⁸ Rosa, ss.76-77.

kullanmaları, doğa ananın korunmasına yönelik önlemleri uygulamak adına sivil toplum kuruluşlarına katılma ödevleri yüklenmiştir. Yani her ne kadar anayasa ile doğa ananın hakları sayılmadı ise de konu ile ilgili olarak anayasanın ruhuna uygun yasa çıkması, Bolivya'yı da Ekvador gibi doğa ananın haklarının konuşulabildiği bir ülke haline getirmektedir.

Elbette bir hakkın tek başına anayasa ya da yasa ile düzenlenmesi yeterli değildir. Önemli olan hakkın uygulamada aktif olarak kullanılabilmesidir. Doğa ananın hakkın öznesi olmasına yönelik eleştiriler de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Kendi adına hukuki girişimde bulunamayacak yani dava açamayacak olması kaldı ki dava sonunda bir tazminat hakkı doğarsa bundan da yararlanamayacağı eleştirileri ile doğanın hakkın öznesi olamayacağı savunulmaktadır. Ancak derneklere, devlete, şirketlere, cenine ve fiil ehliyetine haiz olmayan kişilere tanınan hakların kullanmasının da aynı durumu yansıttığından hareket edilerek bu eleştiri yanıtlanmaktadır⁵¹⁹.

Yerli hareketlerinin en önemli hedefi, genellikle doğa ana ile uyum içinde yaşamaktır. Bu nedenle anayasada yerli halkların ve ulusların hakları sayılırken ayrıca tekrar ekosistemin uygun bir biçimde yönetilmesi ve kullanılmasıyla sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı da aralarında belirtilmiştir. Kaynakları sürekli olarak tüketmekten ziyade ekolojik dengeleri gözetken sağlıklı bir yaşam hedefi yerli halklar için vazgeçilmez niteliktedir. Onlara göre iyi yaşama (buen vivir) ancak bu şekilde ulaşılabilir⁵²⁰.

Ancak her ne kadar anayasada çevreye ilişkin çeşitli güvenceler verilmiş ve çıkarılan yasa ile doğa ana hakkın öznesi olarak kabul edilmiş olsa da, Bolivya'nın çevre dışındaki diğer bir doğal kaynağı olan madenlere çoğunlukla çevrenin kurban gittiği görülmektedir⁵²¹. Yine de ekolojik anayasa tartışmaları açısından radikal bir

⁵¹⁹ Bu yöndeki tartışmalar için kapsamlı bir yanıt olması bakımından bkz. Christopher D. Stone, "Should Trees Have Standing?- Tow Ard Legal Rights For Natural Objects", <https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf>, (10.02.2018); Şirin, Çevre, s.17.

⁵²⁰ Immanuel Wallerstein, "The Latin American Left and Indigenous Autonomy", 17.08.2010, <http://climateandcapitalism.com/2010/08/17/the-latin-american-left-and-indigenous-autonomy/>, (03.02.2018).

⁵²¹ "MAS, yoksullaştırılmış ve durmaksızın yeraltı kaynağı madenciliğinin bir çevresel felaket mirası bıraktığı bir ülke devralmıştı. Bugün ise, Bolivya, Latin Amerika'da ormansızlaştırma oranının en yüksek olduğu ülke; yine de bunun Brezilya gibi komşularının geçmiş yıllarda yaptığına kıyasla düşük bir oran olduğunu bir kenara not etmek gerekir. MAS hükümeti, tıpkı Correa hükümeti gibi, –siyasi

yeri olan 2009 Bolivya Anayasası'ndan anayasa yazımı açısından devletin kurucu unsurlarından olan ülke/toprak unsuru üzerine tartışmaların azlığı düşünüldüğünde⁵²² öğrenilecek çok şey vardır.

C. Yerli Halkların Tanınması ve Hakları Bakımından Bir İnceleme ve 2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik

1. Genel Olarak Yerli Halklar ile Ulusların ve Çok Kültürlülüğün 2009 Bolivya Anayasası'ndaki Düzenleniş Biçimi

Bolivya'da nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan yerli halk, ülke tarihi boyunca toplumsal, ekonomik, siyasi baskı ve sömürü altında yaşamıştır. 1980'li yıllardan itibaren örgütlü bir güç oluşturmaya başlayan yerliler, 90'lı yıllarda toprak reformu ve daha sonrasında da yerli kimliğinin korunması gibi dönüşüm talepleriyle seslerini duyurmaya çalışmıştır. 2009 Bolivya Anayasası'nın bu dönüşüm taleplerine büyük ölçüde yanıt veren bütünlleştirici nitelikte⁵²³ bir anayasa olduğunu belirtmek gerekmektedir.

1980'lerden bu yana yapılan Latin Amerika anayasalarının çoğuna paralel olarak 2009 Bolivya Anayasası da, kültürel çoğulculuğu geniş bir biçimde tanıyarak ve farklılıkları takdir ederek geçmiş anayasalara göre ulusal birlik anlayışını geliştirmiştir. Nitekim Latin Amerika anayasal reformlarının en göze çarpan özelliği, hassas veya marjinal gruplara karşı ayrımcılık tarihinin biriktirdiği toplumsal ve politik dışlamayı yenme taahhüdüdür⁵²⁴.

2009 Bolivya Anayasası'nın çeşitliliğin kabulü ve yerli halklara haklar tanınması noktasında diğer Latin Amerika anayasalarına göre çok daha radikal olduğunu belirtilmelidir. Bu birliğin daha önceki anayasalarda olduğu gibi

vaadine karşılık gelen fakat tekrardan seçilmesini garanti altına almasına da yarayacak olan– daha fazla hizmet sağlama ve ülkeyi yağmalayan yıkıcı yeraltı kaynağı madenciliği faaliyetini sınırlama arasında sonsuz bir çekişmeye saplanıp kalmış durumda” Linda Farthing, “Latin Amerika’da Solun Hali: Bolivya ve Heba Edilen Fırsat”, çev. Deniz Özge Gürsu, 22.11.2017, <http://sendika62.org/2017/11/latin-amerikada-solun-hali-bolivya-ve-heba-edilen-firsat-linda-farthing-457552/>, (03.02.2018).

⁵²² Rana Göksu, “Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri’ni bulmak”, Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).; Şirin, Doğanın Hakları, s.55.

⁵²³ Schilling-Vacaflor, s.3.

⁵²⁴ Mc Manus, s.1; Gargarella, Too Much Old, s.8.

farklılıkların homojenleştirilmesi⁵²⁵ yoluyla değil, farklılıklara saygı ve haklar tanınmak suretiyle sağlanabileceği kabul edilmiştir. Bu da 2009 Bolivya Anayasası'nı çeşitlilik anayasacılığının bir görünümü haline getirmekte ve yerliliğe, çok ulusluluğa ve çok kültürlülüğe yaptığı vurgu ve verdiği önem ile yeni bir anayasacılığın parçası yapmaktadır⁵²⁶. Bu bir diğer yandan da ülke tarihinin neredeyse tamamında sömürülen, geri plana itilen yerli halkın mücadeleleri sonucu elde ettiği politik başarıyı gözler önüne sermektedir⁵²⁷.

2009 Bolivya Anayasası'nın 3. maddesi ile Bolivya halkını oluşturan Bolivyalı kadın ve erkeklerin, özgün yerli köylü uluslar ve halkların, kültürlerarası ve Afrika kökenli Bolivyalı komüniterlerin toplamının Bolivya ulusunu tanımladığı ifade edilmiştir⁵²⁸. 36 farklı etnik köken anayasa ile tanınmıştır⁵²⁹. Öyle ki yerli kelimesi Bolivya Anayasası'nda tam 130 kez geçmektedir⁵³⁰. Yıllardır kültürleri asimilasyona uğratılmak istenen, göz ardı edilen, başta su gibi temel yaşamsal bir hak olmak üzere pek çok haktan mahrum bırakılan yerli halk için bunun eşsiz bir zafer olduğunu belirtmek gereklidir.

Anayasanın başlangıç bölümünde de çok kültürlülük ve ulusluluğa verilen değer açıkça görülmektedir. Zira neredeyse her cümlesinde, çoğulluk, çoğulculuk, kültürel çeşitlilik kelimelerini içermektedir. 2009 Bolivya Anayasası bu özelliği nedeni ile çok kültürlü/çok uluslu anayasalar içerisinde sınıflandırılmaktadır⁵³¹. Bolivya Devleti'nin neredeyse her kesimi, ulusal hükümetin tüm organlarının yapısı anayasa tarafından yerli halkların tanınması mantığına uygun olarak değiştirilmiştir⁵³².

⁵²⁵ “On dokuzuncu yüzyıl liberalleri, yerli halkların asimilasyonunu ve yerli topluluk topraklarına yapılan saldırıları meşrulaştıran bir politika olan millî birlik oluşturmak için uğraşan ulus oluşturma projelerine katıldılar. On dokuzuncu yüzyıl liberal fikirleri üzerine kurulan hem korporatist hem de neoliberal vatandaşlık rejimleri sırasında Latin Amerika anayasaları, ulusal kimlikleri siyasal üyeliğin temelleri olarak kodladı...Bu bağlamda, ulusal politikacılar ve anayasalar ya etnik homojenliği kabul ettiler ya da etnik çeşitliliğin siyasi önemini gözardı ettiler.” Yashar, s.6.

⁵²⁶ Uprimny, s.3,5.

⁵²⁷ Uysal Oğuz ve Atvur, s.236.

⁵²⁸ Şirin, Notlar, s.25.

⁵²⁹ Cüneyt Göksu, “Bolivya'nın Yeni Anayasası”, **Bianet**, 12.02.2009, <http://bianet.org/bianet/dunya/112515-bolivya-nin-yeni-anayasasi>, (25.11.2016), (Bolivya'nın Yeni Anayasası).

⁵³⁰ Cüneyt Göksu, “Bolivya'nın Yeni Anayasası”, **Bianet**, <http://bianet.org/bianet/dunya/112515-bolivya-nin-yeni-anayasasi>, (25.11.2016).

⁵³¹ Schilling-Vacaflor, s.4

⁵³² Tockman, s.127.

2009 Bolivya Anayasası yerli halkı üç kategoride ele almıştır. Bunlar; özgün yerli köylü uluslar ve halklar, izole biçimde yaşayan özgün yerli köylü uluslar ve halklar ve son olarak Afrika kökenli Bolivyalılardır. Bu iki grup ve Afrika kökenli Bolivyalılar arasında önemle vurgulamak gerekir ki sahip olunan hak ve özgürlükler açısından bir fark yoktur⁵³³.

Özgün yerli köylü uluslar ve halklar 2009 Bolivya Anayasası'nın 30. maddesinde şu şekilde tanımlanmıştır:

“...varlığı İspanyol sömürgeci istilasından öncesine uzanan bir kültürel kimliği, dili, tarihsel geleneği, kurumları, bölgeyi ve dünya görüşünü paylaşan kolektif insan toplulukları. İzole biçimde yaşayan özgün yerli köylü uluslar ve halklar ise yok olma tehlikesi altında olan, gönüllü olarak yalıtılmış biçimde yaşayan ve bağlantı kurulamayan topluluklar...”

Kültürel çeşitliliğe verilen önem o kadar büyüktür ki, Bolivya Devleti'nin temeli olarak çok kültürlülük belirtilmiş ve tüm bu kültürlerle ayırım gözetilmeksizin eşit bir biçimde saygı duyulacağı belirtilmiştir⁵³⁴. Kültürlerin korunması, geliştirilmesi, gözetilmesi, yaygınlaşması devletin sorumluluğundadır.

Devletin niteliklerini gösteren birinci maddede, Bolivya'nın çoğulculuk içinde kurulduğu ve ülkenin bütünleşme sürecinde, siyasal, ekonomik, kültürel ve dilsel çoğulculuğa dayandığı ifade edilmiştir. Devletin resmi dili olarak İspanyolcanın yanı sıra yerli köylü uluslar ve halkların 36 adet dili de sayılmıştır⁵³⁵. Devletin ve bölgelerin en az iki dilinin olması, birinin İspanyolca diğerinin ilgili bölgedeki dillerin çeşitliliğine göre yasa ile belirlenmesi, ülkede konuşulan dillerin tek tek sayılması Bolivya Anayasası'nın yerli halkın mücadelelerinin eseri olduğunun bir diğer kanıtıdır⁵³⁶. Çoğul dillere dayanan diyalogu geliştirmek devletin görevleri arasında sayılmıştır.

⁵³³ Yerlilere tanınan geniş haklar compesinolara (melezler) tanındığı kadar Afrobolivyalılara da tanınmıştır. Schilling-Vacaflor, s.10

⁵³⁴ Bolivya Anayasası madde 98/I'e göre “Kültürel çeşitlilik, Çoğul Uluslu Komüniter Devlet'in esas temelidir. Kültürlerarası karakteri halklar ve uluslar arasındaki birleşimin, uyumlu ve dengeli varoluşun aracıdır. Kültürlerarası karakter, farklılıklara eşit koşullarda saygı gösterir”.

⁵³⁵ 2009 Bolivya Anayasası madde 5/II'e göre “Çoğul ulusal hükümet ve bölge yönetimleri en az iki resmi dil kullanmak zorundadır. Bu dillerden birisi İspanyolca olmalı, diğerine ise söz konusu bölgedeki bütün nüfus içinde kullanımı, elverişlilik, koşullar, ihtiyaç ve tercihler dikkate alınarak karar verilmek zorundadır. Özerk hükümetler dışında, bölgelerinin karakteristik dili kullanılmalıdır, ancak bu dillerden birisi İspanyolca olmak zorundadır”.

⁵³⁶ 2009 Anayasası'ndan önceki dönemde İspanyolca haricinde Aymara ve Quechua dilleri resmi dil olarak kabul edilmekteydi. Çatı, s.237; Aydın, s.2.

Çoğul ve yerliliğe anayasal bir güvence sağlanırken aynı zamanda çoğul-ulusal çeşitliliği korumak devlete pozitif bir yükümlülük olarak yüklenmiştir. Bolivya'nın ekonomik modelinin belirtildiği 306. maddede dahi ekonomik modeli çoğul olduğu ve tüm Bolivyalıların yaşam kalitesini ve refahını arttırmayı hedeflediğini belirtilmiştir.

2. Yerli Halkların Hakları

Yerli halkların haklarını demokrasi perspektifinden ele alan Tockman, demokratik olarak adlandırılabilen her siyasi sistemin yerli hakların gerçekleştirilmesine izin vermek açısından yeterince kapsayıcı olmadığını belirtmektedir. Tam tersine ona göre demokrasinin hem küresel hem de Latin Amerika tarihinde yerli halkların marjinalize edilmesi ve halkların toplumsal ve siyasi dışlanmaya uğraması söz konusudur⁵³⁷. 2009 Bolivya Anayasası ise yerli halka tanıdığı haklarla bu anlayıştan uzaklaşmaktadır.

2009 Bolivya Anayasası'nda yerli köylü uluslar ve halklar üç kategoride ele alınsa da, sahip olunan hak ve özgürlükler açısından böyle bir ayrıma gidilmemiş, özgün yerli köylü uluslar ve halklara tanınan haklar, izole bir şekilde yaşayan özgün yerli köylü uluslar ve halklar ile Afrika kökenli Bolivyalılara da tanınmıştır. Yerli köylü uluslar ve halklar açısından ayrılarak üç grupta belirtilmesinin nedeni, esasen izole olan topluluklar ile Afrika kökenli Bolivyalıların özellikle korunmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Yani yerlilerin bu şekilde ele alınması bir ayrımcılık değil, aksine bu iki grubun varlığının da kültürel çeşitlilik olarak sürdürülme çabasıdır. Aksi bir tutum zaten anayasanın yapılış sürecindeki hâkim ilke ve değerlere aykırı olacaktır.

Geleneksel ayrımcılık hedefleri olan bu grupların dilleri resmi dil olarak tanınmış, özerk ve kendi bölgelerinde uyuşmazlıkları çözmek adına yargı yetkisi verilmiş ve bu şekilde Uprimny'e göre, yerlilere farklılaştırılmış bir vatandaşlık tanınmıştır⁵³⁸.

⁵³⁷ Tockman, s.123.

⁵³⁸ Uprimny, s.4.

2009 Bolivya Anayasası'nda yerli halkların kolektif hakları Latin Amerika ülkelerinin birçoğundan dahi geniş bir şekilde düzenlenmiştir⁵³⁹. Buna göre izole bir şekilde yaşayan yerli halkları devletin koruyacağı ve onların bireysel ve kolektif yaşamlarına saygı gösterileceği, bu toplulukların kendi yaşam biçimlerini muhafaza etme haklarının olduğu ve en önemlisi yaşadıkları bölgenin yasa tarafından tanımlanıp kendi egemenliklerine bırakılmasından faydalanacakları anayasal güvenceye kavuşturulmuştur.

2009 Bolivya Anayasası'nın 30. maddesinde tüm özgün yerli köylü uluslar ve halkların yararlanacakları haklar sayılmış ve devletin bu hakları güvence altına alacağı, koruyacağı ve saygı duyacağı düzenlenmiştir. Bu haklardan belki de en önemlisi özgürce var olma hakkıdır. Kendi kültürel kimliklerini, dini mezheplerine, maneviyatlarına, örf ve adetlerine ve dünya görüşüne sahip olma hakları olan yerli uluslar ve halklar ayrıca kaderlerini tayin etme hakkına sahiptir⁵⁴⁰. Pek çok yerli ulusun ve halkın anadilinin resmi dil arasında belirtilmesine paralel olarak, çok dilli bir eğitim görme hakları güvence altına alınmıştır⁵⁴¹. Eğitimdeki yaklaşımın temel felsefesi de zaten kültürler arasılik yani farklılıklara ve temel haklara saygı çerçevesinde kültürel farklılıklara değinmenin yollarını önermektedir⁵⁴². Meclis üyelerinin seçiminde yerli halkların orantılı katılımının sağlanması gerekliliği Anayasa'nın 147. maddesinde belirtilerek siyasi katılım hakları güvence altına alınmaktadır.

Aslından ülkede komüniteryan bir demokrasinin⁵⁴³ tanınması da yine yerli halkların hakları ile ilişkilidir. Toplulusal demokrasinin tanınması, 2009 Bolivya Anayasası ile getirilen bir yeniliktir ve belediyeler, yerli-campesino(melez) toprakları gibi kendi kendini idame ettirmiş yerli-campesino kurumlarında icra edilmesi beklenmektedir. Bu kurumlardaki yerli-campesino temsilcilerinin seçimi veya atanması, toplulukların kendi normlarına ve usullerine göre gerçekleştirilmelidir⁵⁴⁴.

⁵³⁹ Uprimny, s.4,6; Atay, s.30.

⁵⁴⁰ Schilling-Vacaflor, s.9-10; Barrantes ve Reynolds, s.215.

⁵⁴¹ UNESCO, s.47.

⁵⁴² UNESCO, s.30.

⁵⁴³ Bu demokrasi türü Bolivya'daki yerli toplulukların organizasyonu tarafından geliştirildi ve bu şekilde batının demokrasi anlayışına alternatif oluşturulmaya çalışıldı. Bu tür demokrasi anlayışı sömürgeci ülkelerin sömürsünden kurtulma sürecinin bir parçası olarak görülür. Schilling-Vacaflor, s.10.

⁵⁴⁴ Schilling-Vacaflor, s.9.

2009 Bolivya Anayasası madde 30 ile ayrıca yerli halklara kendi ekonomik sistemlerini kendi dünya görüşlerine uygun olarak uygulama hakkı verilmiştir. Bu hakkın yerlilere tanınan haklardan biri olmasının yanı sıra belirtmek gerekir ki bu düzenleme ile birlikte 2009 Bolivya Anayasası aynı zamanda pazar ve devletin yanında topluluğun ekonomik üretim biçimi benimseyen farklı bir ekonomik model geliştirmiştir⁵⁴⁵.

3. 2009 Bolivya Anayasası'nda Özerklik

2009 Bolivya Anayasası'nın içeriği irdelenirken ele alınması gereken en önemli başlıklardan biri de özerkliktir.⁵⁴⁶ Nitekim anayasanın yapılış sürecinde de özerklik oldukça hassas bir konu başlığı olmuştur. Doğal kaynakların işletilmesinden kaynaklı gelirin merkezden yönetilmesine karşı çıkan Santa Cruz gibi petrol zengini Yarım Ay bölgesinin⁵⁴⁷ ve yerli hareketlerin taleplerini karşı karşıya getiren özerklik hususu 2009 Bolivya Anayasası'nın Devlet Topraklarının Organizasyonu Bölümü altında ele alınmıştır.

Özerklik hususundaki tartışmaların elbette belirli bir tarihselliği vardır. Daha önceleri neoliberal politikalar sayesinde iktidara gelen liderlerin ülkenin yarım ay bölgesinden çıkması ve bu liderlerin neoliberalizmin açığa çıkardığı fırsatları Yarım Ay bölgesi eyaletlerine yönlendirmesi sayesinde ülke ekonomisinin büyük bölümünü kontrol eden doğulu oligarklar ortaya çıkmıştır. Ancak bu doğulu oligarkların neoliberal saltanatı 2000 yıllardaki halk ayaklanmaları ile sona erdirilmiştir⁵⁴⁸.

MAS iktidarı ile birlikte bu düşüşü telafi etmek isteyen oligarklar, bölgesel siyaset yaparak ekonomik durumlarını korumak ve “kayıt dışı bir zayıf neoliberal devlet”⁵⁴⁹ istemişti bu da özerklik talebini beraberinde getirmiştir⁵⁵⁰. Ancak bir diğer

⁵⁴⁵ Uprimny, s.16, dñn.85.

⁵⁴⁶ European Union Election Observation Mission, s.12.

⁵⁴⁷ Yarım ay bölgesi Santa Cruz, Beni, Pando ve Tarija eyaletlerinden oluşmaktadır ve nüfusu ağırlıklı olarak ülkeye göç eden Avrupalılardan oluşmaktadır. S.Özbudun, Bolivya Dersleri, s.47.

⁵⁴⁸ S.Özbudun, Bolivya Dersleri, s.47.

⁵⁴⁹ Roberta Rice, “Regional Autonomy and Municipal Politics in Post-Neoliberal Bolivia”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1901983, (18.02.2018), s.2.

⁵⁵⁰ Hatta Mayıs 2008'de Santa Cruz bölgesinde, su, toprak ve doğal gazın daha fazla bölgesel kontrolünü talep eden bir “özerklik referandumu” düzenlendi. Oylama, Bolivya hükümeti tarafından, bölgenin siyasi ve ekonomik elitleri arasındaki muhalefetin ayrılıkçı bir tasviri olarak, anayasaya aykırı ve yasadışı olarak yorumlandı. Robert Albrow, “Confounding Cultural Citizenship and Constitutional Reform in Bolivia”, *Latin American Perspectives*, Cilt:37, Sayı:3, 2010, s.76.

yandan kendi değerlerine göre yaşama talepleri olan yerli halklar ve onların kendi topraklarında istedikleri bir özerklik söz konusuydu⁵⁵¹. Dolayısıyla 2009 Bolivya Anayasası'ndaki özerklik düzenlemeleri bu tarihsellik göz önünde tutularak ele alınmalıdır.

2009 Bolivya Anayasası'nda özerklik 272. maddede şu şekilde tanımlanmıştır:

“Özerklik, yönetimlerin doğrudan halk tarafından seçilmesi, ekonomik kaynaklarının yönetimi, yasal, düzenleyici, mali, ve yürütme erkinin kendi yetki ve otorite bölgesindeki özerk hükümet tarafından kullanılması demektir.”

Aslında yalnızca 2009 Bolivya Anayasası metnine bakarak özerkliğe ilişkin düzenlemelerin yerliler göz önünde tutularak düzenlendiği söylenebilir. Ancak yerli halkların özerkliği ne şekilde hayata geçireceklerine ilişkin 2010 yılında Özerklikler ve Âdem-i Merkezileşme Çerçeve Yasası kabul edilmiştir. Bu yasa ve diğer düzenlemeler ile birlikte bir yandan yerliler yıllardır uğruna mücadeleler verdikleri kendi topraklarında kendi geleneklerine göre yaşama hakkına sahip olmuştur ancak bir diğer yandan da bu yasa özerklik ilkesini çok karışık ve çok katmanlı bir hale getirerek özerkliği yarım ay bölgesi oligarklarının taleplerine yanıt veren bir hale getirmiştir⁵⁵². Yasa uyarınca önemli yerli popülasyonu ve varlığı olan belediyeler özerk bölgelere dönüştürülmüştür ve bu şekilde belediyelerin hak ve sorumluluklarını yüklenecek olan geleneksel yönetim biçimlerinin bir restorasyonunu oluşturmuştur⁵⁵³.

2009 Bolivya Anayasası'nın 289. maddesi yerli özyönetimini düzenlemiştir. Bu maddeye göre özgün yerli köylü ulus ve halkların özerkliği, nüfusun paylaştığı toprak parçası, kültür, tarih, diller ve hukuksal, siyasal, toplumsal ve iktisadi örgüt ya da kurumlara sahip özgün yerli köylü ulus ve halkların, kendi kaderlerini tayin haklarının hayata geçirilmesi olarak özyönetim uygulamasından oluşur. Aslında özyönetimin bu denli sınırları çizilerek belirlenmesi Özbudun'un değerlendirmesine göre doğulu oligarkların özerklik taleplerinin önünü kesme amaçlıdır⁵⁵⁴. Her bir yerli

⁵⁵¹ Uprimny, s.11; Bkz. S. Özbudun, Bolivya Dersleri, ss.42-43.

⁵⁵² S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.49; Rice, s.4.

⁵⁵³ Rice, s.4.

⁵⁵⁴ S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.51.

köylü özerkliğin 2009 Bolivya Anayasası'na uygun olmak şartıyla kendi normlarına göre yasa hazırlayabilme hakkının madde 292 ile sağlandığı belirtilmelidir.

Yerli topluluklara tanınan özerkliğin önemi ve değerine binaen bir kısım tehlikeleri de beraberinde taşıdığını belirtmek gerekir. Bolivya topraklarında bazı yerli toplulukların otoriter, cinsiyetçi ve kendi içlerinde homojenleştirme eğilimli oldukları belirtilmektedir. Bu durumda akla şu soru gelmektedir: özerk alanlar kadınlar ve diğer azınlıkta kalan farklı ve heterojen görüşleri yansıtabilmekte ne kadar demokratik olacaktır? Schilling-Vacaflor bu anlamda merkezin özerk alanlar üzerinde özerkliğin baskı ve istismar mekanizmasına dönüşmesini engellemek amacıyla sürekli tetikte olması gerektiğini ancak bunu yaparken bu anlamdaki düzenlemelerin üstten dayatılma biçiminde yapılmaması gerektiğini belirtir⁵⁵⁵.

Ele alınış biçimi değişmekle birlikte yerli topluluklara özerklik verme meselesi, esasen Latin Amerika Kıtası'na neoliberal politikaların hayata geçirildiğini yıllardan beri bir fikir olarak ortadadır. Özbudun, uygulamada neoliberal politikalarının izlerinin olacağını belirttiği özerkliğe ilişkin düzenlemelerin, yerli halklardan çok yaşadıkları bölgelerdeki kaynaklara ulaşma çabasında olan şirketlere yaradığını yerli örgütlerin dile getirdiğini belirtmiştir⁵⁵⁶.

II. HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN KORUNMA MEKANİZMALARI BAKIMINDAN 2009 BOLİVYA ANAYASASI

A. Genel Olarak Savunma Davaları

2009 Bolivya Anayasası bir yandan oldukça geniş bir insan hakları katalogunu bünyesinde barındırırken bir diğer yandan da bu hakları garanti altına alacak korunma mekanizmaları öngörmüştür. Bu şekilde anayasa ile tanınan hakların sadece söylemsel değil, pratik etkilere de sahip olması amaçlanmıştır⁵⁵⁷. Tamamlayıcı nitelikte mekanizmalara ya da Şirin'in ifade ettiği üzere kişisel başvurunun Latin Amerika Kıtası'na özgü pratiklerine farklı biçimlerde yer

⁵⁵⁵ Schilling-Vacaflor, s.14.

⁵⁵⁶ S.Özbudun, Bolivya Dersleri, s.42, dpn. 2.

⁵⁵⁷ Latin Amerika anayasal reformlarının çoğunda hakların söylemsel değil pratik etkileri olması adına güvence mekanizmaları öngörülmüştür. Bkz. Uprimny, s.8-9.

verilmiştir. Savunma davaları; yasadışı bir şekilde özgürlüğünden mahrum bırakılan herkesin açabileceği “Özgürlük Davası”, anayasa ve kanunlar tarafından tanınan hakları sınırlayan kamu görevlilerine, bireylere ya da gruplara karşı açılacak “Anayasal Koruma Davası”, “Mahremiyetin Korunması Davası”, anayasaya aykırı yasal normlara karşı yürütülecek olan “Anayasaya Aykırılık Davası”, anayasa hükümlerini yerine getirmeyen kamu görevlilerinin ihlallerine yönelik olarak “Yasaya Uyum Davası” ve toplumsal haklar ve çıkarların ihlali halinde başvurulacak “Halk Davası” şeklindedir⁵⁵⁸.

Anayasal Koruma Davası yani Latin Amerika anayasacılığı ismi ile amparo, Latin ülkelerinde, anayasal hak ve özgürlükleri korumak adına doğrudan yetkili mahkemeye bireysel başvuru hakkı anlamına gelmektedir. Amparo davasının özellikleri tüm kıtada yeknesak değildir, ülkeden ülkeye değişmektedir⁵⁵⁹. 2010 yılında 1982 Anayasası’nın 148. maddesinde yapılan değişiklikle ülkemizde de Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yolu getirilmiştir. Bu nedenle hem genel olarak amparoyu açıklamak hem 2009 Bolivya Anayasası’nda amparo usulünü incelemek hem de ülkemizde uygulanan Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru yolu ile karşılaştırmak adına Anayasal Koruma Davası (amparo) diğer savunma davalarından ayrıca ele alınması gerekli bir başlıktır⁵⁶⁰.

2009 Bolivya Anayasası’nda yer alan diğer savunma davalarında bahsetmek gerekirse, Özgürlük Davası madde 125 ile 127 arasında düzenlenmiştir ve yaşamının tehlikede olduğunu düşünen, yasadışı işkence gören, haksız bir işleme tabi tutulan veya özgürlüğünden mahrum bırakılan herkesin, kendisi veya vekâleten bir başkası adına açabileceği bir davadır. Özgürlük Davası, habeas corpus başvurusu olarak da bilinir ve amparo başvurusu ile birlikte olağanüstü hallerde dahi vazgeçilemeyecek nitelikte kabul edilir⁵⁶¹. Dava, yaşamın korunması, işkencenin önlenmesi ve özgürlüğün yeniden tesisi adına hukuki usulün yeniden tahsis için ceza mahkemelerinde açılacaktır. Yargılama sonrası verilen karar ise haksız bir hüküm

⁵⁵⁸ Schilling-Vacaflor, s.9.

⁵⁵⁹ Sibel İnceoğlu, **Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Türkiye ve Latin Modelleri**, On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.1.

⁵⁶⁰ Bkz. Anayasal Koruma Davası (Amparo Başvurusu) başlığı s.110.

⁵⁶¹ İnter-Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 25. maddesinde öngörülen adli korumanın, olağanüstü durumlarda derogasyona tabi olmadığı belirtilmiştir. Inter-American Court of Human Rights, Advisory Opinion OC-9/87, 06.10.1987, http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_09_ing.pdf, (18.04.2018).

verilmemesi adına yayınlanmasından itibaren 24 saat içinde çoğul uluslu Anayasa Mahkemesi'nin denetimine sunulur. Hükme rağmen özgürlüğe yönelmiş hukuka aykırı fiili devam ettiren devlet memurları, bireyler cezai işleme tabi tutulur. Eğer yargı makamları özgürlük davasına ilişkin düzenlemelere aykırı davranırsa o takdirde onlar da yaptırıma tabi tutulacaktır.

Mahremiyetin Korunması Davası; temel bir hak olan özel yaşamın gizliliği ile ilgilidir ve habeas data başvurusu olarak da bilinmektedir, genel anlamda kişisel bilgilerin kayıtlara işlenmesi ve depolanmasından kaynaklanan hakların korunması için öngörülen ve 2009 Bolivya Anayasası'nın 130 ve 131. maddelerinde düzenlenen bir başvurudur⁵⁶². Buna göre bu hakkının ihlal edildiğini (kişisel veya aile mahremiyetinin), kendi imajının, onurunun ve itibarının etkilendiğini düşünen birey veya topluluklar mahremiyetlerinin korunması için bu davayı açabilecektir. Aynı zamanda herhangi bir fiziksel, manyetik, elektronik veya bilgisayar ortamında, kamusal veya özel dosyalarda veya bilgi bankalarında kayıtlı bulunan bilgileri öğrenmekten, bunlar itiraz etmekten, silinmesini veya düzeltilmesini istemekten mahrum bırakılan herkes de bu davayı açabilir. Davanın kabul edilmesi halinde mahkeme/yargıç bilginin açıklanması, kayıtlardan silinmesini ya da düzeltilmesini emreder. Bu karar açıklanmasını takip eden 24 saat içerisinde, çoğul uluslu Anayasa Mahkemesi'nde temyiz edilebilir.

Yasaya Uyum Davası; kamu görevlilerinin Anayasaya veya yasalara uymadıkları takdirde ihlal edilen norma uymalarını sağlamak amacıyla ceza mahkemesinde açılan bir davadır. Halk davası ise anayasa tarafından tanınan miras, mekân, güvenlik, halk sağlığı, çevre ve benzeri hak ve kolektif çıkarları ihlal veya tehdit eden kamu makamlarının, bireylerin veya toplulukların eylem veya ihmallerine karşı açılır ve 2009 Bolivya Anayasası'nın 135. maddesinde düzenlenmiştir. Bu davanın açılması koşullarından biri tehdit veya ihmalin güncel olması yani devam ediyor olmasıdır. Mevcut olmayan bir ihlal veya tehdide karşı açılamamaktadır. Ancak davanın açılabilmesi için diğer başvuru yollarını tüketmek zaruri değildir. Davayı herkes açabilir ancak ilgili eylemi fark eden savcı ve hâkimlerin davayı açması zorunludur. Belirtmek gerekir ki, bireylerin doğanın

⁵⁶² Gianluca Gentili, "A Comparative Perspective on Direct Access to Constitutional and Supreme Courts in Africa, Asia, Europe and Latin America: Assessing Advantages for the Italian Constitutional Court", *Penn State International Law Review*, Cilt:29, Sayı:4, 2011, s.712.

hakları adına dava açabilmesini sağlayan 34. madde⁵⁶³ halk davası yoluyla somutlaştırılmıştır⁵⁶⁴.

Anayasaya Aykırılık Davası ise anayasaya aykırı bir normdan etkilenen birey veya toplulukların açabileceği bir dava türüdür ve 2009 Bolivya Anayasası'nın 132 ve 133. maddelerinde düzenlenmiştir. Bu davanın görülmesi sonucunda bir kanunun ya da yönetmeliğin anayasaya aykırı olduğu sonucuna varılırsa bu normlar hükümsüz kılınır ve karar herkesi bağlar.

Bir başka korunma mekanizması olan özellikle insan haklarının korunması ve geliştirilmesi konusunda sorumlu kamu denetçisi kurumu da 2009 Bolivya Anayasası ile getirilmiştir. Bolivya Anayasası'nın 218-224. maddeleri arasında düzenlenen kamu denetçisi⁵⁶⁵; anayasa, yasalar ve uluslararası araçlarla tesis edilen bireysel ve kolektif insan haklarının icrası, teşviki ve yayılması ile bu haklara riayet edilmesini denetler. Herhangi bir emir almaksızın, Anayasaya Aykırılık, Özgürlük, Anayasal Koruma, Mahremiyetin Korunması, Halk Davaları ve Yasaya Uygunluk Davası ve doğrudan iptal davaları açma yetkisine sahiptir. Ayrıca bireysel ve kolektif hakların ihlaline ilişkin ihmal veya eylemleri de araştırıp bu konuda yasal sürecin başlatılmasını Kamu Bakanlığı'ndan talep edebilecektir. İnsan haklarının durumuyla ilgili bir raporu Çok Uluslu Yasama Meclisi'ne sunar. 225. maddede düzenlenen Kamu Bakanlığı, hukuku ve toplumun genel menfaatlerini savunmakta ve kamusal ceza davalarını açma yetkisine sahip işlemsel, yönetsel ve finansal özerkliğe sahip bir yapıdır.

B. Anayasal Koruma Davası (Amparo Başvurusu)

Amparo sözcüğü, yardım, koruma ve himaye anlamına gelir ve temel hak ve özgürlüklerin korunma mekanizmaları bakımından da, genellikle Latin Amerika ülkelerinde anayasa ile güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin korunması için

⁵⁶³ 2009 Bolivya Anayasası madde 34'e göre "Herkes, bireysel olarak veya bir topluluk adına, çevreye yapılan saldırılar karşısında, kamu kuruluşlarına önceden başvurma zorunluluğu olmaksızın, çevresel hakların savunulması için resen hukuki eylemlerde bulunmaya yetkilidir".

⁵⁶⁴ Yancı Özalp, s.188.

⁵⁶⁵ 2009 Bolivya Anayasası madde 220'ye göre "Kamu denetçisi, Çokul Uluslu Yasama Meclisi'nin mevcut üyelerinin üçte iki çoğunluğu ile belirlenecektir. Atama insan hakları savunuculuğu geçmişleriyle bilinen kişiler arasında gerçekleşecek bir açık yarışma sürecinde halka önceden duyurularak ve mesleki kapasite ve liyakat koşulları belirlenerek gerçekleştirilecektir".

doğrudan yetkili mahkemeye bireysel başvuru yapılabilmesini ifade eder⁵⁶⁶. İnter-Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi, amparoyu tanımlarken İnter-Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin "Yargısal Koruma Hakkı" başlıklı 25. maddesi uyarınca hak ve özgürlüklerin korunması için tasarlanmış basit ve hızlı bir çözüm olduğu ifade etmiştir⁵⁶⁷.

Gentili, ülkeler arasında düzenleniş biçimleri açısından kayda değer farklılıklar olduğunu vurgulayarak amparo başvurusunun genel özelliklerini belirlemiştir. Buna göre; sadece anayasaya aykırı eylemlere değil aynı zamanda ihmallere ve yalnızca devletin değil, kişilerin de eylem ve ihmallerine karşı amparo başvurusu yoluna gidilebilir. Ayrıca medeni ve siyasi hakların ihlali yanında aynı zamanda sosyal haklar, çevre, tüketici, yerli haklarının ihlali halinde de başvurulabilir. Başvurabilmek için genel olarak, diğer tüm mevcut yasal işlemlerin daha önce tüketilmiş olmasını gereklidir. Ancak bazı durumlarda bir hakkın ihlal edilmesi tehlikesi olduğuna ilişkin yeterli sebep varsa bu ihlalin önlenmesi adına da başvuru yapılabilir. Ayrıca Gentili, bazı ülkelerin amparo başvurusu yapılabilecek eylemleri sınırlandığını belirtmiştir⁵⁶⁸.

Bolivya açısından öncelikle belirtmek gerekir ki, önceleri ABD'ye benzer bir şekilde yaygın anayasallık denetiminin benimsenmesine rağmen, 1967 Anayasası'na 1994'te yapılan reform ile Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Norm denetimi de bu mahkeme tarafından yapılmaktadır. Yani Bolivya hem normların merkezi anayasallık denetiminin yapıldığı hem de yaygın amparo başvurusunun benimsendiği ülkeler arasındadır⁵⁶⁹. 2009 Bolivya Anayasası madde 196'da Anayasa Mahkemesi'nin normların anayasaya uygunluğunu denetleyeceğini belirtmiştir. Anayasa Mahkemesi anayasaya aykırı bulduğu normları iptal etme yetkisine sahiptir ve iptal hükmü bağlayıcı olup bu karara uyulması zorunludur.

2009 Bolivya Anayasası'na göre anayasal koruma davası yani amparo; anayasa ve kanunlar tarafından tanınan hakları sınırlayan, baskı altına alan veya

⁵⁶⁶ İncoğlu, s.1, 4.

⁵⁶⁷ Inter-American Court of Human Rights, Advisory Opinion OC-9/87, 06.10.1987, http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_09_ing.pdf, (18.04.2018).

⁵⁶⁸ Gentili, s.715-716; Ayrıca bkz. Allan R. Brewer-Carias, **Constitutional Protection of Human Rights in Latin America (A Comparative Study of Amparo Proceedings)**, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, ss.107-109.

⁵⁶⁹ Normların merkezi anayasallık denetimi ve yaygın amparo davasını benimseyen diğer ülkeler; Şili, Paraguay, Panama ve Uruguay'dır. İncoğlu, s.45, 51.

almakla tehdit eden kamu görevlilerinin, bireylerin veya grupların yasadışı ve haksız eylemlerine veya ihmallerine karşı herhangi bir yetkili ceza yargıcı veya ceza mahkemesi önünde yapılan başvuruyu ifade eder⁵⁷⁰. İnceoğlu, Bolivya Anayasası'nın 128. maddesinde yapılan tanımın, yalnızca anayasal haklara değil, yasal ve parlamento tarafından yasa ile iç hukuka dâhil edilmiş uluslararası sözleşmelerdeki haklara yönelik ihlallerin de dâhil edilmesi ve sadece kamu görevlilerinin ihlallerine karşı değil gerçek veya tüzel kişilerin ihlallerine karşı da koruma getirilmesi nedeniyle geniş tutulduğunu belirtmiştir⁵⁷¹. Bu başvuru bizzat ihlalden etkilenen kişi tarafından açılabilceği gibi, kamu denetçisi tarafından da açılabilir⁵⁷².

Bu davanın açılabilmesi için bu tehlikelerin giderilmesi için başka bir hukuki yol veya araç kalmaması gerekmektedir ve davanın açılması hak düşürücü süreye bağlanmıştır. İddia edilen suçun işlenmesinden veya son idari veya yargı kararının bildiriminden itibaren en geç 6 ay içinde dava açılmalıdır. Ancak amparo başvurusu öncesi hukuk yollarının tüketilmesi örneğin hamile bir kadının işten çıkarılması gibi daha sonra giderilmesi olanaksız zararlar doğuracaksa o takdirde diğer yolların tüketilmesi gerekmez⁵⁷³. İddia edilen hususun kesin ve gerçek olduğuna karar verilmesi halinde talep edilen koruma sağlanır. Ancak bu karar temyize tabidir, kararın ilanından itibaren 24 saat içinde Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi'nde karar temyiz edilebilir.

2009 Bolivya Anayasası'nın 129. maddesinin 4. fıkrası, talep edilen korumanın sağlanması için ihlalin kesin ve gerçek olması gerektiğini düzenlemiştir. Yani haklara yönelik sınırlayıcı, bastırıcı ve tehdit edici eylem veya ihmalin hukuka aykırılığın açık olması gerekir eğer bir ispat sorunu varsa bunun olağan yargı yolları ile çözülmesi gerekir⁵⁷⁴.

⁵⁷⁰ Bkz 2009 Bolivya Anayasası madde 128-129.

⁵⁷¹ İnceoğlu, s.51.

⁵⁷² “Bolivya Anayasası kurumsal olarak da birtakım güvenceler sunmaktadır. Toplumun genel menfaatlerini ve temel hak ve özgürlükleri savunmak üzere birer bağımsız idari otorite olan halkın avukatı (kamu denetçisini kastetmektedir) ve kamu bakanlığı kurumları oluşturulmuştur. Bunlar görevlerini yerine getirirken çevreye zarar verici eylem veya ihmalden haberdar olmaları durumunda halk davası açmakla yükümlüler...” Yancı Özalp, s.188.

⁵⁷³ İnceoğlu, s.52.

⁵⁷⁴ Boris Wilson Arias Lopez, “La Accion de Amparo Constitucional en el ‘Estado de Transición Constitucional’ Boliviano”, **Revista del Instituto de Ciencias Jurídicas de Puebla**, Enero-Junio, 5, Sayı:27, 2011, s.41'den aktaran İnceoğlu, s.51.

III. UYGULAMA İLE HÜKÜMETE YÖNELİK BİR KISIM ELEŞTİRİLER

Anayasalar siyasi, ekonomik ve toplumsal düzeni şekillendiren araçlardır. Ancak bir anayasanın uygulanması da çok çeşitli etkenlere bağlıdır ve bu nedenle salt anayasada pek çok hakkın düzenlenmesi o ülkede gerçek sosyal adalet ve politik katılım olduğu anlamına gelmeyecektir. Anayasaların uygulanması; siyasi irade, iktidar ilişkileri, yasal normların sosyal kabulü ve anayasa değişikliği sürecinin yasallığı gibi birçok faktöre dayanmaktadır⁵⁷⁵. Bu nedenle Bolivya’da da anayasa metninde yer alan ve farklı bir model oluşturduğu algısı yaratan ileri hak ve özgürlükler ile kurumların uygulamada ne şekilde işlediğinin ve bu yöndeki eleştirilerin ayrı bir başlık altında incelenmesi gereklidir. Anayasa metni yazılı bir belge olarak anayasacılık açısından örnek oluşturabilir ancak pratikte ne ölçüde hakların uygulandığı ayrı bir sorundur.

Bolivya’da bu anlamda oluşan en büyük soru işareti, anayasanın halkın kamu politikalarına oluşturulma sürecine katılabilmeleri açısından aracı olarak ön gördüğü örgütlü sivil toplumun yapısı ile ilgilidir. Kurucu Meclis’in oluşma sürecinde MAS’ın kendi siyaset hattına yakın grupları yapım sürecine kattığı yönünde iddialar nedeni ile anayasayı uygulama noktasında örgütlü sivil toplumun kim olacağı siyasi iradenin etkisi nedeni ile belirsiz kalabilmektedir ve daha da tehlikelisi toplumsal muhalefeti dizginleme riskini de beraberinde taşımaktadır⁵⁷⁶.

Her ne kadar 2009 Bolivya Anayasası çevre merkezli olsa da, hükümet uygulamalarının çevreyi bu denli önemseyip önemsemediği yönünde de bazı kuşklar söz konusudur. Örneğin hükümetin madencilik ve hidrokarbon politikalarına karşı oluşturulan toplumsal hareket⁵⁷⁷, madeni kaynak çıkartım faaliyetlerini eleştirmektedir ve bu uygulamaların Toprak Ana perspektifi ve inancı ile uyuşmadığı görüşündedir.

Bolivya hükümeti bir yandan da popülist solculuk yaptığı iddia edilerek eleştirilmektedir⁵⁷⁸. Latin Amerika siyaset tarihindeki örneklerden yola çıkarak

⁵⁷⁵ Schilling-Vacaflor, s.11.

⁵⁷⁶ Schilling-Vacaflor, ss.11-12.

⁵⁷⁷ Bu hareket “Mesa 18” (İspanyolcada masa) adlı bir çalışma grubu oluşturarak İklim Değişikliği ve Doğa Ana Hakları Dünya Halklar Konferansı’na katılmıştır. **Kolektif Ekososyalist Dergi**, Sayı:5, 2010, s.2.

⁵⁷⁸ Özügürlü, s.15; Abdulreşit, s.65.

popülizm kavramını açıklayan Weyland popülizmi bir liderin, çoğunlukla örgütlenmemiş takipçilerinin doğrudan, dolaysız, kurumsuzlaştırılmış desteğine dayanan hükümet gücünü aradığı veya uyguladığı bir politik strateji olarak tanımlamaktadır⁵⁷⁹. Baykan bu şekilde tanımlanabilen popülizmin sıklıkla liberal demokrasilerin ideallerinden bir sapma olarak görüldüğünü belirtmektedir⁵⁸⁰. Üçüncü kuşak popülizm⁵⁸¹ türü olarak görülen sol popülizme gösterilen örneklerden biri Morales'tir⁵⁸². Morales'in Bolivya'da etnik ve sınıfsal yönden marjinalize edilmiş grupları siyasete dâhil etmesi gibi stratejilerle popülist olduğu ancak dışlanmış toplumsal kesimlere sağladığı bu tanınırlığın popülizmin olumlu yönlerinden biri olduğu belirtilmektedir⁵⁸³.

MAS'ın sosyalist bir hat çizmesine rağmen anayasada sosyalizmle ilgili bir ibare olmadığını belirtilmiştir⁵⁸⁴. Bu durum Morales'e yönelik eleştirilerin oluşmasına neden olmuştur. Ancak neoliberalizm ülkedeki tarihinde gerçekten yoksul bir kesimin oluşmasına sebebiyet verdiğinden ve bu ideolojiye karşı tepkiler o yoksul kesim yani yerli halktan doğduğundan, MAS'ın iktidara gelmesi ve anayasanın yapılış süreci ve içeriğinin salt stratejik bir popülizmden ibaret olduğu kestirmesinin yapılmasının doğru olmadığı kanaatindeyiz⁵⁸⁵.

Anayasanın öncülü olan halk mücadelelerinde, Morales'in yerel halkın taleplerine destek verdiğinin belirtilmesine rağmen, esasen Morales'in bu mücadelelerde orta yolcu bir tavır çizdiğine⁵⁸⁶ yönelik görüşler de vardır. Aslında "oy yoluyla devrim" in bir anlamı Yeşil'e göre, Morales'in kitlelerin mücadelesinin ürünü olarak yeni bir yönetimi kurması değil, seçimlerle başkanlığa seçilmesi, yani

⁵⁷⁹ Kurt Weyland, "Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics", **Comparative Politics**, Cilt:34, Sayı:1, Ekim 2001, s.14.

⁵⁸⁰ Toygar Sinan Baykan, "Halkçılık ve Popülizm: Türkiye Vakası ve Bir Kavramın Kullanımları", **Mülkiye Dergisi**, Cilt:41, Sayı:1, s.163.

⁵⁸¹ 1980lerin sonundan itibaren iki ayrı ideolojik çerçevede (sağ ve sol) popülizmin iyi halk-yozlaşmış elitler ayrımına dayanan ve halkın iradesini yönetimde egemen kılma iddiasını taşıyan hareketlerden oluşmaktadır. Yunus Sözen, "Demokrasi, Otoriterlik ve Popülizmin Yükselişi", Boğaziçi Üniversitesi Dış Politika Forumu, [http://dispolitikaforumu.com/wp-content/uploads/2017/10, \(07.06.2018\)](http://dispolitikaforumu.com/wp-content/uploads/2017/10/(07.06.2018), s.9), s.9.

⁵⁸² Brooke Larson, Raúl Madrid, René Antonio Mayorga ve Jessica Varat, "Bolivia: Social Movements, Populism, and Democracy", **Woodrow Wilson Center Update On The Americas**, Sayı:2, Ağustos 2008, s.5.

⁵⁸³ Sözen, s.21.

⁵⁸⁴ Bkz. Anayasanın Genel Ruhu İtibariyle İdeolojisi Başlığı, sayfa 52.

⁵⁸⁵ Aynı yönde bkz. Abdulreşit, s.66.

⁵⁸⁶ Yeşil, s.104; Webber, s.74.

burjuva legalliğinin savunucusu olmasıdır⁵⁸⁷. Bu orta yolculuk eleştirisi Morales'in azınlıklar ve çoğunluklar arasında uzlaşa sağlanması gerektiği yönündeki görüşlerine yönelik de yapılmaktadır⁵⁸⁸. Bu durum aslında MAS'ın sıklıkla karşılaştığı zorluklardan biridir. Arabuluculuk yapmak, dengeyi sağlamak ve farklı menfaatleri hesaba katmak ve mümkün olduğu kadar çok gücü muhafaza etmek durumunda kalan MAS'ın⁵⁸⁹ belirli hususlarda esneklik göstermesi,⁵⁹⁰ anayasanın uygulamasında da kimi bazı hususları göz ardı etmesi muhtemeldir.

Örneğin, yerel halkın özellikle “Su ve Gaz Savaşları” sonrası doğal kaynakların kamulaştırılması ile ilgili doğan talepleri, tazminat ödemeksizin, devlet tarafından el konularak ve kitleler tarafından temel ihtiyaçları karşılamak için kullanılması içeriğine sahip iken bazı yazarlarca Morales'in satın alma yoluyla devletleştirmeyi savunduğu iddia edilmektedir⁵⁹¹. Bu anlamda seçimlerden sonra Bolivya'da tekelleri bulunan İspanya, Hollanda, Belçika ve Fransa'ya gerçekleştirdiği ziyaretler, en az Küba ve Venezüella'ya yaptığı ziyaretler kadar önemlidir. Bu tablo MAS'ın iktidara geldikten sonra politik hattından uzaklaştığı ve başlangıçta karşı çıktığı kapitalizm ile uzlaşa içine girdiği eleştirilerine neden olmuştur. Bu anlamda Morales'in ekonomi politikası hakkındaki eleştiriler bu uzlaşa nedeniyle yapılırken iç siyasette izlediği politikalar ise yerli merkezli hareket ederek yerli ulusçuluğunu ön plana çıkarması ve her kesime eşit yaklaşmaması üzerinden yapılmaktadır⁵⁹².

Uysal Oğuz ve Atvur, neoliberalizm karşıtlığının yansıdığı toplumsal hareketler sonucu dönüşüm talebi ile iktidara gelmiş olsa dahi, ülkelerin küreselleşmenin kompleks yapısı nedeniyle çok da bağımsız hareket edemediklerini belirtmişlerdir. Uluslararası sözleşmeler, ticaret gibi hususlar devletin dar alandan çıkamamasına neden olmaktadır. Bolivya'da da benzer bir durumun oluşması bu nedenle normaldir.

“Hükümetlerin politik gündemleri küresel sistemin gerçekleri ile çatışabilmektedir; bu durumda ülke içindeki sosyo-politik önceliklerin yerine getirilmesi amacıyla Bolivya örneğinde görüldüğü gibi, neoliberal sistemle belli noktalarda uzlaşılması kaçınılmaz hale gelmektedir.....Bu durum iktidar

⁵⁸⁷ Yeşil, s.105; Webber, s.68.

⁵⁸⁸ Abdulreşit, s.67.

⁵⁸⁹ Schilling-Vacaflor, s.12.

⁵⁹⁰ Bu esneklik ideolojik tutarsızlıktan çok pragmatizmi işaret edebilir. Bkz. Gardini, s.222.

⁵⁹¹ Yeşil, s.107; Webber, s.73.

⁵⁹² Kaya, Bolivya Örneği, ss.101-102.

değişikliğinin etkisini yadsımak ya da toplumsal hareketlerin başarısını etkisizleştirmek anlamını taşımamaktadır. Aksine, ekonomik ve politik gerçeklerden yola çıkarak neoliberalizm karşıtlığının ülke sınırlarını aşarak küresel bir mücadele ile sistemi hedef almasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.”⁵⁹³

Ancak yine de ülkedeki hidroelektrik kaynaklarının kamulaştırılması, devlet bütçesini önemli ölçüde arttırmış ve devletin ekonomideki rolünü güçlendirmiştir. Aynı zamanda asgari ücretin artırılması, çeşitli yardım fonlarının oluşturulması (çocuklar, kadınlar ve yaşlılar için), okuma-yazma programlarının uygulanması ve Bolivya'nın sağlığı için artan destek ve eğitim sistemleri gibi yeni sosyal refah politikaları uygulanmıştır⁵⁹⁴. Bu şekilde anayasa ile güvence altına alınan çoğu hak bir ütopya olarak metinle sınırlı kalmamış, gerçekliğe kavuşturulmuştur.

Ancak bütün bu kazanımların belki de bir kenara konulmasına neden olan 2014 yılında kabul edilen Çalışma Yasası ile 12 yaşındaki çocukların ebeveynin izin vermesi koşuluyla başka bir işveren için çalışması kabul edilmiştir. Bu yasayı Morales'e vekâleten imzalayan Başkan Yardımcısı Alvaro Garcia, uluslararası sözleşmelere uygun bir yasa çıkarmanın daha kolay olacağını ancak böylesi bir yasanın Bolivya'nın realitesinin başka olması dolayısıyla uygulanamayacağını ifade ederek söz konusu düzenlemeyi meşrulaştırmaya çalışmıştır. Bu başka bir takım düzenlemelerin de aynı gerekçe ile meşrulaştırılabilme tehlikesini olduğunu gösteren türden bir ifadedir⁵⁹⁵.

2009 Bolivya Anayasası'nın Kurucu Meclis'in çeşitliliği nedeniyle sentez bir metin olmasını doğal ve olması gereken olarak yorumlayanlar yanı sıra, anayasanın özel mülkiyeti korumasını, yabancı ülkelerin sömürgeci yatırımlarına teminat sağladığı gerekçesiyle⁵⁹⁶ eleştirenler de vardır. Bu açıdan bakıldığında, anayasa 2000'li yıllardaki halk mücadelesini nihayete erdirmiş değil, hızını kesmiştir⁵⁹⁷.

Bir diğer eleştiri de, arazi dağıtımı ve paylaşımı konusundaki maddelerin tartışmaya açık ve mevcut arazi sahipleriyle yerliler arasında yeni anlaşmazlıklar

⁵⁹³ Uysal Oğuz ve Atvur, s.237.

⁵⁹⁴ Schilling-Vacaflor, s.15.

⁵⁹⁵ BBC Türkçe, 18.07.2014, “Bolivya çalışma yaşını 10'a indiriyor”, (19.02.2018).

⁵⁹⁶ Yeşil, s.114.

⁵⁹⁷ “Evo Morales'in seçim zaferiyle birlikte ister istemez birçok insan bu ülkede hayatını devrim uğruna kaybetmiş Che'nin yaşasaydı ne söyleyeceğini düşünmeye sevk etti. Evo Morales'in sağlığına purosunu yakar mıydı yoksa onu kitle hareketinin önüne kesen veya devrimi yolundan saptıran biri olarak mı görürdük?” Kürkçügil, s.229.

doğuracak cinsten oluşuyla ilgilidir⁵⁹⁸. Her ne kadar Hidrokarbonlar başlıklı bölüm altın 359 ve 368. maddeler arasında genel olarak hidrokarbonların Bolivya halkının mülkiyeti altında olduğu ve devletin Bolivya halkını temsilen ülkenin tüm hidrokarbon üretiminin sahibi olup satışta da tek yetkili olduğu düzenlenmiş ise de, aynı zamanda petrol ve doğalgazı içine alan doğal kaynaklar, elektrik, telekomünikasyon ve diğer temel hizmetlerin üzerindeki imtiyazlara işaret eden geçici madde 8 düzenlenmiştir. Bu madde ile kazanılmış hakların tanınmamasının hiçbir suretle kabul edilemeyeceği düzenlenmiştir⁵⁹⁹. Aynı madde ile 2009 Bolivya Anayasası'nın yürürlüğe girmesinden önce tanınan radyoaktif mineraller hakkında imtiyazlar kazanılmış hak olup olmadığı önemsenmeksizin sonlanmış iken, doğal kaynaklar açısından kazanılmış hakların korunması çelişkilidir ve eleştirilmesi doğaldır.

Buna rağmen Bolivya halkının Morales'i desteklemesi, anayasaya bağlılıktan ziyade, Topal tarafından ulusalcı-popülizm geleneği ile açıklanır. Morales'in yerli kökenli olması ve bu nedenle halktan biri gibi görünmesi bu popülizmi desteklemiştir. Topal'a göre MAS, ulusalcı popülizm geleneğini günümüze uyarlamıştır. Hükümet bir yandan yerli hareketinin eski mücadeleleri sonucu yarattığı kurtuluş dilini kendine uyarlarken, diğer yandan bu dili yerli halkın içinde yaşadığı maddi gerçeklikten ayırmaya çalışmaktadır⁶⁰⁰. Morales'in muhalif sesleri kendisine bağımlı kılarak ve özelleştirme sürecine ışık yakarak ılımlı bir demokrat rolü üstlendiği ileri sürülmektedir⁶⁰¹. Bolivya'daki Fabrika İşçileri Federasyonu üyesi işçiler de, Morales hükümetinin popülizmin ideolojik yükselişini temsil ettiğini düşünmektedir⁶⁰².

Topal'ın bu eleştirisi yanında, Morales'in halk tarafından kendilerinden biri olarak görülmesi ve bu anlamda yıllardır sömürülen, ezilen ve dışlanan yerli halk için

⁵⁹⁸ Rana Göksu, "Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri'ni bulmak", Su Hakkı, <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

⁵⁹⁹ "Bu madde ile imtiyazların yeni anayasal rejime uygulanması ilk başta hemen göze çarpmayan bir kötü niyeti de beraberinde getiriyor: "kazanılmış hakların tanınmadığı hiçbir suretle kabul edilemez". Andrés Soliz Rada, "Bolivya: Anayasa ve Hidrokarbonlar", çev. Seda Uyanık, 15.11.2008, <http://sendika62.org/2008/11/bolivya-anayasa-ve-hidrokarbonlar-andres-soliz-rada-25766/>, (03.02.2018).

⁶⁰⁰ Webber, s.74.

⁶⁰¹ James Petras ve Henry Veltmeyer, **Latin Amerika'da Devlet İktidarı ve Toplumsal Hareketler**, Kalkadeon Yayınları, İstanbul, 2007, s.189.

⁶⁰² Webber, s.68.

kurtarıcı olarak görülmesi, akla Weber'in otorite sınıflandırmalarından⁶⁰³ karizmatik iktidar/otoriteyi de akla getirmektedir. Hitler, Lenin, Napolyon gibi örnekler üzerinden sıkça tartışılan karizmatik otorite, 21. yüzyılın da güncel tartışma konularındandır⁶⁰⁴.

Gerçekten de Weber'in karizmatik iktidarı, kendisinden olağanüstü yeteneklerin olduğuna inanılan ve sıradan insanlardan, belli niteliklere sahip olan ve toplumu bunalımdan kurtaran insanı tanımlamak için kullanılır. Karizmatik otorite kendi egemenlik sınırları içinde geçmişi reddetmekte ve bu anlamda özel bir devrimci güç niteliği taşımaktadır. Hayat sorunlarını, hayat durumlarını ve insanların bunlara karşı tutumlarını değiştirerek, dışarıdan etkide bulunan ve aynı ölçüde devrimci bir güç olan akıldan farklı olarak karizma, gereksinimden ya da coşkudan ileri gelen bir öznel ya da duygusal dönüşümü, dünyaya ilişkin durumlarda farklı bir yönelimi ifade eder⁶⁰⁵. Morales'in seçilmeden önceki ve sonraki antiemperyalist çıkışları, neoliberal politikaları reddettiği konuşmalar yapması ve bu anlamda geçmişin tüm kurumlarından uzaklaşma isteğini belirtmesi halk üzerinde yarattığı etki akla karizmatik iktidarı getirmektedir⁶⁰⁶.

Karizmatik otoriteler, gerçekten bireysel özellikleri nedeniyle başkalarını etkileyebilecekleri gibi, bu özelliklerin olduğuna başkalarının inanmasıyla da bir etkiye sahip olabilirler⁶⁰⁷. Karizma Weber'de aynı zamanda bir meşruluk kaynağıdır⁶⁰⁸. Karizmatik lider kendisini kendisi dışındaki güçlerce göreve çağrılmış saymakta, onu izleyenlerde bu nedenle sorgusuz sualsiz kendisine itaat etmektedir. Bugün de varlığını sürdüren karizmatik otoritede, meşruluk, otoriteyi kullanan

⁶⁰³ Engin Topuzkanamış, Max Weber'de Ekonomi, Hukuk Ve Rasyonalite, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2012, Basım Yılı:2013, s.263; Fatma Hürrem Sünney, **Max Weber'in Sosyoloji Bilimine Katkıları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2008, ss.72-73.

⁶⁰⁴ Birkan Uysal Sezer, "Çağdaş Karizma", **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:26, Sayı:4, Aralık 1993, s.3.

⁶⁰⁵ Max Weber, **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, çev. Taha Parla, İmge Kitabevi, İstanbul, 1985, s.358.

⁶⁰⁶ Mendoza Botelho da çalışmasında MAS'ın iktidara gelişini milliyetçilere hitap eden ılımlı reformlar izleyen diğer siyasi partilerden farklı oluşuyla açıklarken Evo Morales'in "karizmatik" sıfatı ile birlikte anmıştır. Mendoza- Botelho, s.26.

⁶⁰⁷ Sezer, s.4.

⁶⁰⁸ Topuzkanamış, s.263: "Weber'in burada kullandığı meşruluk kavramı, ahlâkî veya tabîî hukuktan kaynaklanan veyahut hukukî geçerlilik anlamında bir meşruluk değildir."; San'a göre bu meşruluk, "kesin bir biçimde ve sosyolojik anlamda" bir meşruluktur, Coşkun San, **Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi**, Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1971, s.67.

kişinin şahsından kaynaklanmaktadır⁶⁰⁹. Weber'in düşünceleri çağdaş dünyada farklı bir açıdan yeniden ele alındığında, aslında medya ve kitle iletişim aracılığıyla olduğundan daha farklı gösterilen abartılan liderler karşımıza çıkmaktadır. Medya siyasi liderlerde olmayan kimi özellikleri varmış gibi gösterebilmekte, var olan kimi özellikleri ise abartarak karizma paketlemektedir⁶¹⁰.

Karizmatik iktidar sadece medyanın etkisi bakımından değil, toplumsal, ekonomik ve kültürel dinamikler bakımından da günümüz koşullarında yeniden ele alınmalıdır. Weber'in karizmatik iktidarının doğumu için gerekli olan toplumsal bunalım döneminin Bolivya'daki izdüşümü olarak, halkın temel ve yaşamsal haklarından mahrum bırakılması ile başlayıp halk protestoları ile devam eden süreç belirtilebilir. Karizmatik lider toplumda temel kurumların ve düzenin sorgulandığı istikrarsızlık dönemlerinde ortaya çıkar. Dışlanmış yerli halkın örgütlü mücadeleleri bu koşulun da oluştuğunu göstermektedir. Bu anlamda Morales'in halkın bu denli desteğini almasını yerel anlamda bir karizmatik iktidar olması ve meşruluğunu buradan almasıyla da açıklayabiliriz. Hatta Morales'in 4. kez başkan olabilmesi için yapılan referandumdan hayır oylarının çıkmasını⁶¹¹, halk üzerindeki etkisini kriz dönemi ortadan kalkmaya başladıkça yitirmesi ve karizmatik otoritesinin sarsılmaya başlamasıyla açıklanabilir. Ancak salt Morales'in Bolivya için bir karizmatik iktidar olabileceğine dair ibarelerin olması, ne Bolivya halkının mücadelelerini ne de ortaya çıkan anayasayı değersizleştirir. Her ne kadar Bolivya Anayasası'nın yapım sürecinde Morales etkili bir figür olsa da, Bolivya'nın yeni bir modeli oluşturan anayasacılık serüveni sadece Morales'ten ibaret değildir. Ancak belirtmek gerekir, ülkede yeni bir anayasanın yürürlüğe girmesi toplumsal hareketlerde kesilme yaratmamış ve ülkedeki muhalif hareketlerin etkinliği de devam etmiştir⁶¹².

Morales'e yönelik eleştirilere karşılık Özbudun şu şekilde düşünmektedir:

⁶⁰⁹ Topuzkanamış, s.264, dpn.47.

⁶¹⁰ Sezer, ss.9-12; Her ne kadar medyada genel olarak halktan biri olan yanı ve ezilenlere verdiği mücadeleyle lanse edilse de aslında ülkede Morales ve anayasa ile kalıcı bir huzur ortamının gelmediğini örneklemek açısından https://tr.sputniknews.com/guney_amerika/201608261024571347-bolivya-bakan-yardimcisi-maden-iscileri/, (17.03.2018).

⁶¹¹ Sputnik Türkiye, 24.02.2016, "Bolivya'nın İlk Yerli Lideri Morales Bu Kez Kaybetti" https://tr.sputniknews.com/guney_amerika/201602241021083667-bolivya-morales-referandum-baskan-aymara/, (15.06.2017).

⁶¹² BBC, 21.10.2011, "Bolivia's Evo Morales scraps Amazon road Project". <http://www.bbc.co.uk/news/world-latin-america-15409447>, (25.12.2014); Uysal Oğuz ve Atvur, s.220.

*“Bolivya, bugün kapitalist üretim ilişkilerini kıramamış, ancak ilerleyen bir devletleştirme/kamulaştırma yoluyla refahı tabana yaymaya çabalayan, sosyal adaletçi/halkçı bir “kalkınma” projesi görünümündedir. Morales ve MAS yönetimindeki devlet, toprakları üzerindeki ve altındaki kaynaklar üzerindeki denetimlerini, emperyalizme bağımlılıktan kurtulmak, yoksulluğu ortadan kaldırmak ve halkın refah düzeyini yükseltmek amacıyla kullanmaya öncelik vermektedir.”*⁶¹³

Bu düşünceye paralel bir şekilde 2009 yılında yürürlüğe giren Bolivya Anayasası’nın, hükümet ve anayasa ile bunları üreten toplumsal hareketlerin arasındaki ilişkiyi göstermek bu anlamda hâkim ideolojiyi, toplumsal ve ekonomik yaşam standartlarını halkın devlet yoluyla değiştirip değiştiremeyeceği tartışmalarına⁶¹⁴ bir örnek oluşturmak bakımından yarattığı heyecanın oldukça önemli olduğunu⁶¹⁵ vurgulamak gereklidir. Metnin genelinin, uygulamasının da büyük bir kısmının mevcut anayasacılık anlayışlarından daha ileri bir noktayı işaret ettiğini belirtilmelidir.

⁶¹³ S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.57.

⁶¹⁴ Oikonomakis and Espinoza, s.302.

⁶¹⁵ “Bolivya’nın (ve genelde Latin Amerika’nın) halkçı-sol iktidarı ile özerklikçi hareketleri karşı karşıya getiren, yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığım bir dizi sorunun, ekolojik ve kimlik eksenli hareketler için olduğu kadar, sınıf temelli/sosyalist hareketler için de geçerli olduğunu düşünüyorum. Bu sorunlar, neoliberal müdahale ve ona eşlik eden postmodern yönelişin birbirinden kopartıp karşı karşıya getirdiği “sınıf” ve “kimlik” eksenlerini yeniden bağdaştırma yükümlülüğüyle karşı karşıya olan günümüz antikapitalist muhalefeti için hayati bir önem taşımaktadır ve “Kahrolsun!” ya da “Yaşasın” kestirmeciliğinden fazla bir ilgi ve kafa yormayı gerektirmektedir.” S. Özbudun, Bolivya Dersleri, s.59.

SONUÇ

Yapılan çalışmada, yapım serüveni ve içeriği itibari ile farklı bir anayasal deneyimi ifade eden 2009 Bolivya Anayasası irdelenerek, yapımında halkın katılımının yüksek oranda olduğu, hak ve özgürlüklerin devlet iktidarının karşısında güvenli bir şekilde korunduğu bir anayasacılık için ortak değer ve ilkeler üretebilme çabasına katkı sunabilecek bir örnek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ekonomik, sosyal ve toplumsal olayların meydana getirdiği siyasi dalgalanmalar anayasaları da değiştirmiş, her yeni dönem yeni anayasaları beraberinde getirmiştir. Bugün dünya genelinde hâkim olan üçüncü dalga anayasacılık, neoliberalizmin politik projesinin bir görünümü olarak her ne kadar bireysel hak ve özgürlüklere kutsallık atfetse de, pratikte başarısız olmuştur. Ayrıca üçüncü dalga anayasacılık hareketine dâhil anayasaların yapım süreçlerinin (ya da başka bir ifade ile “demokratik anayasa yapım süreçlerinin”) pek çok yol ve yöntemle yapım süreçlerini demokratikleştirdiği ifade edilse de, çeşitli pratikler sonucu görüldüğü üzere, demokratik anayasa yapımının gerektirdiği unsurlar bu pratiklerde gerçekçi ve halkın katılımını arzulayan bir biçimde var olamamıştır. Son sözü yine anayasaların iktidarın meşruluğunu sağlama ve bu anlamda mevcut iktidarın ideolojisini benimsetebilme işlevi söylemiştir. Bu durumda, halktan izleri görmekte zorlandığımız bu süreçlerin demokratik yönünün genelde tamamlanamadığını belirtmek gerekir.

Neoliberalizm ideolojisinden belki de en çok zarar gören Latin Amerika’nın genelinde ise darbelerle, özelleştirmelerle mücadele edilirken 1980’li yıllarda başlayan değişim dalgası ile birlikte bu mücadelelerin nihayete erdirilebilmesi ve sonuçların güvence altına alınabilmesi için farklı bir anayasacılık dalgası doğmuştur. Bu dalga “Dördüncü Anayasacılık Dalgası” ya da anayasaların ekolojik öğelere yaptığı vurguya ithafla “Andçı Anayasacılık” olarak ifade edilir. Neoliberalizm karşıtlığından beslenen ve halkı tasarlamayı amaçlamaktan ziyade halkın tasarladığı bu anayasacılık, üçüncü dalga anayasacılığın alternatifi olarak görülmemelidir. Zira farklı değer ve ilkeleri benimseyen dördüncü dalga anayasacılık başka bir dünya anlayışından, sömürü kurtuluşu idealinden esinlenir ve halkın taleplerini esas alması bakımından yeni bir anayasacılıktır. Bu anlamda yalnızca üçüncü dalga

anayasacılığın eksikliklerinin törpülenmiş hali olarak görülmemelidir. Çok kültürlülüğü, çevreyi, özelleştirme ve sömürülme karşıtlığını, barış hakkını ön plana çıkaran ve oluşturulabilme zaferinde halk mücadelelerinin görüldüğü 2009 Bolivya Anayasası, dördüncü dalga anayasacılığın en radikal örneklerinden biridir.

Toplumu biçimlendirme projesi olarak değil de, toplumun mücadelelerin sonuç belgesi olarak var olan 2009 Bolivya Anayasası, Bolivya'daki yerel halkın sömürge dönemlerinden neoliberal ekonominin uygulandığı yıllara kadar olan süreçte oluşan taleplerinin bir ürünüdür. Bu anayasanın hazırlanmasını sağlayan iktidar ise, halkın 2000'li yıllardaki eylemlilikleri sonucu devirdikleri mevcut iktidar sonrası seçilmiştir. Anayasanın hazırlanış sürecinde dahi gerçekleşen beyaz-orta sınıf ve fakir-yerli halk çatışmaları, 2009 Bolivya Anayasası'nın yapım sürecini masa başındaki karar vericilerin iradesine teslim edilmiş anayasaların yapım süreçlerinden farklılaştırmaktadır.

2009 Bolivya Anayasası ülkeye özellikle 1980'li yıllarda enjekte edilen neoliberalizm ideolojisine karşıtlığı, anayasanın pek çok yerinde -özellikle başlangıç bölümünde- ifade eder ve neoliberalizmden arınmış bir devleti halka taahhüt etmektedir. Ekonomik alana daha fazla müdahale eden bir devlet modeli ortaya koyan 2009 Bolivya Anayasası, çoğu özelleştirmeleri ortadan kaldırarak Bolivya'yı Batı tekellerinin sömürü merkezi olma durumundan kurtarmayı amaçlamaktadır. Bu anayasanın hukuki bir metin olmanın yanı sıra siyasi bir metin olma yönü o denli yoğun ki, ideoloji, uygulanabilir hukuki kavramlara ve normlara dönüşmüştür ve bu yolla toplumun dönüşümü amaçlanmaktadır.

Devletin kamusal erkleri olarak yasama, yürütme ve yargının yanı sıra seçim organının da özerk bir yapı olarak anayasa ile düzenlenmesi, kamu politikalarına halkın katılımının sağlanması noktasında yapılacak seçimler ya da referandumların şeffaf bir şekilde ve diğer organların baskısından muaf olabilmesinin sağlanması amaçlıdır. Başkanlık sisteminin ülkenin kendine özgü koşulları ile anayasada yeniden yorumlanarak ele alınması ise halkın katılımını sağlayan mekanizmaların ve bu anlamda en çok da recall (geri çağırma) mekanizmasının düzenlenmesi, başkanın bir kısım işlemlerinin karşı imzaya tabi olması gibi yönleriyle olumlu görülebilir. Ancak bu noktada salt anayasa metni ile sınırlanarak güzelleme yapılmasının önüne geçen olayların Bolivya'da yakın tarihlerde yaşandığı görülmektedir. Anayasada en

fazla iki kez görev yapabileceği belirtilmişken mevcut devlet başkanı yerli kökenli Evo Morales'in halkın çoğunluğunun yapılan referandumda hayır demesine rağmen dördüncü kez seçilebilmesinin önünü açan Çoğul Uluslu Anayasa Mahkemesi kararının Bolivya açısından bir tehlikeyi işaret ettiğini düşünmekteyiz.

2009 Bolivya Anayasası'nı farklı bir deneyim haline getiren bir diğer esaslı yön, geniş hak ve özgürlükler kataloğudur. Anayasa ile düzenlenmesi alışık olunmayan tüketici hakları, cinsellik hakkı, spor ve dinlenme hakkı gibi haklar da anayasada düzenlenerek güvence altına alınmıştır. Bu eğilimin nedeni ise halkın anayasada aktif rol almasıyla sahip olabilecekleri tüm hakları anayasa güvencesine almak istemeleri ile açıklanabilir. Bu diğer yandan anayasada belirtilemeyen ve ortaya çıkabilecek bir hak ihtiyacının göz ardı edilmesi tehlikesini de beraberinde getirebilecektir. Ancak 2009 Bolivya Anayasası ile insan haklarının evrensellik, doğrudanlık gibi ilkelerinin yanı sıra ilerlemecilik ilkesi de kabul edilmiştir ve bu şekilde anayasanın, anayasa metninde açıkça yer almayan haklara kapalı olmadığına güvencesi verilmiştir. 2009 Bolivya Anayasası'nın en önemli özelliklerinden biri yerli halk için oldukça önem taşıyan doğa anaya sıkça yapılan vurgudur. Anayasanın büyük bir kısmından çevre düzenlenmiştir ve bu ülkeye özgü yerel motiflerin anayasada ihmal edilmediğinin bir göstergesidir. Ancak salt anayasa metnine bakılarak dördüncü dalga anayasacılığın bir diğer radikal örneği olan Ekvador Anayasası'nda doğa ananın haklarının açıkça düzenlendiği ancak 2009 Bolivya Anayasası'nda bunun gözlenmediği ve üçüncü dalga anayasacılığın çevre hakları hususundaki insan merkezci anlayışın devam ettirildiği eleştirisi getirilebilir. Oysaki 2011 yılında kabul edilen Doğa Ananın Hakları Yasası ile doğa ana, hakkın öznesi haline gelmiştir.

2009 Bolivya Anayasası'nda en çok yerlilik, çoğulculuk ve çok kültürlülük kavramları yer bulmuştur. Nitekim yerli halklar ve dilleri anayasa ile tek tek sayılarak koruma altına alınmıştır. Bolivya ulusu tanımlanırken farklılıkların homojenleştirilmesi yoluna gidilmemiş ve ülkenin mevcut ve gerçek yapısına saygı gösterilerek farklı bir ulus inşası denenmiştir. Yerli halklara tanınan geniş hakların yanı sıra, bölgesel yerel özerk yönetimler anayasa ile özellikle yerli halk göz önünde tutularak düzenlenmiştir. Ancak özerklik hususunda ülkenin doğu bölgesindeki (Yarım Ay bölgesi) oligarkların talepleri de neoliberal ekonomik anlayışlarını

sürdürebilecekleri bir alan isteğidir. 2010 yılında kabul edilen Özerklikler ve Âdem-i Merkezileşme Çerçeve Yasası, özerklik ilkesini, çok karışık ve çok katmanlı bir hale getirerek özerkliği oligarkların taleplerine yanıt veren bir hale getirmiştir.

Tek başına anayasa ile hak ve özgürlüklerin geniş bir şekilde düzenlenmesi, o ülkeye hak ve özgürlükler ortamının hâkim olduğunu göstermemektedir. Bu noktada 2009 Bolivya Anayasası'nda düzenlenen savunma davaları oldukça önemlidir. Kıtaya özgü amparo başvurusu pek çok açıdan ülkemizde mevcut Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru yoluna benzemektedir. Ancak yalnızca kamu otoriteleri ihlali halinde değil özel gerçek ve tüzel kişilerin ihlali halinde de başvurulabilmesi iki koruma mekanizması arasındaki en önemli farklılıklardandır.

İktidardaki MAS ve devlet başkanı Evo Morales, Kurucu Meclis'teki diğer muhalefet partilerini göz önünde tutarak sentez bir anayasa oluşturması, 2000'li yıllarda yükselen mücadelelerin hızını kesmesi ve özellikle toptan bir özelleştirme karşıtlığını getirmemesi sebebiyle eleştirilmektedir. Tüm bunlara rağmen yakın bir tarihe kadar halkın büyük bir coşkuyla Morales'i desteklemesi ise Weber'in karizmatik iktidarı ile açıklanmaktadır. Nitekim Morales'in ilk yerli kökenli başkan olması, koka yetiştiriciliğinden gelmesi ve halkı yoksulluktan ve sömürüden kurtaran bir kahraman olarak görülmesi Morales'e ve partisine yönelik desteğin en önemli nedenleridir. Tüm bu eleştiriler çoğu açıdan haklı görülebilirse de, sırf bu nedenle Bolivya halkının 2009 Bolivya Anayasası ile elde ettiği kazanımlar görmezden gelinmemelidir. Zira her bakımdan 2009 Bolivya Anayasası hem Bolivya için hem de anayasacılık düşüncesi için ileri bir adımdır ancak son adım olmadığı ve halkın katılımının tam anlamıyla sağlanması için daha fazla adım atılması gerektiği de belirtilmelidir.

KAYNAKÇA

Abdulreşit, Abdullatif. **1945'ten Günümüze Venezuela ve Bolivya'da Sosyalist Hareket**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Acar, Eray. "Neoliberalizm ve Sosyal Refah Devleti Ekseninde Üçüncü Yol Yaklaşımı", **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:18, Sayı:1, 2017, ss.248-263.

Açıl, Murat. "2014 Tunus Anayasası Hakkında Genel Bir Değerlendirme", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:25, Sayı:2, 2017, ss.89-131.

Akben, Ayşe Neva. "Evo Morales Yeniden Seçilmek İçin Bir Referandum Daha Yapmayı Planlıyor" <http://latinamerika.ankara.edu.tr/files/2016/06/Bizim-Amerikam%C4%B1z-Haziran-Temmuz-A%C4%9Fustos-2016.pdf>, (02.02.2018).

Akyuva, Ali Özdeş. **Moore'un Demokrasi Kuramı Açısından Latin Amerika Deneyimlerinin İncelenmesi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010.

Albro, Robert. "Confounding Cultural Citizenship and Constitutional Reform in Bolivia", **Latin American Perspectives**, Cilt:37, Sayı:3, 2010, ss.71-90.

Algan, Bülent. **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2007.

Anria, Santiago. "Evo Morales Wants to Change the Law so He Can Remain President. Is Bolivia's Democracy in Danger?", 28.11.2017, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/11/28/bolivias-president-thinks-hes-irreplaceable-what-does-this-mean-for-democracy-there/?utm_term=.dd822a09b868, (04.02.2018).

Atar, Yavuz. **Demokrasilerde Anayasal Değişmenin Dinamikleri ve Anayasa Yapımı**, Mimoza Yayınları, Konya, 2000.

Atar, Yavuz. **Türk Anayasa Hukuku**, Seçkin Yayınevi, Konya, 2013.

Atay, Hande. “Kapitalizmden Çıkış Denemesi Cochabamba Halk Mücadelesi”, **Viraverita E-Dergi**, Sayı:1, 2015, ss.19-39.

Aydın, Öykü Didem. “Halk İçin Ne Anlama Geldiği Belli Bir Anayasa: Bolivya Anayasası”, Edebiyat ve Hukuk, <http://www.edebiyatvehukuk.org/halk-icin-ne-anlama-geldigi-belli-bir-anayasa-2009-bolivya.html>, (17.12.2016).

Barrantes, María ve Paula Reynolds. **Legal Pluralism In The Constitution Of Bolivia Of 2009: Between Multiculturalism and Plurinationalism**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), School of Law University of Leicester, Leicester, 2016.

Baykan, Barış Gençer. “İnsanın Çevre Hakkından Doğanın Haklarına”, 22.11.2012, <http://ekoik.com/insanin-cevre-hakkindan-doganin-haklarina-ekolojik-anayasa/>, (10.02.2018).

Baykan, Toygar Sinan. “Halkçılık ve Popülizm: Türkiye Vakası ve Bir Kavramın Kullanımları”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:41, Sayı:1, ss.157-194.

Bayramoğlu Özügürlü, Sonay. “Latin Amerika’da Solun Yükselişinin Siyasal Sisteme Etkileri”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:36, Sayı:274, 2012, ss.13-36.

BBC, 21.10.2011, “Bolivia’s Evo Morales Scraps Amazon Road Project”, <http://www.bbc.co.uk/news/world-latin-america-15409447>, (11.02.2018).

BBC Türkçe, “Bolivya: Trans Bireylere Yeni Kimlik Kartı”, 07.09.2016, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-37291196>, (03.02.2018).

BBC Türkçe, 18.07.2014, “Bolivya Çalışma Yaşını 10'a İndiriyor”, (19.02.2018).

Bilir, Faruk. “Anayasa Yapımına Yönelik Değerlendirmeler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1-2, Haziran-Aralık 2008, ss.551-564.

Bilir, Faruk. “Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi: Yüksek Seçim Kurulu”, 17.04.2015, <http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/secimlerin-yonetimi-ve-denetimi-yuksek-secim-kurulu/4266>, (14.04.2018).

Brewer-Carias, Allan R. **Constitutional Protection of Human Rights in Latin America (A Comparative Study of Amparo Proceedings)**, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

Bueno, Rafael Loayza ve Ajoy Datta. “The Politics of Evo Morales’ rise to Power in Bolivia, The Role of Social Movements and Think Tanks”, <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/7063.pdf>, (21.02.2018), ss.-1-21.

Buitrago, Miguel A. “Bolivia: How Absolute Morales Power Is?”, **German Institute of Global and Area Studies**, 2010/2, ss.1-8.

Candaş, Ayşen. “Anayasaların Nasıl Yapıldığı İçerğini Etkiler mi?” Anayasa Yazma Süreçlerinin Dünyadaki Örnekleriyle Son 25 Yılda Edindirdiği Bulgular, http://www.anayasaplatformu.net/indir/Anayasanin_nasil_yazildigi_icerigin_i_etkiler_mi_Aysen_Candas_Bogazici_Universitesi.pdf (13.11.2016).

Cevallos, Diego. “BM Raportörü: Bolivya Yerlileri Haklı”, çev.Tolga Korkut, Bianet, <https://bianet.org/biamag/insan-haklari/62212-bm-raportoru-bolivya-yerlileri-hakli>, (01.12.2016).

Cevallos, Diego. “Morales: Yerli, Çiftçi, Devrimci, Sosyalist”, <http://bianet.org/bianet/siyaset/71853-morales-yerli-citci-devrimci-sosyalist>, (05.01.2017).

Chasteen, John Charles. **Latin Amerika Tarihi**, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.

Cheibub, Jose Antonio, Zachary Elkins ve Tom Ginsburg. “Latin American Presidentialism in Comparative and Historical Perspective”, **Texas Law Review**, Cilt:89, Sayı:7, 2011, ss.1-33.

Coşkun, Uygur. “Dünden Bugüne Anayasacılık”, **Hukuk Gündemi Dergisi**, 2008-9, ss.95-102.

Çağ, Burak. “Katılımcı Anayasa Yapımı ve İzlanda Örneği”, **Yasama Dergisi**, Parlamento Hukuku Özel Sayısı, Cilt:2, Sayı:25, 2013, ss.71-91.

Çatı, Mehmet Osman. “Bolivya”, **Dünya Siyasetinde Latin Amerika**, (Ed. İsmail Ermağan), Nobel Yayın, Ankara, 2017.

Dadak, Kemal. “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, **Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi**, Sayı:5, 2015, ss.309-326.

Demir, Fevzi. **Anayasa Hukuku Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku**, Albi Yayıncılık, 10. Baskı, İzmir, 2017.

Doğan, Meltem. “Anayasaların Başlangıç Kısımları”, https://anayasa.tbmm.gov.tr/docs/baslangic_kisimlari.pdf, (21.03.2018).

Elieyioğlu, Enes A. “İlerici Darbe: Karanfil Devrimi”, **Gazete Bilkent**, 21.04.2017, <http://www.gazetebilkent.com/2017/04/21/ilerici-darbe-karanfil-devrimi/>, (23.03.2018).

Erdoğan, Mustafa. **Anayasal Demokrasi**, Siyasal Kitabevi, 7. Baskı, Ankara, 2012.

Erdoğan, Mustafa. “Başkanlık Sistemi, Latin Amerika Tecrübesi ve Türkiye”, **Liberal Perspektif Analiz**, Sayı:3, Aralık, 2016, ss.4-36.

Eren, Abdurrahman. **Anayasa Hukuku Ders Notları**, İstanbul, 2016.

Ergil, Doğu. İdeoloji Üzerine Düşünceler, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:38, Sayı:1, 1983, ss.69-95.

Ergül, Teoman. “Başkanlık Sistemini Tartışırken...”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2005, ss.213-219.

Esen, Selin. **Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye’de Olağanüstü Hal Rejimi**, Adalet Yayınevi, Ankara, 2008.

Esen, Selin. “2016 Anayasa Değişiklik Teklifinin Değerlendirilmesi”, **Ankara Barosu Dergisi**, Sayı:4, 2016, ss.45-73.

Euronews, “Bolivya: Devlet Başkanı Morales Dördüncü Kez Başkanlığa Aday Olmak İstiyor”, 19.04.2017, <http://tr.euronews.com/2017/04/19/bolivya-devlet-baskani-morales-dorduncu-kez-baskanliga-aday-olmak-istiyor> (02.02.2018).

European Union Election Observation Mission, **Bolivia Final Report Constitutional Referendum 25 January 2009**, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/24978/eu-election-observation-mission-bolivia-2009_tm, (20.02.2018).

Evran Topuzkanamış, Şafak. "Anayasalar Yoluyla Toplum Tasarımı ve İnşası: Anayasaların Gerçek Sahipleri ve Anayasacılık Süreçlerinde Birey", **Dokuz Eylül**

Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Özel Sayı, 2014, (Basım Yılı:2015), ss.4989-5010, (Toplum Tasarımı).

Evrans Topuzkanamış, Şafak. **Vatandaşlık Üstüne Bir Tez**, 12 Levha Yayıncılık, İstanbul, 2013, (Vatandaşlık).

Evrensel, Dış Haberler, <https://www.evrensel.net/haber/210392/bolivya-anayasasi-yururlukte>, (28.12.2016).

Farinacci-Fernós, Jorge. “When Social History Becomes A Constitution: The Bolivian Postliberal Experiment and The Central Role Of History and Intent In Constitutional Adjudication”, **South Western Law Review**, Cilt:47, ss.137-177.

Farthing, Linda. “Latin Amerika’da Solun Hali: Bolivya ve Heba Edilen Fırsat”, çev. Deniz Özge Gürsu, 22.11.2017, <http://sendika62.org/2017/11/latin-amerikada-solun-hali-bolivya-ve-heba-edilen-firsat-linda-farthing-457552/>, (03.02.2018).

Fendoğlu, Hasan Tahsin. **Anayasal Derinlik**, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.

Fernandez, Sujatha. “Democracy and Reform: Rewriting the Constitution in Bolivia and Venezuela”, **Economic and Political Weekly**, Cilt:42, Sayı:21, 2007, ss.1888-1889.

Fırat, Muhammed Sabır. “Hukuk Devleti Açısından İnternette İnsan Hakkı ve Kişilik Haklarına Saldırı Sorunu”, **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:5, Sayı:2, 2015, ss.101-116.

Freeman, Michael. “Neoliberal Politikalar ve İnsan Hakları”, çev. Şafak Evrans Topuzkanamış, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:17, Sayı:2, 2015, ss.165-188.

Gardini, Gian Luca. "Towards Modular Regionalism: The Proliferation of Latin American Cooperation", **Revista Brasileira de Política Internacional**, Cilt:58, Sayı:1, 2015, ss.210-229.

Gargarella, Roberto. "Constitutional Changes and Judicial Power in Latin America", <https://www.sas.upenn.edu/andrea-mitchell-center/sites/www.sas.upenn.edu/andrea-mitchell-center/files/uploads/Gargarella%20-%20Constitutional%20Change.pdf>, (09.06.2018).

Gargarella, Roberto. "Latin American Constitutionalism: Social Rights and the "Engine Room" of the Constitution", **Notre Dame Journal of International & Comperative Law**, Cilt:4, Sayı:1, ss.8-18, (Latin American Constitutionalism).

Gargarella, Roberto. "Too much "Old" in the "New" Latin American Constitutionalism", https://law.yale.edu/system/files/documents/pdf/SELA15_Gargarella_CV_Eng_20150512.pdf, (10.12.2017), (Too much Old).

Gemalmaz, Mehmet Semih. **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Gentili, Gianluca. "A Comparative Perspective on Direct Access to Constitutional and Supreme Courts in Africa, Asia, Europe and Latin America: Assessing Advantages for the Italian Constitutional Court", **Penn State International Law Review**, Cilt:29, Sayı:4, 2011, ss.704-755.

Ginsburg Tom. "Iceland: End of the Constitutional Saga?", https://www.huffingtonpost.com/tom-ginsburg/iceland-end-of-the-consti_b_3018127.html, (26.02.2018).

Göksu, Rana. "Yeni anayasa arayışında Vilcabamba Nehri'ni bulmak", Su Hakkı , <http://www.suhakki.org/2016/08/yeni-anayasa-arayisinda-vilcabamba-nehrinibulmak/#.WFfCJRuLTIW>, (02.12.2016).

Göksu, Cüneyt. “Bolivya’nın Yeni Anayasası”, **Bianet**, <http://bianet.org/bianet/dunya/112515-bolivya-nin-yeni-anayasasi>, (25.11.2016).

Göl, Mevlüt. **Karşılaştırmalı Hukukta Anayasa Başlangıçlarının Sembolik ve Hukuki Değeri**, On iki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Gönenç, Levent. “Anayasal Değişim”, **AÜHFD**, Cilt:62, Sayı:4, 2013, ss.1063-1086.

Gönenç, Levent. "Anayasa Yapımı", TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri, http://www.tepav.org.tr/upload/files/1317886508-3.Anayasa_Yapimi.pdf, (01.12.2016).

Gönenç, Levent, “Anayasa Yapım Sürecinde Temel Tercihler”, **Prof. Dr. Erdal Onar’a Armağan**, Cilt:II, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2013.

Gönenç, Levent. “Dünyada ve Türkiye’de Seçimlerin Yönetimi ve Denetimi”, **Güncel Hukuk**, Sayı:42, Mayıs 2015, ss.12-15.

Gönenç, Levent. “Siyasi İktidar Kavramı Bağlamında Anayasa Çalışmaları İçin Bir Kavramsal Çerçeve Önerisi”, **AÜHFD**, Cilt:56, Sayı:1, 2007, ss. 145-168, (Çerçeve Önerisi).

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Esasları**, Ekin Yayınevi, 7. Baskı, Bursa, 2015, (Genel Esaslar).

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukunun Genel Esaslarına Giriş**, Ekin Yayınları, 9. Baskı, Bursa, 2016, (Giriş).

Gözler, Kemal. **Kurucu İktidar**, Ekin Yayınevi, 2. Baskı, Bursa, 2016.

Gülener, Serdar. “Anayasa Yapımında Yeni Bir Paradigma: Kapsayıcı, Katılımcı, Uzlaşmacı Anayasa Yapım Süreçleri ve Çeşitli Örnekler”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:15, Sayı:3, 2011, ss. 199-224, (Yeni Bir Paradigma).

Gülener, Serdar. (19.10.2010), Anayasaların Başlangıç Kısımları Ülke Değerlerinin Aynası Gibidir, Radikal Gazetesi, <http://www.radikal.com.tr/yorum/anayasalarin-baslangic-kismi-ulke-degerlerinin-aynasi-gibidir-1024363>, (05.01.2018).

Gülener, Serdar. “Karşılaştırmalı Bir Perspektiften Anayasalar ve Temsil Ettikleri Değerler”, **Liberal Düşünce**, Sayı:61-62, Kış-Bahar 2011, ss.61-75, (Anayasalar ve Temsil Ettikleri).

Gülsoy, Tevfik. “Anayasa Yapımı ve Türkiye’de Anayasaları Arayışları”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt:16, Sayı:3, 2012, ss.1-22.

Gülsoy, Mehmet Tevfik. “Anayasa Mahkemesi Kararlarında Ölçü Norm ve Siyasal Alanın Sınırı Olarak Başlangıç İlkeleri”, **Liberal Düşünce**, Bahar 2001, ss.46-58, (Başlangıç İlkeleri).

Gündüzöz, İlker. “Yeni kuşak İnsan Hakları Çerçevesinde Türkiye’de Mülki İdari Amirliğine Analitik Bir Yaklaşım”, **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt:33, 2015, ss.19-33.

Hammond, John L. “Indigenous Community Justice in the Bolivian Constitution of 2009”, **Human Rights Quarterly**, Cilt:33, Sayı:3, 2011, ss.649-681.

Harvard Law Review, “The Meaning(s) of “The People” in The Constitution” “, Cilt:126, Sayı:4, 2013, ss.1078-1099.

Harvey, David. **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press, 2007, (Neoliberalizm).

Harvey, David. “Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm”, çev. Eylem Çamuroğlu Çığ, Ünsal Çığ, **Atılım Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:2, Sayı:2, 2012, ss.67-88.

Hobsbawm, Eric J. **Yaşasın Devrim (Latin Amerika Üzerine Yazılar)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

Huntington, Samuel P. **Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, çev. Ergun Özbudun, Yetkin Yayınları, Ankara, 1996.

Hylton, Forrest ve Sinclair Thomson. “Damalı Gökkuşağı: Bolivya’da Çözüm”, New Left Review, https://newleftreview.org/article/download_pdf?id=2579&language=tr, (26.03.2018).

Inter-American Court of Human Rights, Advisory Opinion OC-9/87, 06.10.1987, http://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_09_ing.pdf, (18.04.2018).

International Crisis Group, “Bolivia’s New Constitution: Avoiding Violent Confrontation”, 31.08.2007, <https://d2071andvip0wj.cloudfront.net/23-bolivia-s-new-constitution-avoiding-violent-confrontation.pdf>, (20.02.2018).

Işıklı, Alpaslan. “Neoliberalizmin Latin Amerika Serüveninde Kırılmalar”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:30, Sayı: 251, 2006, ss.21-57.

Işıқтаç, Yasemin. “Anayasanın İdeolojisi ve Başlangıç Bölümü İlişkisi”, **Sosyolojinin Yaşamla Dansı**, Prof. Dr. Birsen Gökçe’ye Armağan, Sosyoloji Derneği Yayınları, Ankara, 2013, ss.533-545.

İlhan, Akgün ve Nuran Yüce. “Bolivya ve Güney Afrika’da Su Hakkı Mücadeleleri”, 10.12.2012, <https://www.suhakki.org/2012/12/bolivya-ve-guney-afrikada-su-hakki-mucadeleleri/>, (09.06.2018).

İnaç, Hüsamettin ve Muhittin Demiray. “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:11, ss.163-184.

İnceoğlu, Sibel. **Anayasa Mahkemesi’ne Bireysel Başvuru Türkiye ve Latin Modelleri**, Oniki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Jrapko, Alicia. “Workers World”, çev. Bahadır Çetinay, <http://bianet.org/bianet/siyaset/25335-bolivyada-ayaklanma-ve-mucadele-tarihi>, (20.11.2016).

Kaboğlu, İbrahim Özden. **Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)**, Legal Yayıncılık, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 11. Baskı, İstanbul, 2016.

Kaya, Emrah. **Latin Amerika'da Sol Liderlerin Yükselişi ve Uluslararası Politikaya Etkisi: Venezuela-Bolivya Örneği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2014, (Bolivya Örneği).

Kaya, Semih Batur. “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:19, Sayı:3, 2015, ss.355-401.

Keskin, Mustafa. “ABD’nin Müdahaleci Dış Politikası: Latin Amerika Örneği”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, Cilt:4, Sayı:1 2016, ss.70-88.

King, Phoebe. “Neo-Bolivarian Constitutional Design: Comparing the 1999 Venezuelan, 2008 Ecuadorian, and 2009 Bolivian Constitutions”, **Social and Political Foundations Of Constitutions**, (Ed. Dennis Galligan & Mila Versteeg), Cambridge University Press, New York, 2013, ss.366-398.

Kohl, Benjamin. “Bolivia Under Morales: A Work in Progress”, **Latin American Perspectives**, Cilt:37, Sayı:3, 2010, ss.107-122.

Köklü, Nuh. “Bolivya’da Gaz Ayaklanması Sürüyor”, **Bianet**, <http://bianet.org/bianet/toplum/62174-bolivyada-gaz-ayaklanmasi-suruyor>, (01.12.2016).

Köni, Hasan. “Bolivya Örneği Üzerinden Amerikan Politikasında Amerikan Yardım Ajansı ve Sivil Toplum Örgütleri”, 26.12.2013, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/abd/2013/12/26/7349/bolivya-ornegi-uzerinden-amerikan-politikasinda-amerikan-yardim-ajansi-ve-sivil-toplum-orgutleri>, (03.02.2018).

Köybaşı, Serkan. “Bolivya’da yeni yasayla Morales’e üçüncü kez seçilme yolu açıldı”, 21.05.2013, <https://anayasagundemi.com/2013/05/21/bolivyada-yeni-yasayla-moralese-ucuncu-kez-secilme-yolu-acildi> (02.02.2018).

Köybaşı, Serkan. “Ekvador Anayasa Mahkemesi Correa’nın Hayat Boyu Başkanlığına Yeşil Işık Yaktı”, 04.11.2014, <https://anayasagundemi.com/2014/11/04/ekvador-anayasa-mahkemesi-correanin-hayat-boyu-baskanligina-yesil-isik-yakti/>, (14.04.2018).

Kubalı, Hüseyin Nail. **Anayasa Hukuku Dersleri**, İÜHF Yayınları, İstanbul, 1971.

Kürkçügil, Masis. **Devrimden Devrime Bolivya**, Yazın Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Landau, David. “Constitution-Making Gone Wrong”, **Alabama Law Review**, Cilt:64, Sayı:5, 2013, ss.949-959.

Larson, Brooke, Raúl Madrid, René Antonio Mayorga ve Jessica Varat. “Bolivia: Social Movements, Populism, and Democracy”, **Woodrow Wilson Center Update On The Americas**, Sayı:2, Ağustos 2008, ss.1-11.

Lerner, Hanna. “Derinden Bölünmüş Toplumlarda Anayasa Yazımı: Aşamalı Yaklaşım”, **İÜHFM**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, ss. 485-504.

Lopez, Boris Wilson Arias. “La Accion de Amparo Constitucional en el ‘Estado de Transicion Constitucional’ Boliviano”, **Revista del Instituto de Ciencias Juridicas de Puebla**, Enero-Junio, 5, Cilt:27, 2011, ss.38-55.

Ludwikowski, Rett R. “Latin American Hybrid Constitutionalism: The United States Presidentialism in the Civil Law Melting Pot”, **Boston University International Law Journal**, Cilt:21, Sayı:1, 2003, ss.29-61.

Lynch, John. **Simon Bolivar**, çev. Bülent O. Doğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Mc Manus, Alberto Coddou. “Contemporary Latin American Constitutionalism: an intellectual map”,
https://www.academia.edu/28850536/Contemporary_Latin_American_Constitutionalism_an_intellectual_map, (01.01.2018).

Mendoza-Botelho, Martín. “Revisiting Bolivia’s Constituent Assembly: Lessons on the Quality of Democracy”, **Asian Journal of Latin American Studies**, Cilt:29, Sayı:1, 2016, ss.19-55.

Oder, Bertil Emrah “Türkiye’de Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Rejimi Tartışmaları: 1991-2005 Yılları Arasında Basına Yansıyan Öneri ve Tepkilerden Kesitler”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, ss.31-69.

Oikonomakis Leonidas ve Fran Espinoza. “Bolivia: MAS and the Movements That Brought It to State Power”, **Rethinking Latin American Social Movements**, (Ed. Richard Stahler-Sholk, Harry E.Vanden, Marc Becker), Rowman&Littlefield, Maryland, 2014, ss.285-307.

Olivera, Oscar ve Tom Lewis, **Cochabamba: Water War in Bolivia**, Cambridge: South and Press, 2004.

Öğütçü, Büşra “Dünden Bugüne ABD – Bolivya İlişkileri”, <http://politikakademi.org/2013/02/dunden-bugune-abd-bolivya-iliskileri/>, (17.04.2016).

Öngel, Mehmet Murat. **Demokratik Anayasa Yapım Süreçleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Örmeci, Ozan. “Bolivya’da Başkanlık Seçimleri”, **Bianet** <http://ydemokrat.blogspot.com.tr/2014/10/2014-bolivya-baskanlk-secimleri.html>, (20.11.2016).

Özbey, Mehmet. “Anayasa Başlangıç Metinlerinin Hukuki Değeri”, <http://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerV/576.pdf>, (21.03.2018)

Özbudun, Ergun. “Anayasa Yapımında Perakendeci Yöntem”, **Yeni Türkiye**, Sayı:50, Ocak-Şubat 2013, ss.196-197.

Özbudun, Ergun. “Başkanlık Sistemi Tartışmaları”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, ss. 105-111.

Özbudun, Ergun. **Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1993, (Anayasa Yapımı).

Özbudun, Ergun. “Demokrasiye Geçiş ve Demokrasinin Pekişmesi Sürecinde Anayasa Mahkemelerinin Rolü”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:24, 2007, ss.359-364.

Özbudun, Sibel. ““Özerlikçi” Anayasa Sonrasında Bolivya Dersleri”, **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, (Bolivya Dersleri).

Özbudun, Sibel. “Eşitlik” ile “özgürlük”, “sınıf” ile “kimlik”, “iktisat” ile “kültür” bağdaşabilir mi? Ya da nasıl bir anayasa (Bolivya Anayasası örneği)”, http://www.cherkessia.net/news_detail.php?id=5084, (24.11.2016).

Özgüven, Oya. “Bolivya Raporu”, <http://www.antimai.org/bn/bnbolivya.htm>, (26.03.2018).

Özkazanç, Alev “Toplumsal Vatandaşlık ve Neo-Liberalizm Sorunu”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:64, Sayı:1, ss.247-274.

Özlüer, Mahmut Fevzi, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı. **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012.

Özlüer, Fevzi. “İklim Değişikliği Yerlilik ve Doğanacılık”, **Kolektif Ekososyalist Dergi**, Sayı:5, 2010, ss.20-23, (Doğanacılık).

Özlüer, Fevzi. “Nisyana İsyan Gerek”, 25.06.2010, <http://www.ekolojistler.org/tr/2010/06/nisyana-isyan-gerek-fevzi-ozluer/>, (26.03.2018).

Özsoy Boyunsuz, Şule. **Dünyada Başkanlık Sistemleri**, İmge Kitabevi, Ankara, 2017.

Petras, James ve Henry Veltmeyer. **Latin Amerika’da Devlet İktidarı ve Toplumsal Hareketler**, Kalkadeon Yayınları, İstanbul, 2007.

Rada, Andrés Soliz. “Bolivya: Anayasa ve Hidrokarbonlar”, çev. Seda Uyanık, 15.11.2008, <http://sendika62.org/2008/11/bolivya-anayasa-ve-hidrokarbonlar-andres-soliz-rada-25766/>, (03.02.2018).

Regalado, Roberto. **Latin Amerika Yol Ayrımında**, (Çev. Barış Ateşer, Selim Sezer), Akademi Yayın, İstanbul, 2010.

Rice, Roberta. “Regional Autonomy and Municipal Politics in Post-Neoliberal Bolivia”, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1901983, (18.02.2018), ss.1-18.

Rosa, Ronel Alberti da. “Indigenous Ethics and Bionomic Concepts in the New Latin American Constitutions and their Contribution to the Environmental Debate”, **Ágora Filosófica**, 2015-2, ss.72-88.

San, Coşkun. **Max Weber’de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi**, Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, 1971.

San, Coşkun. “Sosyo-Politik Bir Süreç Olarak Anayasa Değişiklikleri”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, Cilt:11, 1994, ss.23-34.

Schilling-Vacaflor, Almut. “Bolivia’s New Constitution: Towards Participatory Democracy and Political Pluralism?”, **European Review of Latin American and Caribbean Studies**, Cilt:90, Nisan 2011, ss.3-20.

Schneiderman, David. “Özelleştirmeye Anayasal Yaklaşımlar: Neo-Liberal Anayasacılığın Ağırlığı Üzerine Bir İnceleme”, çev. Umut Koloş, **İÜHFM**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, ss. 505-530.

Şentop, Mustafa. “Anayasanın İdeolojisi Kemalizm mi?”, <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=52&makaleid=658>, (21.03.2018).

Sezer, Birkan Uysal. “Çağdaş Karizma”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:26, Sayı:4, Aralık 1993, ss.3-20.

Soysal, Mümtaz. **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 8. Baskı, İstanbul, 1990.

Sözen, Yunus. “Demokrasi, Otoriterlik ve Popülizmin Yükselişi”, Boğaziçi Üniversitesi Dış Politika Forumu, <http://dispolitikaforumu.com/wp-content/uploads/2017/10>, (07.06.2018).

Sputniknews, “Bolivya'da Anayasa Mahkemesi, Devlet Başkanı Evo Morales'in 2019'da yapılacak başkanlık seçimlerinde 4. kez aday olmasının yolunu açtı.”, 29.11.2017, https://tr.sputniknews.com/guney_amerika/201711291031193172-bolivya-lider-morales-dorduncu-aday/, (02.02.2018).

Sputnik Türkiye, 24.02.2016, “Bolivya'nın İlk Yerli Lideri Morales Bu Kez Kaybetti” https://tr.sputniknews.com/guney_amerika/201602241021083667-bolivya-morales-referandum-baskan-aymara/, (15.06.2017).

Stone, Christopher D. “Should Trees Have Standing?- Tow Ard Legal Rights For Natural Objects”, <https://iseethics.files.wordpress.com/2013/02/stone-christopher-d-should-trees-have-standing.pdf>, (10.02.2018).

Su Hakkı, “Bolivya ve Güney Afrika'da Su Hakkı Mücadeleleri”, 10.12.2012, http://www.suhakki.org/2012/12/bolivya-ve-guney-afrikada-su-hakki-mucadeleleri/#.WnYBDKhl_IU, (03.02.2018).

Sunay, Zühal Aysun. **Türk Anayasa Hukukunda Anayasa Başlangıç Kısımları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Sünney, Fatma Hürrem. **Max Weber'in Sosyoloji Bilimine Katkıları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2008.

Şirin, Tolga. “Doğa Ananın Hakları”, **Çevre İnsan Devlet**, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2015, (Çevre).

Şirin, Tolga. “Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları”, Türkiye Barolar Birliği: II. Çevre ve Kent Hukuku Kurultayı, 2014, ss.53-71, (Doğanın Hakları).

Şirin, Tolga. “Yeni Bolivya Anayasası Üzerine Bazı Notlar”, **Bolivya Anayasası: Hukuk, Demokrasi, Özerklik**, (Ed. Mahmut Fevzi Özlüer, Ilgın Özkaya Özlüer, Tolga Şirin, Nazım Sinan Odabaşı), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2012, (Notlar).

Temel, Ömer. **Türkiye’de Anayasa Yapım Süreçleri ve Demokratik Anayasa Yapımı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Tezcan, Durmuş, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar ve Rifat Murat Önok. **İnsan Hakları El Kitabı**, 4. Bası, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011.

Teziç, Erdoğan. **Anayasa Hukuku**, Beta Yayınevi, Tıpkı 21. Bası, İstanbul, 2017.

The Carter Center, **Observation Mission of the Bolivia Voter Registration**, https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/news/peace_publications/election_reports/finalreportboliviavoterregistration2009.pdf, (04.02.2018).

The Economist, “Evo Morales finds a way to run for re-election”, 01.12.2017, <https://www.economist.com/news/americas/21731949-bolivias-constitutional-court-gives-president-decision-he-wants-evo-morales-finds-way>, (04.02.2018).

Tockman, Jason. “The Hegemony of Representation: Democracy and Indigenous Self-government in Bolivia”, **Journal of Politics in Latin America**, Cilt:9, Sayı:2, 2017, ss.121–138.

Topal, Aylin. “Türkiye’den Latin Amerika’ya Bakmak: Tarihsel Arka Plan”, **Latin Amerika’yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, (Ed. Aylin Topal), Yordam Kitap, İstanbul, 2007, ss.21-46.

Topçu, Eral. **Bir İnsan Hakkı Olarak Su hakkı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Topuzkanamış, Engin. “Max Weber’de Ekonomi, Hukuk Ve Rasyonalite”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:2, 2012, Basım Yılı:2013, ss.253-274.

Turhan, Mehmet “Anayasa ve Anayasacılık”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt:27, Sayı:3, 1994, ss.3-12.

Türe, İlknur. **Yeni Anayasacılık Neoliberalizmin Hukuku**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2016.

Uhel M. “Résistances et Alternatives à la Marchandisation de l’eau. Les Mouvements Sociaux à l’épreuve des échelles du Pouvoir”, **Pandora: Revue d’études Hispaniques**, 2008/8, ss.53-68.

Uluslararası Politika Akademisi, “2014 Bolivya Başkanlık Seçimleri”, 09.10.2014, <http://politikaakademisi.org/2014/10/09/2014-bolivya-baskanlik-secimleri/>, (03.02.2018).

UNESCO, Indigenous Knowledge and Practices in Education in Latin America, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002477/247754E.pdf>, (21.02.2018).

Uprimny, Rodrigo. “Latin Amerika’da Yeni Anayasa Hukuku Dönüşümleri: Eğilimler ve Sorunlar”, çev. Emine Karacaoğlu, **Küresel Bakış**, Yıl:2, Sayı:5, Nisan 2012, ss.1-26.

Uran, Peri. "Anayasaların Başlangıç Kısımları", **İÜHF**, Cilt:73, Sayı:1, 2015, ss.223-248.

Uysal Oğuz, Ceren ve Senem Atvur. “Direnişten İktidara: Bolivya’da Toplumsal Hareketlerin Siyasal Dönüşümdeki Rolü”, **Mülkiye Dergisi**, Cilt:39, Sayı:2, ss.217-246.

Van Cott, Donna Lee. **Friendly Liquidation of the Past: The Politics of Diversity in Latin America**, University of Pittsburg Press, Pittsburg, 2000.

Vidal, John. “Bolivia Enshrines Natural World's Rights With Equal Status for Mother Earth”, <https://www.theguardian.com/environment/2011/apr/10/bolivia-enshrines-natural-worlds-rights>, (17.02.2018).

Yancı Özalp, Nihan. “Bolivya Anayasasında Ülkesel Haklar”, **Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:14, Sayı:1, 2017, ss.172-193.

Yashar, Deborah J. “Democracy, Indigenous Movements, and The Postliberal Challenge in Latin America”, <https://www.umass.edu/legal/Benavides/Fall2005/397U/Readings%20Legal%20397U/13%20Deborah%20J.%20Yashar..doc>, (16.02.2018), ss.1-25.

Yayla, Atilla. “Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler”, **Liberal Düşünce**, Sayı:66, Bahar 2012, ss.13-22.

Yazıcı, Serap. “Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme”, **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, Ankara, 2005, ss. 125-142.

Yeşil, H.. **Latin Amerika:21. Yüzyılın Sosyalizmi mi?**, Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2013.

Yüksel, Saadet. “Hükümet Sistemi Değişikliği Tartışmalarına Dair Anayasal Değerlendirme: Başkanlık Sistemindeki ve Parlamenter Sistemdeki Kurumsal Değişkenler”, **İÜHFM**, Cilt:73, Sayı:2, 2015, ss. 135-170.

Zizek, Slovoj. **First as Tragedy, Than as Farce**, Lew Left Books, London, 2009.

Wall, Illan rua. “Constituent Power and the Question of Andean Constitutionalism”, https://www.academia.edu/5472698/Constituent_Power_and_the_Question_of_Andean_Constitutionalism, (09.06.2018).

Wallerstein, Immanuel. “The Latin American Left and Indigenous Autonomy”, 17.08.2010, <http://climateandcapitalism.com/2010/08/17/the-latin-american-left-and-indigenous-autonomy/>, (03.02.2018).

Weber, Max. **Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı**, çev. Taha Parla, İmge Kitabevi, İstanbul, 1985.

Webber, Jeffery R. “Duraklayan Radikal Geçiş: Evo Morales, Yerli Popülizmi ve Bolivya’da Gericiliğin ve Umudun Güçleri”, çev. Burak Gürel, **Latin Amerika’yı Anlamak: Neoliberalizm, Direniş ve Sol**, (Ed. Aylin Topal), Yordam Kitap, İstanbul, 2007, ss. 66-90.

Weyland, Kurt. “Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics”, **Comparative Politics**, Cilt:34, Sayı:1, Ekim 2001, ss.1-22.

Wheare, Kenneth Clinton. **Modern Anayasalar**, çev. Mehmet Turhan, Değişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

<https://www.constituteproject.org/ontology/Bolivia?lang=en>, (08.04.2018).

https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en, (08.03.2018).

<http://www.mfa.gov.tr/bolivya>, (10.12.2016).

<http://www.ucordillera.edu.bo/jdownloads/BoletinesComunicados/decreto1696.pdf>,
(17.02.2018).

